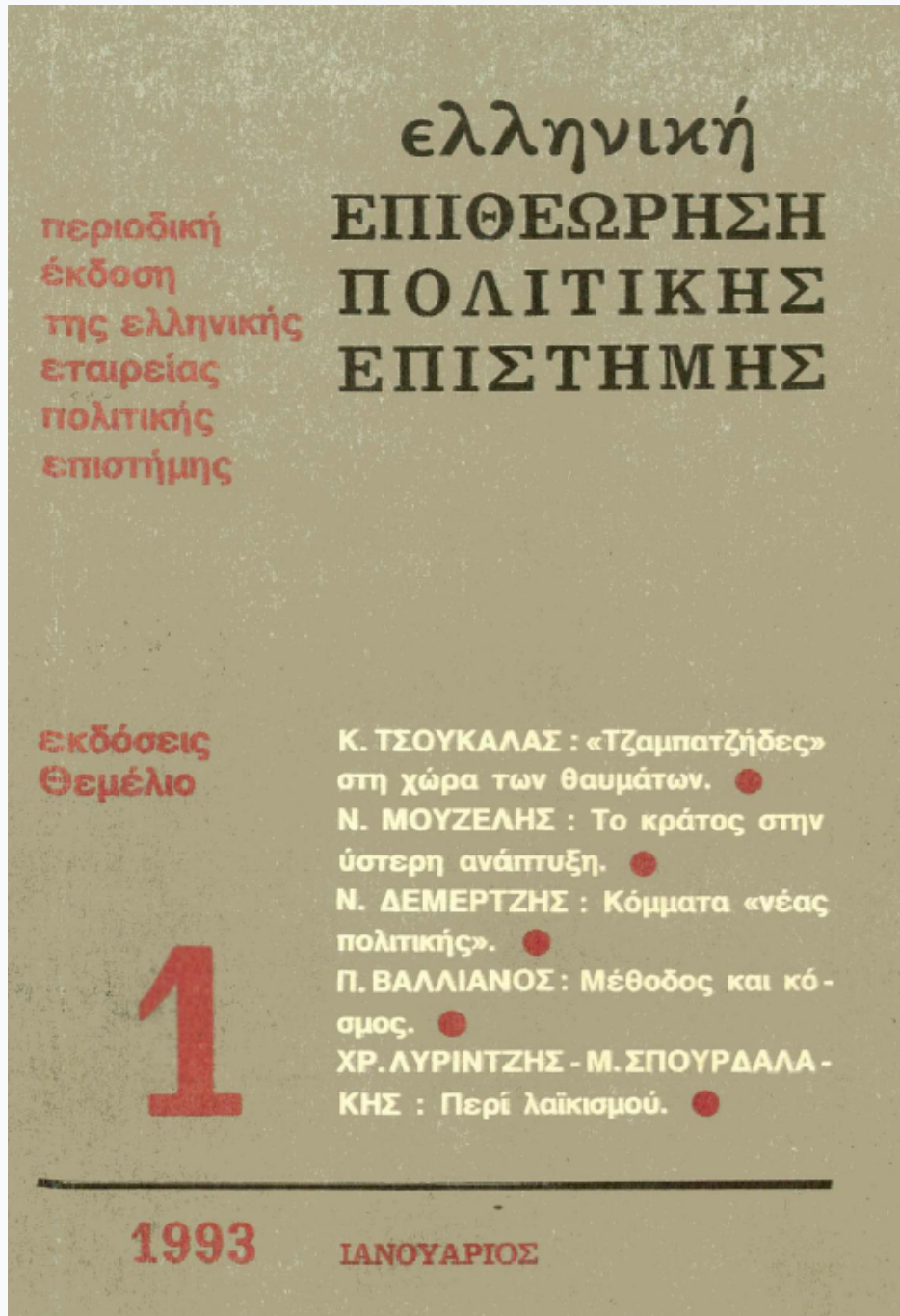

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 1, Αρ. 2 (1993)

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

1

Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ : «Τζαμπατζήδες»
στη χώρα των θαυμάτων. ●

Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ : Το κράτος στην
ύστερη ανάπτυξη. ●

Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ : Κόμματα «νέας
πολιτικής». ●

Π. ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ : Μέθοδος και κό-
σμος. ●

ΧΡ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ - Μ. ΣΠΟΥΡΔΑΛΑ-
ΚΗΣ : Περί λαϊκισμού. ●

1993

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Γιάννης Βούλαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Συντονιστής Έκδοσης Γιάννης Βούλαρης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Φωτοστοιχειοθεσία: Γ. Λεοντακιανάκος & Υιοί Ο.Ε., τηλ.: 6812457 - 6841959 — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Γ. Μαυρογεώργης - Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1200 δρχ. Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. — Εξωτερικού 3000 δρχ. — Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. — Φοιτητές 2000 δρχ. — Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (3000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 3609001.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφ' όσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει την διακοπή της, όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 1, Ιανουάριος 1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Π. Μ. Κιτρομηλίδης	Πρόλογος. Από τον πολιτικό σχολιασμό στην Πολιτική Επιστήμη	5
Κ. Τσουκαλάς	«Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα	9
Ν. Μουζέλης	Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη: Ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις	53
Ν. Δεμερτζής	Κόμματα «νέας πολιτικής». Πολιτικές και πολιτισμικές οριζούσες	90
Π. Βαλλιάνος	Μέθοδος και κόσμος	111
Χρ. Λυριντζής - Μ. Σπουρδαλάκης	Περί λαϊκισμού. Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία	133
Κ. Σπανού	Κράτος και διοίκηση στη σύγχρονη Ελλάδα. Επιστημονική συνάντηση της 10-11 Δεκεμβρίου 1991	163

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται ως το περιοδικό επιστημονικό όργανο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Με την έκδοση του περιοδικού της η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης εκπληρώνει τελικά τον θεμελιώδη επιστημονικό της προορισμό, δημιουργώντας και στη χώρα μας, όπως συμβαίνει και με τις άλλες εθνικές εταιρείες πολιτικής επιστήμης στην Ευρώπη και στη Βόρειο Αμερική, το ενδεδειγμένο όργανο επιστημονικής επικοινωνίας και προαγωγής της έρευνας. Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* έρχεται να προστεθεί στη χορεία των επιστημονικών περιοδικών των εθνικών εταιρειών πολιτικής επιστήμης, όπως είναι η *Αμερικανική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, η *Βρετανική*, η *Γαλλική*, η *Ιταλική* αλλά και η *Διεθνής Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, όργανο της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης.

Τα περιοδικά αυτά, τα οποία διακρίνονται για την εγκυρότητα της έρευνας που φιλοξενούν, έχουν συμβάλει στην καθιέρωση υψηλών επαγγελματικών προδιαγραφών στο χώρο της πολιτικής επιστήμης και αποτελούν τους φορείς της διαμόρφωσης των ποιοτικών κριτηρίων του κλάδου. Προς τα ποιοτικά αυτά κριτήρια οφείλει να προσανατολιστεί και να ανταποκριθεί και η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αν η έκδοσή της θέλουμε να αποβεί επιστημονικά βιώσιμη υπόθεση. Αυτός επιβάλλεται να είναι ο γνώμονας του δύσκολου εγχειρήματος που αναλαμβάνει η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης με την έκδοση του περιοδικού.

Η ίδια η πρωτοβουλία για την έκδοση της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* πάντως αποτελεί αφ' εαυτής καλό οίονο. Αποτελεί ένδειξη ότι η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα ως χώρος έρευνας έχει αποκτήσει την αναγκαία πυκνότητα από ά-

ποψη ανθρώπινου δυναμικού και επαρκή ωριμότητα όσον αφορά την ποιότητα της συγγραφικής παραγωγής, ώστε να καθιστά δυνατή την ανάληψη της εκδοτικής αυτής πρωτοβουλίας από τον ενδεδειγμένο φορέα που είναι η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης. Ελπίζουμε ότι θα αποδειχθεί υπαρκτή και η τρίτη προϋπόθεση της βιωσιμότητας ενός επιστημονικού περιοδικού, η αναγκαία ζήτηση από το ειδικό αναγνωστικό κοινό προς το οποίο απευθύνεται. Το ειδικό αυτό αναγνωστικό κοινό δεν περιλαμβάνει φυσικά μόνο πολιτικούς επιστήμονες ή ερευνητές των άλλων κλάδων της ιστορικής και κοινωνικής ανάλυσης, αλλά και κάθε πολίτη που προβληματίζεται σοβαρά για την πολιτική. Αυτονόητο είναι ότι το αναγνωστικό κοινό προς το οποίο στοχεύει το περιοδικό περιλαμβάνει και τους φοιτητές των Τμημάτων Πολιτικής Επιστήμης των πανεπιστημίων μας καθώς και φοιτητές παρεμφερών ειδικοτήτων. Οι ενδείξεις σε σχέση με την ύπαρξη των δύο πρώτων προϋποθέσεων καταγράφονται μεταξύ άλλων στα προηγούμενα συλλογικά επιστημονικά δημοσιεύματα της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, καθώς και στην πύκνωση των μονογραφιών στους επιμέρους κλάδους της πολιτικής επιστήμης, των οποίων η εμφάνιση τα τελευταία χρόνια έχει πλέον οριοθετήσει την πολιτική επιστήμη ως υπαρκτό χώρο πρωτότυπης έρευνας και συγγραφικής παραγωγής στη χώρα μας. Άλλωστε το έδαφος για την εμφάνιση του επιστημονικού περιοδικού της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης προετοιμάστηκε από παλαιότερες απόπειρες που επεδίωκαν να συσπειρώσουν τους ειδικούς μελετητές γύρω από ένα περιοδικό βήμα επιστημονικής έκφρασης.

Με τις διαπιστώσεις αυτές υπόψη του το Διοικητικό Συμβούλιο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, μετά την επανδραστηριοποίηση της Εταιρείας από το 1988 και εξής, εθεώρησε ότι έφτασε η ώρα για την ανάληψη του δύσκολου εγχειρήματος που κατέληξε αίσια με την εμφάνιση του ανά χειρας τεύχους. Κύριος στόχος μας κατά την περίοδο αυτή και επίκεντρο των προβληματισμών μας υπήρξε όντως η δημιουργία του περιοδικού της Εταιρείας. Η δυσκολία και η σοβαρότητα του εγχειρήματος υπαγόρευσαν τη σε βάθος μελέτη όλων των πλευρών του ζητήματος ώστε να τηρηθούν οι επιβεβλημένες επιστημονικές προδιαγραφές με την έναρξη της έκδοσης.

Ως Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Ε-

ταιρείας Πολιτικής Επιστήμης κατά την περίοδο της θεμελίωσης της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* θα ήθελα, τη στιγμή αυτή που η ύλη του πρώτου τεύχους παραδίδεται στο τυπογραφείο, να ευχαριστήσω πρωταρχικά όσους συναδέλφους εμόχθησαν για να μεταβληθεί ένας αρχικός οραματισμός σε πραγματικότητα. Θα παρακαλούσα όμως να μου επιτραπεί στην κατακλείδα αυτού του σημειώματος να καταγράψω μερικές σκέψεις ως προς τον, κατά την άποψή μου, ενδεδειγμένο χαρακτήρα του περιοδικού.

Με την έκδοση της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* δεν προστίθεται στον ελληνικό περιοδικό τύπο άλλο ένα έντυπο πολιτικού σχολιασμού και γενικών αναλύσεων της επικαιρότητας. Εάν αυτός ήταν ο σκοπός της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*, θα ήταν περιττή η ύπαρξή της, διότι έντυπα αυτού του γενικού προσανατολισμού υπάρχουν ήδη αρκετά στην Ελλάδα. Προορισμός της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* θα πρέπει να είναι να προσφέρει τη διέξοδο για τη δημοσίευση των πορισμάτων πρωτότυπης και εξειδικευμένης έρευνας στους ποικίλους κλάδους της πολιτικής επιστήμης. Ο χαρακτήρας των συνεργασιών επιβάλλεται να ανταποκρίνεται προς αυστηρά μεθοδολογικά ζητούμενα και να πληροί τις τεχνικές απαιτήσεις της πολιτικής ανάλυσης ως χώρου επιστημονικού προβληματισμού. Ζητούμενο εν ολίγοις είναι η σε βάθος έρευνα και η παρουσίαση των πορισμάτων της σύμφωνα με τις επαγγελματικές προδιαγραφές του κλάδου. Αν η φυσική αφετηρία μας θα είναι η σε βάθος μελέτη της ελληνικής πολιτικής ζωής τόσο στην ιστορική διαχρονικότητά της όσο και στη σύγχρονη δυναμική της, ευρύτερος στόχος θα πρέπει να είναι η διεύρυνση του πεδίου της ελληνικής πολιτικής επιστήμης προς τη συγκριτική ανάλυση.

Ένα τελευταίο ζητούμενο επιβάλλεται να είναι η ισόρροπη θεραπεία των κλάδων της πολιτικής επιστήμης ώστε να διασφαλιστεί και στην Ελλάδα η ανάπτυξη της δημιουργικής πολυμέρειας που χαρακτηρίζει εσωτερικά τον κλάδο. Πιστεύω ότι αν ανταποκριθεί προς αυτά τα μεθοδολογικά ζητούμενα η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* θα επιτελέσει την αποστολή της δικαιώνοντας τις προσδοκίες όσων ενδιαφέρονται για τη συνεπή καλλιέργεια της πολιτικής επιστήμης στη χώρα όπου πρωτοεμφανίστηκε ως όρος και ως τρόπος συστηματικής σκέψης.

Θα τελειώσω με μια αποσαφήνιση. Ο επιστημονικός στόχος

του περιοδικού καθορίζεται από τα διεθνώς κρατούντα ως προς τα ποιοτικά μέτρα και τα τεχνικά κριτήρια της επιστημονικής μας εξειδίκευσης: τα κριτήρια αυτά περιλαμβάνουν και την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων, τον κριτικό λόγο και τον απροκατάληπτο διάλογο. Το περιοδικό δεν εμφορείται από μεθοδολογικές και ιδεολογικές ορθοδοξίες, απορρίπτει τις αποκλειστικότητες και αρνείται την εσκεμμένη υπαγωγή της επιστημονικής ανάλυσης σε εξωεπιστημονικές σκοπιμότητες. Το ιδεώδες προς το οποίο κατατείνει είναι η ελεύθερη προαγωγή της επιστημονικής έρευνας που διασφαλίζεται με τον πλουραλισμό των μεθόδων και των αναλυτικών εργαλείων. Πιστεύω ότι από το δρόμο αυτόν, που είναι συχνά δύσβατος, θα πρέπει να περάσει η ελληνική πολιτική επιστήμη για να αποβεί γόνιμη και να προσφέρει υποδείγματα ωριμότητας και ευθύνης στον πνευματικό και τον δημόσιο βίο της χώρας.

*Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

«ΤΖΑΜΠΑΤΖΗΔΕΣ» ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ.
ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σκοπός μου είναι να αναφερθώ σε κάτι προφανές: στην Ελλάδα, rien ne va plus. Περισσότερο από 40 χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου και σχεδόν 20 χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Ελλάδα δίνει την εικόνα μιας χώρας που βρίσκεται στα όρια της ακυβερνησίας. Αν η ένταξη στην ΕΟΚ συνέβαλε στην άμβλυνση ορισμένων άμεσων προβλημάτων, από την άλλη συνέτεινε στο να καταστούν εντονότερες οι προφανώς «ανεπαρκείς» κοινωνικο-οικονομικές επιδόσεις. Το ζήτημα που προτίθεται να θίξω αφορά στις αιτίες αυτής της κατάστασης. Θα συνοψίσω την επιχειρηματολογία μου σε τέσσερα σημεία. Πρώτον: ο σύγχρονος ανεπτυγμένος κόσμος κυριαρχείται ολοένα και περισσότερο από αυτό που ορίστηκε ως «εγχειρηματική ορθολογικότητα». Δεύτερον: ορισμένες πτυχές της σύγχρονης ελληνικής κουλτούρας οδήγησαν, με τη συνδρομή «ευνοϊκών» πλαισίων, στην εντυπωσιακή ανάπτυξη μιας συνολικής, «επιτυχούς» επιχειρηματικής ορθολογικότητας στα πρότυπα της ατομικής οικονομικής συμπεριφοράς.¹ Τρίτον: η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ως

1. Τα προφανή μεθοδολογικά αδιέξοδα που ελλοχεύουν σε κάθε συγκριτική δια-πολιτισμική αξιολόγηση των ατομικών επιτευγμάτων καθιστούν προβληματική οποιαδήποτε απόπειρα τεκμηρίωσης αυτού του ζητήματος, επιτρέποντας μόνο τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων. Πάντως, όποια και αν είναι η σημασία και η προέλευση της παραδοσιακής αυτοπεποίθησης των Ελλήνων στο αρχέτυπο «εμπορικό δαιμόνιο» της φυλής, είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, τουλάχιστον από τον 19ο αιώνα και μετά, οι Έλληνες επιδόθηκαν με επιτυχία σε πολλές επιχειρηματικές δραστηριότητες: το άνοιγμα στις αγορές του Σουδάν τον 19ο αιώνα δεν είναι ιδεογραφικά διαφορετικό από τον σύγχρονο μεγαλοεφοπλισμό. Μέσα σε μια διαδικασία η οποία περιγράφεται συνοπτικά ως «εθνική κατανομή της εργασίας», οι Έλληνες μαζί με τους Εβραίους και τους Αρμένιους κατόρθωσαν να κυριαρ-

σύνολο, εμφανίζει μια προϊούσα αντίσταση σε προσαρμογές οι οποίες οδηγούν σε σύγχρονες δομικές και οργανωτικές μορφές «ορθολογικής» ανάπτυξης. Τέταρτον: αυτή η συλλογική «απροθυμία» μπορεί, σε μεγάλο βαθμό, να αποδοθεί στα κρατούντα πρότυπα συμπεριφοράς της πλειονότητας των Ελλήνων *homines e-copomici*, οι οποίοι ουδέποτε λειτούργησαν ως *homines civili*.

Το φαινομενικά παράδοξο στους συλλογισμούς αυτούς οφείλεται προφανώς στην αμφισημία του όρου «ορθολογικότητα», όταν αυτός εφαρμόζεται εναλλακτικά τόσο στις ατομικές ενέργειες όσο και στις συλλογικές αποφάσεις. Δεν προτίθεται βεβαίως να υπεισέλθω στα τεράστια λογικά προβλήματα τα οποία τίθενται σχετικά με το ζήτημα αυτό.² Σκοπεύω μόνο να προσεγγίσω ορισμένες από τις ιδιαίτερες προϋποθέσεις στις οποίες εδράζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικών και συλλογικών ορθολογικοτήτων στη σημερινή Ελλάδα. Πράγματι, μια ενδεχόμενη «συνάφεια» μεταξύ του αθροίσματος των ατομικών ορθολογικών ενεργειών και μιας συλλογικής ορθολογικής επιλογής, όπως και αν οριστεί αυτή, δεν μπορεί να θεωρείται ως απροϋπόθετα δεδομένη. Το κατά πόσον και κάτω από ποιους όρους αυτή η συνάφεια μπορεί να υπάρξει είναι ένα συγκεκριμένο ιστορικό ερώτημα, το οποίο μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο. Οι συλλογικές ορθολογικές επιλογές όχι μόνον προϋποθέτουν τον προσδιορισμό των συλλογικών σκοπών, αλλά και θέτουν το ερώτημα του γιατί αυτοί οι σκοποί θα εκλαμβάνονταν ως ορθολογικοί, και πώς μπορούν να θεωρηθούν ως εκπορευόμενοι από ατομικές προτιμήσεις, αποφάσεις και συ-

χήσουν στις εμπορικές δραστηριότητες όλης της περιοχής που οροθετεί την Εγγύς Ανατολή, για μια εκατονταετία περίπου.

Περισσότερο αποκαλυπτικό, όμως, είναι το ότι ακόμα και τον 20ό αιώνα, και κάτω από πολύ ανταγωνιστικότερες συνθήκες, η μυθολογική εικόνα για το περιούσιο έθνος φαίνεται να έχει υλικά παραχθεί. Αν η πρόσβαση στα ανεξάρτητα ατομικά επαγγέλματα και η πραγματική «αποπρολεταριοποίηση» υποδηλώνει «επιτυχία», οι Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ «τα κατάφεραν καλύτερα», μιλώντας με σχετικούς όρους, από τις άλλες εθνικές μειονότητες μεταναστών, και το ίδιο ισχύει για τους μεταπολεμικούς μετανάστες στη Γερμανία, στο Βέλγιο ή ακόμα στην Αυστραλία.

2. Θα ήταν και μάταιο και ανώφελο να αναφερθώ στην τεράστια σχετική βιβλιογραφία. Το έργο του John Elster *Sour Grapes. Studies in the subversion or rationality* (Cambridge University Press/ Maisson des Sciences de l'Homme. Παρίσι 1983) είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό και περιεκτικό.

μπεριφορές. Έτσι, η «ορθολογικότητα» των συλλογικών αποφάσεων και ενεργειών θέτει μια σειρά σύνθετα ζητήματα κανονιστικών ορισμών: ενώ οποιαδήποτε ατομική ενέργεια μπορεί να θεωρηθεί ως στρατηγικά ορθολογική, ανεξάρτητα από τα κριτήρια ορθολογικότητας των επιδιωκόμενων σκοπών, οι συλλογικές ορθολογικότητες είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες με τις διαδικασίες διαμέσου των οποίων η ορθολογικότητα του συλλογικού σκοπού οροθετείται και ορίζεται. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχει κανένας *a priori* λόγος να θεωρήσουμε ότι οι κοινωνικές προτιμήσεις θεμελιώνονται υποχρεωτικά στις προτιμήσεις των μελών της κοινωνίας.³ Τα κοινωνικά συμβόλαια δεν είναι ούτε λογικά αναγκαία ούτε ιστορικά αναπόφευκτα.

Έτσι, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο συλλογικός «εκσυγχρονισμός»⁴ είναι ένας συλλογικά εκλογικευσμένος στόχος, θα προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση στο ιδιαίτερο ερώτημα που αφορά σε ορισμένες ιστορικές και κοινωνικές παραμέτρους στις οποίες υπόκεινται οι εμφανείς δυσκολίες που συναντά η διαδικασία υλοποίησης της «εκσυγχρονιστικής» συλλογικής ορθολογικότητας στην Ελλάδα. Το ζήτημα αυτό έχει προφανώς κρίσιμη σημασία, τόσο μάλλον που, εάν, υπό τις παρούσες συνθήκες, οι κρατούσες μορφές ορθολογικών προτύπων οικονομικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα φαίνεται να παρεμποδίζουν την αποτελεσματική εκπλήρωση εκσυγχρονιστικών αναπτυξιακών επιλογών, αυτό σαφώς δεν οφείλεται στην έλλειψη μιας αρθρωμένης και ρητά εκσυγχρονιστικής πολιτικής βούλησης. Τουλάχιστον την τελευταία τριακονταετία, η θεματική των κοινωνικών και πολιτικών συζητήσεων κυριαρχείται μονότονα από τα ζητήματα του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης. Πράγματι, η ανάγκη του «συμβαδίσματος» ή της «κάλυψης της απόστασης» με τη Δύση εν γένει και με την ΕΟΚ ειδικότερα έχει, διακηρυκτικά τουλάχιστον, προσλάβει τις διαστάσεις μιας ομόθυμα αναγνωριζόμενης εθνικής

3. Βλ. Amartya K. Sen, *Collective Choice and Social Welfare*, Holden Day Inc., Σαν Φραντσίσκο 1970, σ. 1.

4. Ακόμα και οι πρώτοι απόστολοι της «πολιτικής ανάπτυξης» παραδέχτηκαν ότι ο όρος «εκσυγχρονισμός» μπορεί συχνά να προκαλεί σύγχυση παρά να αποσαφηνίζει καταστάσεις. Βλ. Joseph La Palombara, «Bureaucracy and Political Development, Notes, Queries and Dilemma», στο La Palombara (επιμ.), *Bureaucracy and Political Development*, Princeton University Press, 1963, σ. 35-39.

προτεραιότητας: τα περισσότερα πολιτικά κόμματα και πολιτικές προσωπικότητες εμφανίζονται ως κλαίουσες Κασσάνδρες να περιγράφουν το ζοφερό μέλλον, που θα το αποφύγουμε μόνο αν εφαρμόσουμε αμέσως τις δικές τους εκσυγχρονιστικές συνταγές. Γίνονται αναφορές σε συμβολικές ημερομηνίες μιας επικείμενης καταστροφής —και μετά γρήγορα ξεχνιούνται— με τελευταία το 1992, ενώ, μετά το Μάαστριχτ (1997), το έτος 2000 προσλαμβάνει τις ολοκληρωτικές προεκτάσεις που χαρακτηρίζουν την Ημέρα της Τελικής Κρίσεως.

Όμως τα εκσυγχρονιστικά προγράμματα διαδέχονται το ένα το άλλο και η «συλλογική» Ελλάδα εξακολουθεί να δείχνει ότι συμπεριφέρεται πάντα σαν να ήταν «τόσον μωρή όσον και πρώτα». Γιατί λοιπόν οι δομές εμφανίζουν τέτοια επίμονη αντίσταση απέναντι στη μεταρρυθμισή τους; Και αν δεν πρόκειται για τις ελλείψεις της πολιτικής βούλησης, τότε ποια είναι τα κύρια «πολιτισμικά εμπόδια» στην ανάπτυξη; Δεδομένου μάλιστα ότι, σε πλήρη αντίθεση προς την υπανάπτυξη των γνωστικών πολιτισμικών παραμέτρων, η οποία αποτελεί πάγιο σημείο αναφοράς των κοινωνιολόγων της αναπτυξιακής σχολής τη δεκαετία του '60, η Ελλάδα είχε και εξακολουθεί να έχει υψηλά ποσοστά εγγράμματου πληθυσμού⁵ και ένα σαφώς ικανό επιχειρηματικό δυναμικό. Με δυο λόγια, γιατί οι Έλληνες έχουν να επιδείξουν σημαντικά επιτεύγματα στην επιδίωξη των ατομικών τους στόχων, τόσο στη χώρα τους όσο και στο εξωτερικό —κατά προτίμηση στη δεύτερη περίπτωση, σύμφωνα με τον Εντμόντ Αμπού— ενώ συμβαίνει το αντίθετο στο επίπεδο των συλλογικών στοχεύσεων;

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες ορισμένες γενικές επισήμανσεις. Είναι ίσως κοινοτοπία να πει κανείς ότι οι μορφές συνάρθρωσης μεταξύ ατομικών και συλλογικών πρακτικών ορθολογικοτήτων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τους κρατούντες

5. Από τα μέσα ακόμα του 19ου αιώνα, η Ελλάδα παρουσιάζει το φαινόμενο της «υπερεκπαίδευσης», σε σύγκριση με το γενικό επίπεδο κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Βλ. Κ. Tsoukalas, «Some Aspects of Overeducation in Modern Greece», στο Muriel Schein/Ernestine Friedl, *Regional Variations in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences, Ν. Υόρκη 1976, σ. 419. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, *passim*.

κοινωνικούς, θεσμικούς και κανονιστικούς περιορισμούς, κάτω από τους οποίους αναπτύσσονται και λειτουργούν οι ατομικές ορθολογικότητες. Ασφαλώς, τέτοιοι περιορισμοί έχουν προσλάβει ποικίλες ιστορικές μορφές. Η θεμελιώδης κοινωνική «κατασκευή» του δυτικού φιλελευθερισμού βασίστηκε στη θέσπιση μιας νέας σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και της κοινωνίας. Το Ιδιωτικό και το Δημόσιο αρθρώθηκαν σύμφωνα με όρους οι οποίοι προσδιορίστηκαν από τις θεμελιώδεις συμβολαϊκές αρχές της κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό συνεπάγεται την εσωτερίκευση ενός γενικού κανόνα ο οποίος ζητά από το ελεύθερο άτομο να υποτάσσεται πρόθυμα στο νόμο, να ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του ως πολίτης και να τηρεί πιστά τις συμβατικές υποχρεώσεις του. Με τον τρόπο αυτό, μια σειρά κανονιστικοί περιορισμοί εξασφαλίζουν το πλαίσιο για την ανάπτυξη πρακτικών λογικών, θεμελιωμένων στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη και στην υπευθυνότητα του ατόμου. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, οι συμπεριφορές *free rider* αντιμετωπίζονται ως προφανείς παραβάσεις της βασικής κοινωνικής σύμβασης, η οποία απαιτεί ισότητα όχι μόνον απέναντι στο νόμο, αλλά και αναφορικά προς την ιδέα των συμβατικά οριζόμενων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων του πολίτη. Όποιος δεν αποδέχεται την αναγκαιότητα της συμμόρφωσης προς τη διαδικασία οικοδόμησης της κοινότητας —η οποία συνίσταται στην ανελλιπή και υπεύθυνη εκπλήρωση του ρόλου του ελεύθερου πολίτη— δεν θεωρείται ηθικά άξιος να του αναγνωριστούν άνευ άλλου τα ίσα πολιτικά του δικαιώματα. Έτσι, από τη μια πλευρά, το υποτιθέμενο οικουμενικό αρχέτυπο του *homo economicus* —το οποίο αποτελεί τη βάση της ιδέας για την εγχειρηματική ορθολογικότητα— θεμελιώνεται στην ανθρωπολογική κατασκευή περί της εγγενούς ικανότητας του ατόμου για πλήρεις, συνεχείς και αυτοκεντρικές προτιμήσεις και προγραμματισμό. Όμως, από την άλλη πλευρά, οι αναγκαίες κοινωνικές και ιστορικές προϋποθέσεις της οικονομικής ορθολογικότητας του ατόμου εγγράφονται όχι μόνο στους γνωστικούς αλλά και στους κανονιστικούς περιορισμούς οι οποίοι κρυσταλλώνονται στον φιλελεύθερο καπιταλισμό.

Η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά προϋποθέτει τη δημιουργία της ελεύθερης αγοράς, καθώς και τη θέσπιση κανόνων αγοράς στο εσωτερικό της συμβολαϊκά θεμελιωμένης κοινωνι-

κής τάξης. Αν η ελεύθερη αγορά επιτρέπει στο άτομο να αναπτύξει ανεμπόδιστα την εγγενώς απεριόριστη επιθετικότητα και ιδιοτέλειά του, οι κανόνες αυτής της αγοράς εξασφαλίζουν την προστασία από την αναρχία και από την εξωοικονομική «αντικοινωνική» συμπεριφορά. Ο αυστηρός διαχωρισμός της οικονομίας από την πολιτική εξουσία και η φετιχοποίηση της συμβολαικής θεμελίωσης όλων των οικονομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του ατόμου προσδιορίζουν τους αποκλειστικούς, έστω και εξαναγκαστικούς, τόπους της εγχειρηματικής ορθολογικότητας. Έτσι, ο άνθρωπος ενιοποιείται ως ένα συμφεροντολογικά συμπεριφερόμενο, και τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα λογικά και αναπόφευκτα πάθη που ο καθένας έχει δικαίωμα να ικανοποιήσει.⁶ Η αξιωματικά τιθέμενη επιθυμία και χρησιμότητα μιας απεριόριστης μεγιστοποίησης μόνον μέσα σε αυτό το αυστηρά προσδιοριζόμενο πλαίσιο είναι δυνατό να λειτουργήσει. Η εγχειρηματική ορθολογικότητα στη σφαίρα της οικονομίας δεν είναι επ' ουδενί λόγω συνώνυμη της «άγριας» και γενικευμένης ατομικής μεγιστοποίησης. Όπως έχουν πει τόσο ο Sigmound Freud όσο και ο John Maynard Keynes, η μεγιστοποίηση στο πεδίο της οικονομίας είναι μόνο μια «συμπιεσμένη» μεγιστοποίηση πραγματοποιούμενη με τρόπους συμβατούς προς τους κανόνες και τους κανονισμούς του «πολιτισμένου» φιλελεύθερου καπιταλισμού. Η κανονιστική απόρριψη της «ιδιωτικής βίας» συναρθρώνεται ιστορικά με την κανονιστική επιβολή αυστηρών κοινωνικών ορίων στην επιθετική οικονομική «βία».

Με αυτή την έννοια, η έλευση της «νεοτερικότητας» είναι ένα φαινόμενο το οποίο προφανώς δεν μπορεί να περιοριστεί στα επίπεδα της λογικής, της οικονομίας, του νόμου και της τεχνολογίας. Τα ορθολογικά οικονομικά κίνητρα ορίζονται ως ειδικά αγοραία κίνητρα, και σαν τέτοια οροθετούνται αυστηρά από κανόνες ενδογενείς της αγοράς και της συναλλακτικής αποδοτικότητας (marketable efficiency), καθώς και από κανόνες εξωαγοραίους και μη συναλλακτικούς. Η συμμόρφωση προς τους κανόνες αυτούς τίθεται ως αυτονόητη πολιτισμική προϋπόθεση. Έννοιες όπως η εντιμότητα, η αρετή, το εργασιακό ήθος και η πειθαρχία, η εξειδικευμένη αρμοδιότητα και η οργανωτική ορθολο-

6. Βλ. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests, Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, 1977.

γικότητα αντικατοπτρίζουν, στο κανονιστικό επίπεδο, τη φετιχοποίηση της ορθολογικότητας, που κατά προνόμιο προσιδιάζει στην αγορά. Αυτή η ορθολογικότητα θέτει τα θεωρητικά και κανονιστικά όρια στις εγχειρηματικά ορθολογικές ενέργειες των ατόμων. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι δικαιοί και ηθικοί κώδικες ορίζουν τους τρόπους και τα μέσα που έχει στη διάθεσή του το μεγιστοποιητικά φερόμενο άτομο, το οποίο διοχετεύει την εγχειρηματική του ορθολογικότητα σε συγκεκριμένα πρότυπα πρακτικής λογικής. Τα πρότυπα αυτά αξιολογούνται και ελέγχονται από μια «κοινωνία των πολιτών», που λειτουργεί ως επιδιαιτητής τόσο των αγοραίων όσο και των εξωαγοραίων ηθών, ή ως ανεπίσημος κανονιστικός διαμεσολαβητής μεταξύ του συμφεροντολογικού ατόμου και του κοινωνικού οργανισμού ως συνόλου. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών προσφέρει τον τόπο —ή το έθνος— για την κανονιστική και ιδεολογική αναπαραγωγή των ρυθμίσεων της συμπιεσμένης μεγιστοποίησης η οποία επιδιώκεται διαμέσου της αγοράς.

Η γενική αποδοχή αυτών των ρυθμίσεων στους κόλπους ενός αυξανόμενα αποπροσωποποιημένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων ήταν πιθανόν η ιστορική προϋπόθεση προκειμένου τα άτομα να αναπτύξουν ανεμπόδιστα τις περίπλοκες στρατηγικές στο πεδίο της αγοράς. Αυτή είναι μια πολιτισμική διαδικασία η οποία πραγματώνεται διαμέσου του πολλαπλασιασμού μιας σειράς κατασταλτικών κυρώσεων εναντίον ποικίλων μορφών αποκλίνουσας συμπεριφοράς, και, επί του προκειμένου, διαμέσου της βαθμιαίας εσωτερίκευσης της ανάγκης για πειθαρχία και αυτοπειθαρχία στη συμπεριφορά. Τα ζητήματα που τίθενται εδώ είναι προφανώς τεράστια. Αν ο Weber, ο Tawney, ο Toennies, ο Sombart και ο Troelsch υπογράμμισαν τη σημασία που είχε το θρησκευτικό και το ιδεολογικό στοιχείο για την έλευση του σύγχρονου καπιταλισμού, ο Michel Foucault κατέδειξε τους τρόπους με τους οποίους εξειδικευμένες ψυχολογικές τεχνικές καταστολής συνέβαλαν στην επίτευξη της αστικής κυριαρχίας,⁷ τόσο μάλ-

7. Βλ. για παράδειγμα *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι 1975, passim και σ. 172-196. Βλ. επίσης Christopher Lasch, «Family and Authority», στο: Barry Richards (επιμ.), *Capitalism and Infancy, Essays on Psychoanalysis and Politics*, Free Association Press, Λονδίνο 1984, σ. 122.

λον που οι τεχνικές αυτές παρουσιάστηκαν ως πραγματική «ηθική απελευθέρωση» του ανθρώπου.⁸

Πάντως, ανεξάρτητα από το αν μπορούν να οριστούν αιτιώδεις συνάψεις, είναι αναμφισβήτητο ότι μια σειρά πολιτισμικές μεταβολές είχαν κεφαλαιώδη σημασία για τη διαμόρφωση αυτού που έμελλε να είναι η νεοτερικότητα. Στο βαθμό που οι μηχανισμοί καθολικού ελέγχου —οι οποίοι επικράτησαν στη μικρής κλίμακας και στενών διαπροσωπικών δεσμών κοινότητα— διαβρώθηκαν βαθμιαία από τη μαζική αποπροσωποποίηση, η ανομική συμπεριφορά μπόρεσε να περιοριστεί σε ανεκτά επίπεδα μόνον μέσα από τη σταδιακή εδραίωση ολοκληρωμένων εσωτερικών κωδίκων λογοδοτικής συμπεριφοράς. Η κλασική, έστω και σχηματική, θεωρητικοποίηση περί της «ορθολογικότητας» η οποία είναι σύμφυτη σε μια οικουμενική «ηθική ανάπτυξη», ανάπτυξη η οποία έγκειται σε μια μετάβαση από τις κουλτούρες της «αιδούς» στις κουλτούρες της «ενοχής»,⁹ αντιστοιχεί στη λειτουρ-

8. Alessandro Pizzorno, «Michel Foucault et la conception libérale de l'individu», στο *Michel Foucault, Philosophe, Remcontre Internationale*, Seuil, Παρίσι 1989, σ. 236.

9. Αυτή η κλασική διάκριση στην ανθρωπολογία μπορεί να παραλληλιστεί με τη φροϋδική διάκριση μεταξύ του «φόβου μιας εξωγενούς εξουσίας» και της «κατίσχυσης μιας ενδογενούς εξουσίας» —η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη θεωρήθηκε ως μια εξελικτική κατάκτηση των σύγχρονων κοινωνιών. Βλ. Emile Durkheim, *L'éducation morale*, νέα έκδοση, PUF, Παρίσι 1963, σ. 45. Πράγματι, η «αιδώς» προϋποθέτει το αμείλικτο, σαρκικό «βλέμμα του άλλου», απέναντι στο οποίο η μόνη δυνατή προστασία έγκειται στη στρατηγική της «μυστικότητας». Με αυτή την έννοια η σύγχρονη καντιανή προσταγή τείνει να εκτοπίσει την αριστοτελική «αιδώ εν οφθαλμοίς» με την έλευση μιας μετα-αριστοτελικής «αιδούς εν κατόπτρω», που οδηγεί στην «εντιμότητα ως ηθική πειθαρχία». (Βλ. επίσης Agnes Heller, *The Power of Shame. A Rational Perspective*, Routledge, Λονδίνο 1985). Μια περαιτέρω υπόθεση που μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι η χριστιανική εσωτερικευση των κανονιστικών παραβιάσεων ως «αμαρτημάτων» διευκόλυνε τις νέες μορφές της εξίσου εσωτερικευμένης φιλελεύθερης ηθικής στη Δύση (βλ. Marcel Gauchet, *Le desenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, Παρίσι 1985). Κατά μια ορισμένη έννοια το κοινωνικό συμβόλαιο λειτούργησε ως υποκατάστατο στη θέση του Θεού, δημιουργώντας νέους κοσμικούς κριτές για τους κανόνες συμπεριφοράς. Έτσι, η εκκοσμίκευση των ηθών είχε ως συνέπεια τη μετεγγραφή της παραβίασης των κανόνων του πολίτη σε «αμαρτήματα του πολίτη» με την κοινωνία των πολιτών να λειτουργεί σαν τόπος όπου θα κρυσταλλώνονταν νέες κανονι-

γική ανάγκη του σύγχρονου εκκοσμικευμένου κόσμου να επινοήσει νέες αποτελεσματικές μορφές υποταγής του ατόμου σε τρέχοντες κανόνες συμπεριφοράς.

Η καντιανή κατηγορική προσταγή συνοψίζει την «νεοτερική» εκκοσμικευμένη κοινωνική επιταγή να ελαχιστοποιηθούν οι κίνδυνοι από φίλαυτες «free rider» συμπεριφορικές παρορμήσεις, οι οποίες εμφανίζονται σε υποκείμενα αποδεσμευμένα από άμεσους ελέγχους. Πράγματι, χωρίς ισχυρούς και πανεποπτικούς κανονιστικούς περιορισμούς, η ενεργοποίηση της αυτο-κεντρικής εγχειρηματικής ορθολογικότητας του ατόμου σε ένα μαζικό και αποπροσωποποιημένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων θα έτεινε να προσλάβει κυρίαρχα εγωκεντρικές free rider μορφές. Η αποπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων είναι συνώνυμη της αποπροσωποποίησης των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου. Εάν μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο προστατευτικό, ολοένα αναπτυσσόμενο και βασιζόμενο στην ευκαιρία μπορεί κανείς να επιτύχει το μέγιστο με ελάχιστο ή μηδενικό ατομικό κόστος, τότε πολύ μικρή σημασία έχει να συμμορφώνεται προς εξωγενείς κανόνες συμπεριφοράς, στο βαθμό που μπορούν προβλέψιμα να αποφευχθούν συγκεκριμένες κυρώσεις για τη μη συμμόρφωση προς τους αφηρημένους κανόνες. Και αν μπορεί κανείς να παίζει ολοένα και περισσότερο κρυφτούλι με το νόμο και, την ίδια στιγμή, να απενεργοποιούνται οι άμεσες και προσωποποιημένες κοινωνικές κυρώσεις για παραβίαση των κανόνων, τότε η συμπεριφορά τείνει να ελέγχεται κυρίως στο βαθύτερο επίπεδο του «υπερεγώ».

Έτσι, η συναλλακτική ανωνυμία, η οποία αποτελεί το θεμέλιο των «τέλειων» ανοικτών αγορών, οδηγεί σε μια δύναμη ανομίας. Δεδομένου ότι η ανωνυμία ισοδυναμεί με πραγματική μυστικότητα, τα ιδιοτελώς δρώντα άτομα μπορούν εύκολα να καταληφθούν από τον πειρασμό της «κοινωνικής ανευθυνότητας» και της παντελούς απουσίας κανόνων στις ενέργειές τους, που συ-

στικές ρυθμίσεις για τους πολίτες. Προφανώς, δεν είναι αυτό που συνέβη στην Ελλάδα. Έχει ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς τις μακροπρόθεσμες συνέπειες που είχε η εκκοσμίκευση του corpus των πολύ περισσότερο επιτρεπτικών ορθόδοξων ηθών, τα οποία θα έτειναν ίσως να αποθαρρύνουν στερεότυπα ακανονάρχητης συμπεριφοράς πολύ λιγότερο αποτελεσματικά από τα αυστηρότερα καθολικά και προτεσταντικά ήθη της Δύσης.

νεπιφέρει η προϊούσα «απελευθέρωση» των ανεμπόδιστων και μη λογοδοτικών μορφών της εγχειρηματικής ορθολογικής συμπεριφοράς. Πάντως, η εγγενής δυνατότητα για τεχνική και ψυχολογική «ανωνυμία» των ιδιοτελών ορθολογιστών και η συνεχής γενίκευση των συμπεριφορικών προτύπων του free rider μπορεί να αποδειχθεί καταστροφική για το σύνολο, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα. Μπορεί ο ορισμός της συλλογικής ορθολογικότητας να είναι λογικά προβληματικός, όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, από ιστορική άποψη, είναι κοινωνικά ευκαταία η ύπαρξη συστημάτων συλλογικών ελέγχων της συμπεριφοράς. Κατά συνέπεια, οι αφηρημένοι κώδικες οι οποίοι διασφαλίζουν την ατομική «υπευθυνότητα» πρέπει να επινοηθούν εκ νέου, ως ένα «εσωτερικό» ηθικό σύστημα κανονιστικών στερεοτύπων.

Η καντιανή φόρμουλα ενσαρκώνει την κρίσιμη λειτουργική ανάγκη να γεφυρωθεί η άβυσσος που χωρίζει δυνάμει τον ιδιοτελή, αναρχούμενο και ανεύθυνο φιλελεύθερο homo economicus από τον ηθικό, υπεύθυνο φιλελεύθερο πολίτη: στον σύγχρονο κόσμο, όπου όλες οι θεμελιακές βεβαιότητες καταρρέουν από τη μια στιγμή στην άλλη,¹⁰ ο άνθρωπος πρέπει να επινοήσει ένα σύστημα αξιών, στα πλαίσια του οποίου ο καθένας θα καθίσταται ατομικά υπεύθυνος για την τήρησή τους.

Η ιστορική εμπειρία, όμως, έχει δείξει ότι η μεταλλαγή των προτύπων συμπεριφοράς πολύ δύσκολα μπορεί να επιβληθεί εκ των άνω. Μόνον πολύ μακροπρόθεσμα οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις μπορεί να επιφέρουν σταθερές αλλαγές στους κρατούντες κανόνες και τα ηθικά στερεότυπα. Έτσι, για να έλθω στην περίπτωση της Ελλάδας, αν οι πρώιμες θεσμικές μεταρρυθμίσεις εισήγαγαν τυπικά σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνικές δομές, ο πρακτικός Λόγος παραμένει σε μεγάλο βαθμό ριζωμένος σε παραδοσιακές μορφές.¹¹

Ο θεμελιακός ρόλος του νεότερου ελληνικού κράτους¹² —το

10. Το ζήτημα αυτό έχει αναλυθεί με μεγάλη διεισδυτικότητα από τον Edgar Morin, «En guise de conclusion», *Revue Européenne des Sciences Sociales*, 74 (1987), σ. 228-229.

11. Βλ. Κ. Tsoukalas, «Enlightened Concepts in the Dark: Power and Freedom, Politics and Society», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 9, No 1 (Μάιος 1991), σ. 1-23.

12. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

οποίο ουδέποτε διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, με τον τρόπο που αυτό έγινε στη Δύση— είχε ως συνέπεια η κατανομή των αξιών να μη μονοπωληθεί από «ορθολογικούς» αγοραίους κανόνες. Ταυτοχρόνως, παλαιές και νεότερες μορφές οικογενειακής και συγγενικής αλληλεγγύης παρέμειναν ισχυρές, τόσο στις μικρές κοινότητες όσο και στο σύνολο της χώρας. Πράγματι, διαμέσου των πελατειακών δικτύων δημιουργήθηκαν νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων εμπρόσωπης αμοιβαιότητας στο εσωτερικό ενός ολοκληρωμένου συστήματος, όπου η κατανομή των αξιών εξακολουθούσε να είναι σε μεγάλο βαθμό συνώνυμη με τη δομή της πολιτικής εξουσίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι κοινωνικο-οικονομικές στρατηγικές των ατόμων προσέλαβαν κατ' ανάγκην μεικτές μορφές: η μεγιστοποιητική αγοραία ορθολογικότητα του ατόμου συναρθρώθηκε πάγια με ορθολογικές βλέψεις επικεντρωμένες στην απόκτηση προσοδοφόρου επιρροής και εξουσίας μέσα στο πολιτικό σύστημα. Κατά μία έννοια, η νεότερη Ελλάδα προσφέρει το εντυπωσιακό παράδειγμα μιας δομικής συνάρθρωσης μεταξύ πρακτικών θεμελιωμένων στην «πολιτική οικονομία του κέρδους» με πρακτικές εκπορευόμενες από την «πολιτική οικονομία της προσόδου».¹³

Ταυτοχρόνως, η επιβίωση παλαιών μορφών αλληλεγγύης, εμπρόσωπης αμοιβαιότητας και καθήκοντος παρέμειναν πολύ περισσότερο δεσμευτικές από τις συμβατικές υποχρεώσεις. Κατά συνέπεια, η λειτουργική σύγχυση μεταξύ «σφαιρών» ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει σε κανονιστική σύγχυση μεταξύ αφηρημένων ηθικών διακρίσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι κανονιστικοί κώδικες, οι οποίοι προϋποθέτουν πλήρη διαχωρισμό μεταξύ των σφαιρών της πρακτικής στους κόλπους ενός αυτορυθμιζόμενου συστήματος, προσέλαβαν μόνον ονοματοθετική ισχύ. Οι κανονιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των «οικονομικών», των «πολιτικών» και των «ιδιωτικών» κωδίκων συμπεριφοράς, οι οποίες κρυσταλλώθηκαν στη Δύση, ουδέποτε θεσπίστηκαν με σταθερό και πάγιο τρόπο. Το καθήκον του ατόμου σπάνια θεωρείται ότι α-

13. Βλ. σχετικά τις προσεγγίσεις της αποκαλούμενης Σχολής της Βιρτζίνια ειδικότερα, James Buchanan-R.D. Tollison-G. Tulloch, *Toward a Theory of Rent-Seeking Society*, Colege Station, A. & M. University Press, Τέξας 1980, και Charles K. Rowley (επιμ.), *Democracy and Public Choice, Essays in the Honour of Gordon Tulloch*, Blackwell, Οξφόρδη 1987.

πορρεί από έναν αφηρημένο και εσωτερικευμένο κώδικα ηθικής, ενώ η ευθύνη αποτελεί συνάρτηση όχι τόσο του ελεύθερα εκπεφρασμένου συμβολαικού λόγου όσο των αναπαλλοτριωτων κοινωνικών δεσμών εμπρόσωπης αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης. Η σύνδεση και ιεράρχηση μεταξύ αφ' ενός των ευρέως διαδεδομένων, αλλά και ανεπαρκώς ορισμένων, εννοιών «φιλότιμο» και «μπέσα»¹⁴ και αφ' ετέρου της αστικής ευθύνης και συμβασιακής εντιμότητας είναι σύνθετη, μη προβλέψιμη και σε μεγάλο βαθμό μη πραγματοποιήσιμη στα πλαίσια των ορθολογικών αναλυτικών εννοιακών κατηγοριών.¹⁵ Έτσι, ο πρακτικός Λόγος εξελίχθηκε με πρωτότυπους τρόπους, σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτους από τους εκσυγχρονιστές, δεδομένου ότι ακόμα και θεμελιακές ιδέες δεν εμπεδώθηκαν.

Αν έννοιες όπως κοινωνία των πολιτών, ιδιωτικότητα και αναπαλλοτριωτα δικαιώματα δεν έχουν σχεδόν κανένα νόημα,¹⁶ ιδέες όπως η εντιμότητα, η ευθύνη, η αρετή και η πειθαρχία σχεδόν στερούνται του δεσμευτικού ηθικού αντικρίσματος το οποίο έχουν προσλάβει στη Δύση. Με αυτή την έννοια, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες για θεσμικό και οικονομικό «εκσυγχρονισμό», η Ελλάδα ουδέποτε έγινε μια καθ' ολοκληρίαν σύγχρονη χώρα. Όπως όλες οι προγραμματισμένες και επείσακτες διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού, οι απόπειρες εκσυγχροनि-

14. John Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarenton Press, Οξφόρδη 1964· John Peristiany (επιμ.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1965 και, ιδιαίτερα, Pierre Bourdieu, «The Sentiment of Honour in a Kabyle Village», στο *ίδιο*.

15. Η κεντρική ιδέα της συμβολικής ανταλλαγής η οποία αποτελεί τη βάση για τις εξωγοραίες εμπρόσωπες αμοιβαίότητες υπερβαίνει τα όρια του δικαιοκτικού-κανονιστικού συστήματος του ορθολογικού φιλευθερισμού. Και αυτό διότι η ακραία ορθολογικότητα των «ολιστικών» ατομικών στρατηγικών —με την έννοια που δίνει στον όρο ο Marcel Mauss— με τους οποίους επιδιώκεται διαπροσωπική εξουσία και κύρος, διαμέσου του επικαθορισμού για τους άλλους ποικίλων μορφών παντοδύναμων —κι ωστόσο μη επιβεβλημένων— «υποχρεώσεων», βρίσκεται πέρα από τη δικαιοδοσία της αγοραίας ορθολογικότητας. Βλ. Georges Bataille, «L'Histoire de l'érotisme», στο: *Oeuvres Complètes*, τ. VIII, Gallimard, Παρίσι 1976, σ. 39. Βλ. επίσης John Robinson, *Economic Philosophy*, Penguin, 1964, σ. 24.

16. Adamantia Pollis, «The State, the Law and Human Rights in Modern Greece», *Human Rights Quarterly*, τ. 9 (1987), σ. 587-614.

μού συχνά ακύρωσαν τους ίδιους τους στόχους τους. Αν η εγκαθίδρυση και η βαθμιαία κυριαρχία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων οδήγησε σε μια βαθμιαία διάρρηξη των παραδοσιακών μορφών κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης και σε μια συναφή αποπροσωποποίηση των σχέσεων, οι κανονιστικές δεσμεύσεις στις συμπεριφορές ήταν πολύ δυσκολότερο να εισαχθούν και να επιβληθούν. Έτσι, ενώ τα παραδοσιακά κοινοτικά δίκτυα εμπρόσωπτης αμοιβαιότητας αναπόφευκτα αποδυναμώθηκαν και οι επιμεριστικές απαιτήσεις διοχτετεύθηκαν σε νέες προσαρμοσμένες μορφές, το ζήτημα των αφηρημένων οικονομικής ισχύος κωδίκων παρέμεινε άλυτο. Η μακρά ιδεολογική διαδικασία η οποία αποτελεί την προϋπόθεση της κανονιστικής κρυστάλλωσης της κοινωνικής ηθικής στη Δύση δεν έλαβε χώρα στην Ελλάδα.

Ακόμα και μετά το 1950, όταν η θεαματική οικονομική ανάπτυξη οδήγησε σε έναν ταχύρυθμο και ανεπίστρεπτο εκσυγχρονισμό των «στιλ» και των προτύπων ζωής, η εσωτερική κοινωνικοπολιτισμική δομή φαίνεται να πρόβαλε «αντίσταση» στις περισσότερες διαδικασίες που θα συνέβαλλαν σε προσαρμογές στο δυτικό πλαίσιο κανονιστικών ρυθμίσεων. Οι λόγοι για τους οποίους υπήρξε αυτή η αντίσταση είναι προφανώς αρκετά σύνθετοι ώστε να συζητηθούν εδώ. Πάντως, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι, από ορισμένες απόψεις τουλάχιστον, οι παραδοσιακές ιδεολογικές δοξασίες τροφοδοτήθηκαν από νέα στοιχεία, τα οποία εκπηγάζουν από την ιδιαίτερη μεταπολεμική πολιτική κατάσταση και τις προεκτάσεις της. Αν γίνει δεκτό ότι η διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο συγκροτείται ως υποκείμενο είναι μια διαδικασία οροθετούμενη από τις εικόνες περί εαυτού, σε συνάρτηση με τον κοινωνικό κόσμο, τότε καθίσταται πρόδηλη η σημασία που προσλαμβάνουν οι κρατούσες ιδεολογικές δοξασίες στις οποίες θεμελιώνεται η ενότητα και διαμέσου της οποίας προσδιορίζεται η «κατάσταση πνεύματος» του κοινωνικού-πολιτικού σώματος.

Από αυτή την άποψη, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μεταπολεμικές ιδεολογικές κρυσταλλώσεις στην Ελλάδα ήταν αμυντικές, παθητικές και εντελώς αναξιόπιστες. Ο εμφύλιος πόλεμος κυριολεκτικά θρυμμάτισε την εύθραυστη αξιοπιστία των συλλογικών κοινωνικών προταγμάτων, ενώ η ζελατινώδης κοινωνία των πολιτών αποδιαρθρώθηκε ακόμα περισσότερο. Οι άρχουσες ομάδες φά-

νηκαν τελείως ανίκανες να ορίσουν κάτι που να προσέγγιζε ένα συνεκτικό συλλογικό στόχο με αξίες θετικές και προσανατολισμένες στο μέλλον.¹⁷ Οι περισσότεροι διανοούμενοι λειτούργησαν πιο πολύ σαν «υπάλληλοι» με την έννοια που δίνει ο Julien Benda, παρά σαν κριτικοί και έναρθροι θεματοφύλακες συλλογικών κοινωνικών αξιών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ελληνικό εθνικό κράτος που ενσάρκωσε τη συλλογικότητα, ήταν μια οντότητα που κάποιος θα την υφίστατο, θα έπαιζε μαζί της, θα την κολάκευε, θα την εκμεταλλευόταν, αν μπορούσε να την απέφευγε, αλλά ουδέποτε θα την αντιμετώπιζε με σοβαρότητα. Η ιδιότητα του πολίτη και η συμμετοχή στα κοινά ή η υπευθυνότητα θεωρούνται κατά γενικό κανόνα μάταιες λέξεις που λειτουργούσαν σαν προπέτασμα καπνού για το σύστημα κυριαρχίας.

Εν τω μεταξύ, οι κρατούσες ιδεολογικές δοξασίες δεν συνέβαλαν καθόλου στο να δοθεί μια ώθηση στις συλλογικές κοινωνικές κρυσταλλώσεις. Ούτε το χονδροειδές κατασκεύασμα του υστερικού αντικομμουνισμού, η λεγόμενη εθνικοφροσύνη που άνθησε μέσα σε σκληρή πολιτική καταπίεση, ούτε οι παιδαριώδεις και τραγελαφικές μορφές εθνοκεντρικής θρησκοληψίας του στρατιωτικού καθεστώτος των συνταγματαρχών θα μπορούσαν να πείσουν την πλειονότητα των Ελλήνων για την κανονιστική πρωτοκαθεδρία της έννοιας του πολίτη, ως δικαιώματος, αξίας ή δέσμευσης. Ακόμα και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, η πάνδημη λαϊκίστικη χροιά του πολιτικού λόγου δεν συνέβαλε καθόλου στο να διευκολυνθεί η κρυστάλλωση ενός οικουμενικού πολιτικού πνεύματος. Ανεξάρτητα από το εάν και με ποιο τρόπο αυτό θα μπορούσε να αντιστοιχεί, ή ακόμα και να «υπηρετεί», την κυρίαρχη δομή εξουσίας, παραμένει γεγονός ότι οι Έλληνες εξακολουθούν να γεννιούνται και να κοινωνικοποιούνται με τα στερεότυπα ενός άναρχου ατομικισμού, όπου η ελευθερία θεωρείται συνώνυμη της πλήρους ανευθυνότητας έναντι του συνόλου του νόμου και των άλλων.¹⁸ Κατά μία έννοια,

17. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561-594.

18. Βλ. Θάνος Λίποβατς, «Θέσεις για την πολιτική ψυχολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το 2000», στο: *Προβλήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 238-265· βλ. επίσης Κύρκος Δοξιάδης, «Η ιδεολογία

πρόκειται για έναν ατομικισμό που λειτουργεί και αντιδρά απέναντι σε δυνάμεις οι οποίες εξακολουθούν να ασκούνται «επί» του κοινωνικού σώματος και όχι «εντός» του.¹⁹

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι σχέσεις των Ελλήνων προς το κοινωνικό περιβάλλον τείνουν να προσλάβουν φανταστικές μορφές, όπου η ανασφαλής ναρκισσιστική επιθυμία, μη αποθαρρυνόμενη από το Λόγο, το Νόμο ή τη «συνείδηση», οδηγεί στην ανευθυνότητα, την επιθετικότητα, τον αυταρχισμό και την ανομία. Ο «λαός» συνίσταται σε μια μάζα, στην οποία το κάθε άτομο προσπαθεί αδιακρίτως να προωθήσει τα συμφέροντά του, να υλοποιήσει τις επιθυμίες του, να προασπίσει το έχειν του και να επιδιώξει τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα. Ο Νόμος και οι Κανόνες δεν θεωρούνται ως αφηρημένη υλοποίηση της ελευθερίας και της ισότητας του πολίτη, αλλά ως επιπρόσθετες, συγκεκριμένες, αντικειμενικές και υλικές «δυσκολίες» τις οποίες ο καθένας είναι υποχρεωμένος να αντιμετωπίσει και, αν είναι δυνατόν, να περιγράψει και να υπερβεί με όλα τα διαθέσιμα μέσα. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, η παρανομία, η φοροδιαφυγή, οι υπόγειες δραστηριότητες, η κάθε είδους ανεύθυνη συμπεριφορά οροθετεί τις γενικές σταθερές του πρακτικού Λόγου. Σύμφωνα με τα κριτήρια της ορθολογικής φιλελεύθερης αντίληψης η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται, ίσως όχι ά-νομη, οπωσδήποτε όμως χωρίς κανόνες. Το κοινωνικό σύνολο αποτελεί μια δύναμη πηγή άντλησης προσωπικού οφέλους, έναν αποδέκτη κάθε είδους αξιώσεων, αιτημάτων ή διεκδικήσεων, ουδέποτε την ενσάρκωση ή το θεματοφύλακα κανόνων που πρέπει να γίνονται σεβαστοί και να υπακούονται. Σαν τη γάτα του Chesire, ο Έλληνας ξεπροβάλλει μ' ένα στόμα αρκετά μεγάλο για να γελάει, να μιλάει ή να γκρινιάζει, αλλά πριν καλά καλά προβάλουν τ' αυτιά του σκέφτεται πως έχουν ήδη φανεί πολλά από αυτόν.

Αυτό επίσης βοηθά στο να ερμηνευθούν οι ιδιότυπες μορφές με τις οποίες υποστασιώνεται η «ελληνικότητα» από τους απανταχού ζηλωτές του πολιτισμικού εθνικισμού.²⁰ Η ανάγκη να ο-

στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία* (προσεχές τεύχος).

19. Βλ. M. Foucault, «Les jeux du pouvoir», στο *Magazine Litteraire*, τχ. 101, Ιούνιος 1975.

20. Βλ. K. Tsoukalas, «Greek National Identity in an integrated Europe and a Changing World Order», στο Harry Psomiadis-Stavros Thomadakis (επιμ.), *Greek and the New Europe*, Pella, N. Υόρκη (υπό έκδοση).

ριστεί και να τεκμηριωθεί μια ιστορική συνέχεια οδηγεί στην εννοιοποίηση της Ελλάδας ως αυτού που ο Γιώργος Σεφέρης ονόμασε «συνεχή διαδικασία»,²¹ η οποία εκλαμβάνεται κυρίως σαν μια υπεριστορική αναπαραγωγή πνευματικών δοξασιών. Πράγματι, οι περισσότεροι λόγοι περί έθνους κατατείνουν στην εκφορά γενικόλογων αποφάνσεων περί της ιδιαίτερης «εθνικής προσωπικότητας», από την οποία υποτίθεται ότι αυτοί οι ίδιοι εκπορεύονται.²² Και κατά τρόπο αναπόδραστο, οι λόγοι αυτοί θα τείνουν να κατοπτρίζονται στις αναζητήσεις των ατόμων για έναρθρες αυτο-εικόνες. Οι ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις οποίες συγκροτήθηκαν οι νεοελληνικοί λόγοι περί έθνους αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, την αιτία των ιδιότυπων εθνικών χαρακτηριστικών που ανακαλύφθηκαν και εξιδανικεύθηκαν από τις αρχές του 19ου αιώνα. Πράγματι, οι εθνικές αυτοαπεικονίσεις υποτίθεται ότι αντανακλούν όχι κανόνες ή αξίες, αλλά στάσεις, στερεότυπα και αισθήσεις που βγαίνουν μέσα από το αιώνιο τοπίο, το αιθέριο φως κι εκείνη την ανάκουστη μουσική που πλανιέται στον αέρα.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι αυτό που επικροτείται δεν είναι οι παραγωγικές εγχειρηματικές ή συλλογικά ορθολογικές πτυχές της ελληνικής κοινωνίας αλλά οι ανεπανάληπτες και μετα-ορθολογικές «πνευματικές», ψυχικές και αισθαντικές ικανότητες των ατόμων. Οι Έλληνες θεωρούν ότι είναι αυθεντικά «Έλληνες» όταν τραγουδούν, χορεύουν, ονειρεύονται, γελάνε, αισθάνονται, προσφέρουν, ερωτεύονται ή πολεμούν, ενδεχομένως και όταν είναι έξυπνοι, επιτυχημένοι ή πανούργοι εις βάρος των άλλων ή του συνόλου, αλλά ουδέποτε όταν επιδιώκουν, υλοποιούν ή πειθαρχούν σε συλλογικούς ή κοινωνικούς ορθολογικούς σκοπούς. Μπορεί να φέρονται σαν ήρωες ή σαν αχρείοι —ή και τα δύο— αλλά όχι σαν πολίτες με νηφάλια και σταθμισμένη συμπεριφορά. Η ουσία της ελληνικότητας γίνεται αντιληπτή σαν μια εκλεκτική και πρωτότυπη σύνθεση ελευθεριακών και αναρχούμενων ατομικών ικανοτήτων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι δυτικού τύπου κανόνες συμπεριφοράς και αυτο-εικόνες τείνουν να υποβιβαστούν συμβολικά σε ένα επουσιώδες επίπεδο. Το καλβινιστικό

21. Βλ. Έντμουντ Κήλυ, *Μια συνομιλία με το Γιώργο Σεφέρη*, Άγρα, Αθήνα 1982, σ. 22.

22. Βλ. Georges Devereux, «Ethnic Identity: its Logical Foundations and its Dysfunctions», στο George de Vos, Lola Romanucci-Ross (επιμ.), *Ethnic Identity, Cultural Continuities and Change*, University of Chicago Press, 1982, σ. 42.

εργασιακό ήθος, η απρόσωπη αγοραία εντιμότητα, η προσωπική αξιοπιστία, η συμμόρφωση προς συλλογικούς κανόνες αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας, ή η προσήλωση στην ιδέα του πολίτη, ουδέποτε κανοναρχήθηκαν ως αξίες καθ'αυτό σεβαστές. Και αντιστρόφως, αφού τόσο οι θεσμοί όσο και οι αξίες ελάχιστα συνιστούν αντικείμενα αφηρημένου ενδιαφέροντος για το άτομο, ουδείς φαίνεται να επενδύει συγκεκριμένα σε αυτά. Κατά συνέπεια, ουδείς εμπιστεύεται ή δέχεται ως αληθινό τον εκπνευρασμένο λόγο των άλλων, εκτός και αν εμπρόσωπες μορφές αμοιβαίων δεσμών μπορούν να αποτελέσουν εγγύηση για την αξιοπιστία μιας συμπεριφοράς. Ο λόγος αντιμετωπίζεται όπως οποιαδήποτε άλλη κοινωνική πρακτική, χωρίς καμιά ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα. Οι αντιφάσεις δεν θεωρούνται επίφοβες και η λογική, η επιχειρηματολογία και η συλλογιστική συνάφεια είναι απλώς εργαλεία προς χρήση και όχι αρχές αξίες σεβασμού. Έτσι, η συμμόρφωση προς έναν κανόνα, όταν πρακτικά δεν υπάρχει αντίστοιχη υποχρέωση, παραμένει κάτι σχεδόν ανεξήγητο. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η υπακοή και η εμπιστοσύνη συχνά έγιναν αντικείμενα χλευασμού, ενώ υπογραμμίστηκε με έμφαση η δυτική τους καταγωγή ως επιχείρημα εναντίον τους.

Οι «κουτόφραγκοι» εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται έτσι ως άτομα, παρά το ότι οι τεχνολογικές και οργανωτικές ικανότητές τους σε συλλογικό επίπεδο αποτελούν σαφέστατα αντικείμενο άμιλλας. Οι κανονιστικοί περιορισμοί που θέτουν φραγμό τόσο στα ένστικτα όσο και στις εγωιστικές ορθολογικότητες θεωρούνται συνώνυμοι με ένα «έλλειμμα» ελευθερίας και, πιθανώς, έναν ανεπαρκή ατομικό ναρκισσισμό. Εδώ ίσως βρίσκεται ο βαθύτερος ψυχολογικός παράγων που λειτουργεί αποτρεπτικά για έναν ολοκληρωμένο εκσυγχρονισμό. Η κανονιστική ταύτιση του ηθικού ενδοιασμού με την ανοησία δίνει το μέτρο του κενού αξιών που επικρατεί σε μια κοινωνία, η οποία εξακολουθεί να λειτουργεί στη βάση του ανεξέλεγκτου free ridership.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, η συλλογική οντότητα που είναι η Ελλάδα εμφανίζεται να λειτουργεί ολοένα και περισσότερο με τους όρους ενός μπενθιμιανού «επίπλαστου σώματος», όπου ούτε το επίπλαστο ούτε το σώμα αντιμετωπίζεται με σοβαρότητα. Ο Toennies, ο Durkheim και ο Sir Menry Maine προφανώς ξεγελάστηκαν. Ενώ η χώρα επ' ουδενί λόγω είναι πλέον «Gemeinschaft» (κοινότητα), δεν φαίνεται και να μετεξελίσσεται σε πλήρη

«Gesellschaft» (κοινωνία). Οι διαλυμένες μορφές των νομοκατεστημένων «τάξεων» δεν υποκαταστάθηκαν από μορφές συνεκτικών συμβολοαικικών σχέσεων και οι αποδυναμωμένοι δεσμοί «μηχανικής αλληλεγγύης» δεν μετεξελίχθηκαν σε σχέσεις «οργανικής αλληλεγγύης». Η συλλογική Ελλάδα μοιάζει ακόμα να αιωρείται, πάντα «κάπου μεσοστρατίς» ιδεών, λειτουργιών και «σταδίων» ανάπτυξης.

Προφανώς, αυτές οι γενικές επισημάνσεις είναι χρήσιμες μόνο στο βαθμό που μπορεί να αντιστοιχούν σε περισσότερο απτές ιδιαιτερότητες στην ανάπτυξη της κοινωνικής δομής. Πράγματι, μολονότι δεν είναι δυνατό να τεθεί ως αυτονόητη ουδεμία άμεση συνάρτηση μεταξύ των κρατούντων κανόνων συμπεριφοράς και των κοινωνικών δομών, είναι πιθανό η «αντίσταση» σε επείσαστες συλλογικές αξίες να αντανακλάται σε μια συναφή «αντίσταση» έναντι της προεξοφλούμενης ανάπτυξης των δομών.²³ Μια διερεύνηση της πιθανής ομολογίας μεταξύ αυτών των διαδικασιών θα μπορούσε, ίσως, να συμβάλει, π.χ., στο να αποσαφηνιστεί περισσότερο το πρόβλημα των άτυπων μορφών εργασίας. Πόσο μάλλον που αυτή η «μη-τυπικότητα» αποκτά ολοένα και περισσότερο κεντρική κοινωνική σημασία.

Πράγματι, ορισμένες από τις πλέον ξεχωριστές πτυχές της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας υποδηλώνουν μια αξιοσημείωτη «κοινωνική αντίσταση» σε τυπικές μορφές που προσλαμβάνει ο καταμερισμός εργασίας στη σύγχρονη εποχή. Μολονότι η στατιστική τεκμηρίωση είναι ανεπαρκής και μη αξιόπιστη, και παρά τα

23. Επιλέγω συνειδητά τον όρο «αντίσταση», τον οποίο χρησιμοποιεί συχνά ο Νίκος Σβορώνος, προκειμένου να περιγράψω ένα μόνιμο γνώρισμα της νεοελληνικής ιστορίας (βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα σ. 12-13). Πέραν αυτού, όμως, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να διερευνηθεί κανείς την έκταση κατά την οποία η νεοελληνική κουλτούρα μπορεί να έχει ευνοήσει ποικίλες μορφές «αντίστασης» απέναντι σε διάφορους μηχανισμούς επιτήρησης και πειθαρχίας, ή, με όρους του Michel Foucault, απέναντι στη «μετα-εξουσία», η οποία δομείται με επίκεντρο ορισμένες λειτουργίες απαγόρευσης (βλ. Michel Foucault, «Truth and Power», στο: *Power and Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*, Harvester Press, Μπράιτον 1981, σ. 22. Κατά μίαν έννοια η αντίσταση απέναντι σε αυτήν τη «μετα-εξουσία» μπορεί να θεωρηθεί συνώνυμη με την περιορισμένη εσωτερίκευση των κανόνων πειθαρχίας, οι οποίοι εκπηγάζουν από τις έννοιες του πολίτη και της κοινωνίας των πολιτών.

τεράστια μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζονται σε οποιοδήποτε εγχείρημα παράθεσης στοιχείων από διαφορετικές χώρες, η αποκωδικοποίηση των ιδιαιτεροτήτων της κοινωνικής δομής σε εθνική κλίμακα αποκτά νόημα μόνο μέσα από την απόπειρα συγκρίσεων των δεδομένων τα οποία αντλούνται από διεθνείς στατιστικές πηγές. Αν υποθεθεί ότι ο «εκσυγχρονισμός» αποτελεί συνακόλουθο κοινών συνολικών προτύπων κοινωνικής ανάπτυξης, ορισμένες από τις βασικές τάσεις στον καταμερισμό της εργασίας δείχνουν να επαναλαμβάνονται στις περισσότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες.

Από αυτή την άποψη, η Ελλάδα φαίνεται ότι παρουσιάζει μια σειρά σαφώς ξεχωριστών χαρακτηριστικών σε πολλές και κρίσιμες πτυχές της κοινωνικής της οργάνωσης. Θα αναφερθώ με συντομία σε ορισμένα από αυτά, όπως παρουσιάζονται στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του '80. Για λόγους που θα φανούν στη συνέχεια, υποστηρίζω ότι, μέχρι πολύ πρόσφατα, οι δομικές «δυσαρμονίες» της χώρας δεν οδήγησαν σε άμεσες και απτές κοινωνικο-οικονομικές δυσλειτουργίες. Πράγματι, το φαινόμενο που περιγράφουμε ως «μεγέθυνση χωρίς ανάπτυξη» υπήρξε το «privilegium odiosum» της νεότερης ελληνικής κοινωνίας για αρκετές δεκαετίες, αφού μια συλλογικά μη παραγωγική και σταθερά «παραδοσιακή» κοινωνική δομή μπόρεσε να αναπαρχθεί χωρίς σοβαρές επιπτώσεις για τα πλέον απτά οφέλη της σύγχρονης εποχής, δηλαδή τα προσωπικά εισοδήματα.²⁴

24. Δεν είναι εδώ η κατάλληλη περίπτωση για να διατυπωθούν ερμηνείες σχετικά με την αξιοσημείωτη συνολική επίδοση της ελληνικής οικονομίας κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Οι αντικειμενικές συνθήκες γι' αυτή τη «θεαματική» ανάπτυξη θα πρέπει να εντοπιστούν στον μηδενικό ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και στη μαζική μετανάστευση του '50 και του '60. Όμως, λόγω αυτών των παραμέτρων, η χώρα θα είχε ίσως να επιδείξει πολλά τριτοκοσμικά γνωρίσματα. Πάντως, μολονότι η εξασθένηση της πληθυσμιακής πίεσης λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό σαν μια μεσοπρόθεσμη χρονική μετάθεση πολλών κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων, άλλες παράμετροι συνέβαλαν στην πραγματοποίηση του ελληνικού οικονομικού «θαύματος».

Θα περιοριστώ στο να επισημάνω την προϊούσα οικονομική και κοινωνική σημασία των μεταναστευτικών, των ναυτιλιακών και των τουριστικών εμβασμάτων. Πράγματι, δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι τα σταθερά σημαντικότερα και ανταγωνιστικότερα επιτεύγματα της ελληνικής βιομηχανίας εξασφαλίστηκαν από τις ναυτιλιακές υπηρεσίες, το εργατικό δυ-

Αν μη τι άλλο, ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Μεταξύ 1961 και 1977 η κατά κεφαλήν ιδιωτική κατανάλωση παρουσίασε πραγματική αύξηση 142%, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο του αντίστοιχου όλων των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ, με μόνη εξαίρεση την Ιαπωνία (Πίνακας 1).²⁵ Δεδομένου ότι τα επίσημα αυτά στοιχεία αναμφίβολα υποεκτιμούν την πραγματική αύξηση του εισοδήματος,²⁶ καθίσταται προφανές ότι, από την άποψη των απόλυτων και των σχετικών ρυθμών βελτίωσης των υλικών ανέσεων και της κατανάλωσης της πλειονότητας των Ελλήνων, ο τόπος παρουσιάζει την όψη μιας μυθικής, κι ωστόσο πραγματικής, χώρας των θαυμάτων. Σε λιγότερο από μία γενιά, προς μεγάλη έκπληξη τόσο των τεχνοκρατών όσο και των «Κασσανδρών», η φτωχή Ελλάδα μεταμορφώθηκε γρήγορα σε μια σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία. Παράλληλα, όμως, η δομή του καταμερισμού της εργασίας

ναμικό και το καλό κλίμα. Επί τριάντα χρόνια, ζεστό χρήμα εισέρεε συνεχώς στη χώρα φθάνοντας στις περισσότερες κυψέλες του κοινωνικού της ιστού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι κοινωνικές ανισότητες έγιναν πιο δυσδιάκριτες, και αμέτρητοι μικροεπιχειρηματίες και προσοδούχοι βοήθησαν να δυναμώσει η φαντασίωση της ατομικής επιτυχίας. Η πληθώρα των μικρών «αυτοδημιουργητων» ανθρώπων θεωρήθηκε πάνδημο σύμβολο ενός γνήσια περιούσιου έθνους.

25. Η αύξηση της κατανάλωσης είναι προφανώς εντυπωσιακή. Δεν είναι τυχαίο ότι, τουλάχιστον το 1977, η ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει το υψηλότερο ποσοστό του ΑΕΠ από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, βλ. OECD *Historical Statistics 1960-1982*, Παρίσι 1984, σ. 82.

26. Αυτό μπορεί να συναχθεί από την τεράστια σημασία που απέκτησε η αφανής οικονομία, ιδιαίτερα μετά το 1960. Μολονότι οι εκτιμήσεις που υπολογίζουν την αφανή οικονομία στο 30%, 40% ή ακόμα και στο 50% του πραγματικού εθνικού εισοδήματος προφανώς δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθούν πλήρως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, σε σχετικούς όρους, όλοι οι υπολογισμοί που αφορούν την πραγματική αγοραστική δύναμη είναι πολύ κάτω από την πραγματικότητα —γι' αυτό και η πραγματική «διαφορά» μεταξύ της Ελλάδας και άλλων ανεπτυγμένων χωρών στον τομέα αυτό εμφανίζεται μονίμως υπερεκτιμημένη. Ένα μόνο παράδειγμα είναι αρκετό για να φανεί η απόκλιση μεταξύ των επίσημων και των πραγματικών ιδιωτικών εισοδημάτων. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, πάνω από το 50% των νοικοκυριών της Αθήνας έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα αυτοκίνητο, η τιμή του οποίου ανέρχεται στο εξαπλάσιο του επίσημου μέσου ετήσιου εισοδήματος του νοικοκυριού, βλ. λεπτομερέστερα Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

παρέμεινε, από πολλές απόψεις, ριζωμένη σε παραδοσιακές, προσύγχρονες μορφές. Έτσι:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Αύξηση της κατά κεφαλήν ιδιωτικής κατανάλωσης, 1961-1977
(σε σταθερές τιμές του 1975)*

Ελλάδα	142%	Βέλγιο	81%	Ελβετία	50%
Πορτογαλία	124%	Γερμανία	79%	Σουηδία	40%
Ισπανία	114%	Φιλανδία	73%	Μ. Βρετανία	34%
Γαλλία	98%	Τουρκία	66%	Ιαπωνία	184%
Ολλανδία	96%	Ιρλανδία	64%	Καναδάς	83%
Ιταλία	89%	Νορβηγία	64%	ΗΠΑ	65%
Αυστρία	87%	Δανία	57%		

Πηγή: Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας, 1970-1979, αρ. 26, Αθήνα 1981 (δακτ.), σ. 113.

Α. Το επίσημο ποσοστό ενεργού οικονομικής δραστηριότητας κυμάνθηκε σταθερά σε ολόένα και περισσότερο χαμηλά επίπεδα, αν συγκριθεί με το αντίστοιχο των ευρωπαϊκών χωρών. Το 1981, λιγότερο από το 50% ατόμων ηλικίας άνω των 15 ετών και λιγότερο από το 70% των ανδρών καταγράφηκαν ως οικονομικά ενεργός πληθυσμός (Πίνακας 2). Δεδομένου ότι αυτό σίγουρα δεν οφείλεται σε πρώιμη συνταξιοδότηση, ή σε σημαντικά διαφορετικά ποσοστά θνησιμότητας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, είναι προφανές ότι ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού «επιβιώνει» χωρίς επίσημα καταγεγραμμένη οικονομική δραστηριότητα, ιδιαίτερα στις νεότερες ηλικιακές ομάδες. Η διαφορά με τις άλλες χώρες μοιάζει να είναι τεράστια. Το 1983, στην περιοχή της Αθήνας, λιγότερο από το ένα τρίτο των νέων ανδρών ηλικίας 15 έως 24 ετών καταγράφηκαν ως οικονομικά ενεργός πληθυσμός, ενώ τα ανάλογα ποσοστά για τις ΗΠΑ, τον Καναδά και τη Μ. Βρετανία είναι 74%, 72% και 73% αντίστοιχα.²⁷

Η πληθώρα των ατόμων που είναι μη ενεργά ενώ βρίσκονται

27. Στοιχεία για την Αθήνα από: Π. Πανταζίδης-Κ. Κασιμάτη, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984. Στοιχεία για άλλες χώρες από: OECD, *Labour Force Statistics*, ό.π.

σε οικονομικά ενεργό ηλικία θέτει σαφώς μια σειρά ζητήματα, ανεξάρτητα από το αν αυτά τα άτομα όντως επιβιώνουν ως «πράγματι» μη ενεργός πληθυσμός, ή αποκρύπτουν την οικονομικά ενεργό θέση τους. Αν η πρώτη περίπτωση υποδηλώνει εκτεταμένες ανεπίσημες μεταβιβάσεις πόρων σε οικογενειακή κλίμακα, η δεύτερη συνεπάγεται ότι ένας αυξανόμενος αριθμός ατόμων επιδίδεται σε απόλυτα αφανείς κερδοφόρες δραστηριότητες πρόκειται, δηλαδή, για φαινόμενα που αντιστρατεύονται τη «φυσιολογική» λειτουργία της αγοράς εργασίας σε εθνική κλίμακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Ποσοστό οικονομικά ενεργού πληθυσμού, 1981
(πληθυσμός ηλικίας 15 ετών και άνω)*

	Σύνολο	Άνδρες
Ελλάδα	48(46)*	68(69)*
Ολλανδία	58	78
Ισπανία	60	86
Ιταλία	60	81
Ιαπωνία	72	89
Φιλανδία	73	77
Καναδάς	73	77
Μ. Βρετανία	74	89
Τουρκία	64	82
Γερμανία	65	81
Γαλλία	69	82
Πορτογαλία	71	89
ΗΠΑ	75	87
Νορβηγία	78	89
Σουηδία	83	85

Πηγή: Labour Force Statistics, 1970-1981, Παρίσι 1983. Στοιχεία για την Ελλάδα: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα, Αθήνα 1983.

Β. Ακόμα περισσότερο αξιοσημείωτη είναι η εμφανής «αντίσταση» του ελληνικού πληθυσμού σε κάθε μορφή μόνιμης εξαρτημένης εργασίας. Ακόμα και χωρίς να υπολογιστούν οι αγρότες — στους οποίους κατά παράδοση επικρατεί η ανεξάρτητη μικροϊδιοκτησία —, η ανεξάρτητη εργασία, παρά την ταχύρρυθμη αστικοποίηση και οικονομική ανάπτυξη, αντιπροσωπεύει σταθερά περισσότερο από το ένα τρίτο του οικονομικά ενεργού πληθυσ-

σμού —μοναδικό γνώρισμα μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ (Πίνακας 3). Παρά την ταχεία αστικοποίηση και τις δομικές αλλαγές στην οικονομία, η Ελλάδα σαφώς δεν μετεξελίχθηκε σε κυρίαρχα μισθωτοποιημένη κοινωνία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστά μισθωτών και υπαλλήλων στον μη αγροτικό ενεργό πληθυσμό

Χώρες	1960	1970	1980
Ελλάδα	63,1	67,9	65,7
Ιταλία	74,0	75,0	77,0
Ισπανία	76,0	78,0	79,0
Τουρκία	62,0	79,0	—
Ιαπωνία	68,0	77,0	78,0
Πορτογαλία	83,0	86,0	85,0
Βέλγιο	82,0	87,0	86,0
Αυστραλία	—	90,0	88,0
Γαλλία	81,0	87,0	89,0
Ιρλανδία	87,0	89,0	89,0
Λουξεμβούργο	82,0	88,0	90,0
Δανία	—	86,0	90,0
Αυστρία	—	87,0	91,0
Γερμανία	86,0	89,0	91,0
Ολλανδία	83,0	87,0	91,0
ΗΠΑ	—	92,0	92,0
Καναδάς	89,0	93,0	93,0
Μ. Βρετανία	93,0	93,0	93,0
Σουηδία	90,0	93,0	95,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες*· OECD, *Historical Statistics*, 1970, 1977, 1983.

Το ίδιο φαινόμενο αντανακλάται στο γεγονός ότι τα ημερομίσθια και οι μισθοί αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το 40% του ΑΕΠ, ποσοστό που είναι σαφώς το μικρότερο μεταξύ των χωρών των ΟΟΣΑ (Πίνακας 4). Δεν προξενεί απορία το ότι, σε μια έκθεση του ΟΗΕ —στην οποία μετρήθηκαν, μεταξύ άλλων, μια σειρά «παρεκκλίσεις» ανάμεσα στα καταγεγραμμένα και στα «αναμενόμενα» ποσοστά της εξαρτημένης εργασίας—, παρά τις σοβαρές μεθοδολογικές αδυναμίες στην υιοθετούμενη στατιστική προσέγγιση, η Ελλάδα κατατάσσεται ως η εμφανέστερα «παρεκκλίνουσα περίπτωση», όχι μόνο μεταξύ του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά και μεταξύ όλων εκείνων που αναφέρονται στην εν

λόγω έκθεσης.²⁸ Παρεκκλίνουσα όχι μόνον ως προς το ότι το ποσοστό της ανεξάρτητης εργασίας είναι μεγάλο, αλλά, ακόμα περισσότερο, ως προς την έκταση κατά την οποία παρουσιάζεται μια «αντίσταση» σε μια σχεδόν παγκόσμια τάση δραστικού περιορισμού ή και οιονεί εξάλειψης των μορφών ανεξάρτητης εργα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Ημερομίσθια και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ
(σε τρέχουσες τιμές)*

Χώρες	1977	1982
Ελλάδα	36,0	39,0
Ιρλανδία	—	46,0
Νορβηγία	58,0	51,0
Ισπανία	57,0	52,0
Γερμανία	56,0	56,0
Γαλλία	55,0	56,0
Ιταλία	57,0	56,0
Ολλανδία	58,0	56,0
Πορτογαλία	58,0	54,0
Αυστρία	54,0	54,0
Δανία	56,0	55,0
Φιλανδία	56,0	56,0
Ιαπωνία	54,0	56,0
Μ. Βρετανία	61,0	57,0
ΗΠΑ	62,0	61,0
Σουηδία	70,0	62,0
Ελβετία	60,0	63,0

Πηγές: OECD, *Historical Statistics*, Παρίσι 1984· *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας*, 1981.

σίας. Και είναι προφανές το πόσο αυτή η τάση έρχεται σε αντίθεση με τις τυπικές μορφές αναπτυξιακού «εκσυγχρονισμού». Η επιβίωση οικονομικών δραστηριοτήτων οργανωμένων σε μικρή κλίμακα αντιστρατεύεται προφανώς και την αριστοποίηση των μορφών οργάνωσης και τη μεγιστοποίηση της παραγωγής.

28. Donald Mc Granahan-Eduardo Pizarro-Claude Richard, *Measurement and Analysis of Socio-economic Development. An Enquiry in to International Indications of Development and Quantitative Interralsations of Social and Economic Components of Development*, United Nations Research Institute for Social Development, Γενεύη 1985, σ. 421.

Πάντως ακόμα περισσότερη σημασία έχει ίσως η διατήρηση των νοοτροπιών οι οποίες αποτελούν την αφετηρία των επιλογών για ανεξάρτητη εργασία. Πράγματι, οι αξίες της πειθαρχίας, του συντονισμού και της συλλογικότητας εσωτερικεύονται τυπικά στα πλαίσια ευρύτερων συσσωματώσεων, στις οποίες απαιτείται αυστηρή αποδοχή των κανόνων οργάνωσης και λειτουργίας. Οι ανεξάρτητες και οργανωμένες στη μικρή κλίμακα μορφές εργασίας, βασισμένες στη μυστική και εγωκεντρική πρωτοβουλία και στην καχυποψία, μπορούν να δημιουργήσουν και να αναπαράγουν τις πλέον απεριόριστες και μη ελέγξιμες μορφές ατομικιστικής συμπεριφοράς σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Γ. Πάντως, αν οι ανεξάρτητες επαγγελματικές δραστηριότητες εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να υπεραντιπροσωπεύονται σε σύγκριση με τις εξαρτημένες μορφές εργασίας, μία τουλάχιστον μορφή της εξαρτημένης εργασίας διευρύνεται συνεχώς: η δημόσια απασχόληση, εποφθαλμιούμενη από τη μέγιστη πλειονότητα του πληθυσμού, κυριολεκτικά κυριαρχεί στην αγορά εργασίας. Μολονότι τα σχετικά στατιστικά στοιχεία δεν είναι αξιόπιστα, τα άτομα που απασχολούνταν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80 θα μπορούσαν να υπολογιστούν στο 35% τουλάχιστον του συνολικού αριθμού των μισθωτών, ένα ποσοστό που αυξανόταν σταθερά μέχρι πολύ πρόσφατα.²⁹ Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι αυτή η εντυπωσιακή μεγέθυνση των κρατικών μηχανισμών δεν οφείλεται κυρίως —όπως συμβαίνει αλλού— σε μια επέκταση των λειτουργιών του κράτους, αλλά

29. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, ο συνολικός αριθμός δημοσίων υπαλλήλων —χωρίς να περιλαμβάνονται πολλά άτομα που εργάζονται σε δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς— αυξήθηκε κατά 21% μεταξύ 1981 και 1989. Ο αριθμός δημοσίων υπαλλήλων που δίνεται για το 1989 είναι 659.885 άτομα βλ. Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, *Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού Δημοσίων Υπηρεσιών*. Δεδομένου ότι το 1988 οι ημερομίσθιοι και οι μισθωτοί εκτός αγροτικού τομέα μόλις υπερβαίνουν τους 1.800.000, οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι περισσότεροι από το 36% της εξαρτημένης εργασίας. Και αυτός είναι σίγουρα ένας ελάχιστος αριθμός, δεδομένου του μεγάλου αλλά μη επιβεβαιώσιμου αριθμού ατόμων που απασχολούνται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ελεγχόμενες από το κράτος. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι, σήμερα, οι απασχολούμενοι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αντιπροσωπεύουν το 40-50% περίπου του δυναμικού που απασχολείται με εξαρτημένη σχέση εργασίας στον μη αγροτικό τομέα.

στην υπερπλήθυνση του προσωπικού των ήδη διογκωμένων και μη παραγωγικών διοικητικών υπηρεσιών. Η οργανωτική ανορθολογικότητα ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από το συνδυασμό της παρκινσονικής λογικής με τις επιταγές της πελατειακής λογικής, οι οποίες αποτελούν και τη βάση των επιλογών στον τομέα της κρατικής διοίκησης.

Αυτό εξηγεί τον εντυπωσιακό πολλαπλασιασμό των μεσαίων και ανώτερων βαθμίδων της υπαλληλικής ιεραρχίας, που είχε ως αποτέλεσμα την υπεροχή των πτυχιούχων του δημόσιου τομέα στο σύνολο των τυπικά μορφωμένων ομάδων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ανάλογα με τον κλάδο, περίπου το 70% με 90% του συνόλου των οικονομικά ενεργών πτυχιούχων ανωτάτων σχολών ήταν δημόσιοι υπάλληλοι.³⁰ Είναι γεγονός ότι η απορρόφηση στη δημόσια υπηρεσία ήταν και εξακολουθεί να είναι το σημαντικότερο μέσον για την ανιούσα κοινωνική κινητικότητα. Για τη μέγιστη πλειονότητα των ελληνικών οικογενειών, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, η επιτυχία στην εκπαίδευση είναι απόλυτα συνυφασμένη με μια μόνιμη θέση στο δημόσιο. Υπ' αυτή την έννοια, ακόμα σημαντικότερο ίσως από τον πραγματικό αριθμό των απασχολούμενων είναι το γεγονός ότι το κοινωνικό φαντασιακό έχει σχεδόν καθ' ολοκληρίαν διαποτιστεί από την επιθυμία της σταδιοδρομίας στο δημόσιο —ένα γεγονός τεκμηριωμένο από πλήθος ερευνών. Οι λόγοι είναι αρκετά ευνόητοι: αν οι μισθοί παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, η απασχόληση στο δημόσιο προσφέρει διάρκεια, ασφάλεια και, ίσως το σημαντικότερο, συνθήκες εργασίας οι οποίες είναι αρκετά χαλαρές ώστε να επιτρέπουν τη συστηματική ενασχόληση με άλλες (συνήθως μη σύν-

30. Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 395. Βλ. επίσης Constantine Tsoukalas-Roy Panagiotopoulou, «Education in Socialist Greece. Between Modernisation and Democratisation», στο Th. Kariotis (επιμ.), *Greece in the 80's*, Pella, N. Υόρκη 1992, σ. 311. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το γνώρισμα αντιστοιχεί στην κατά παράδοση τονιζόμενη υδροκεφαλική δομή της ελληνικής διοίκησης. Και η τάση αυτή ενισχύθηκε από τη μετεμφυλιακή προτεραιότητα της σταθεροποίησης των πλήρως αποδιοργανωμένων μεσαίων στρωμάτων. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '60, σχεδόν οι μισοί δημόσιοι υπάλληλοι κατείχαν θέσεις που απαιτούσαν πτυχίο πανεπιστημίου, τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στην Αγγλία ή στη Γαλλία ήταν της τάξεως του 50%. Βλ. Georges Langrod, *Réorganisation de la fonction publique en Grèce*, OECD, Παρίσι 1965.

νομες) συμπληρωματικές επικερδείς δραστηριότητες.³¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μισθοί του δημοσίου δεν είναι αγοραίες τιμές εργατικής δύναμης, αλλά οιονεί πρόσδοδοι οι οποίες επινέμονται σε επιλεγμένες, έστω και εξαιρετικά ευρείες, «δικαιούχες» ομάδες του πληθυσμού, με βάση πολιτικά κριτήρια. Με την έννοια αυτή η δημόσια αγορά εργασίας δεν λειτουργεί ως ένα μέρος της ευρύτερης αγοράς εργασίας και δεν υπόκειται σε κανόνες αγοράς. Αντίθετα, το δημόσιο σύστημα υπακούει στα δικά του κριτήρια στρατολόγησης, δημιουργεί τα δικά του εργασιακά στερεότυπα, εκχωρεί στο σώμα της δημοσιούπαλληλίας μια προνομιούχο πρόσδοδο και προσφέρει τον κύριο τόπο όπου, σε πλήρη αντίθεση προς τους φιλελεύθερους κανόνες, το προσωπικό εισόδημα θεωρείται ως δικαίωμα, σχεδόν πλήρως αποσυνδεδεμένο από την προσωπική συνεισφορά στην παραγωγή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, άνισα ευάλωτες και ασύμμετρες σχέσεις εξάρτησης επιτρέπουν την κρυστάλλωση σύνθετων στρατηγικών, όπου τα παιχνίδια εξουσίας στο εσωτερικό των γραφειοκρατικών ιεραρχιών αντανακλούν διαφορικές αλλά ουσιωδώς συγκλίνουσες ικανότητες για πατρωνεία και πρόσθετα ωφελήματα. Δεν είναι απορίας άξιοι ότι, από μόνο το γεγονός της πάνδημης αριθμητικής και συμβολικής σημασίας του, το ήθος του δημόσιου τομέα έχει διαποτίσει το σύνολο του κοινωνικού ιστού.

Δ. Στα παραπάνω χαρακτηριστικά πρέπει να προστεθεί το πολυσυζητημένο φαινόμενο της ανάπτυξης ανεπίσημων και αφανών μορφών εισοδήματος και απασχόλησης. Η εποχιακή, η με-

31. Η Ελλάδα είναι ίσως η μόνη χώρα της Ευρώπης όπου όλες οι υπηρεσίες, και οι τράπεζες, κλείνουν το μεσημέρι —κάτι που θεωρείται αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα. Προφανώς αυτό ενθαρρύνει την ύπαρξη δεύτερης εργασίας, ακόμα και στον τομέα της γεωργίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι σιωπηρές άδειες απουσίας για εποχική αγροτική δραστηριότητα όχι μόνον είναι ανεκτές, αλλά και αναγνωρίζονται. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το χαμηλό επίπεδο «παραγωγικότητας» και πειθαρχίας, αν δεν ενισχύθηκε, τουλάχιστον δεν βελτιώθηκε από τη διοικητική μεταρρύθμιση που προωθήθηκε επί κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, με την οποία οι αξιοκρατικές προαγωγές στην υπηρεσία αντικαταστάθηκαν πλήρως από τις προαγωγές κατ' αρχαιότητα. Για παρόμοια φαινόμενα σε άλλες χώρες, βλ. Fred Riggs, *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1964.

ρικού χρόνου και η περιστασιακή εργασία γνώρισαν συνεχή ανάπτυξη, με αποτέλεσμα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού να απασχολείται σε πολλαπλές επικερδείς δραστηριότητες, πολλές φορές στην πόλη και ταυτοχρόνως στην ύπαιθρο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, εκ περιτροπής ως εργοδότης, μισθοβίωτος και ανεξάρτητος εργαζόμενος.³² Περισσότερο από αυτό καθαντό το γεγονός της πολλαπλής δραστηριότητας, το στοιχείο που ανατρέπει την ισορροπία είναι η πολυσθένεια και η εναλλαξιμότητα των ειδικοτήτων, των ρόλων και των τόπων της εργασίας. Πράγματι, οι κανόνες της εργασιακής πειθαρχίας είναι πιθανό να εξακολουθήσουν να εσωτερικεύονται όταν κάποιος αλλάξει επάγγελμα, όμως αυτό είναι πολύ λιγότερο πιθανόν να συμβεί όταν αλλάξει είδος επαγγέλματος.

Αν η συλλογική παραγωγική ορθολογικότητα είναι συνάρτηση συγκεκριμένων οργανωτικών δεξιοτήτων στα πλαίσια μακροπρόθεσμων μεγιστοποιητικών στρατηγικών, η σχεδόν αναγκαστική πολυσθένεια είναι συνώνυμη με την περιορισμένη εξειδίκευση στα πλαίσια βραχυπρόθεσμων μεγιστοποιητικών τακτικών. Σαν τους προγόνους τους, που σπάνια έχαναν την ευκαιρία να υποστείλουν το επίσημο εμπορικό τους λάβαρο όταν φαινόταν επικερδέστερο να υψώσουν τη μαύρη σημαία, οι Έλληνες εξακολουθούν να προτιμούν την ευκαιριακή οικονομική πειρατεία από τον οργανωμένο πόλεμο της αγοράς.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, στην Ελλάδα σε αντίθεση με ομότακτα φαινόμενα σε άλλες ανεπτυγμένες κοινωνίες, οι δευτερογενείς ή αφανείς οικονομικές δραστηριότητες δεν περιορίζονται στις αποκαλούμενες περιθωριακές κοινωνικές κατηγορίες. Αν ήταν δυνατόν να διακρίνει κανείς τεχνικά μεταξύ μιας «πρωτογενούς» και μιας «δευτερογενούς» αγοράς εργασίας στην Ελλάδα³³ αυτή η διάκριση μόνον εν μέρει θα αντιστοιχούσε

32. Είναι προφανές ότι δεν μπορούν να δοθούν ακριβή στοιχεία για το πρόβλημα αυτό. Ωστόσο, όλοι οι ποσοτικοί υπολογισμοί οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πολλαπλή απασχόληση στην Ελλάδα είναι σημαντικά υψηλότερη από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Για μια πρόσφατη αναφορά σε στοιχεία και τάσεις βλ. Κούλα Κασιμάτη, *Έρευνα των κοινωνικών χαρακτηριστικών της απασχόλησης. II. Η μορφολογία της δεύτερης απασχόλησης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1989, σ. 74-79.

33. Με την έννοια που προτείνεται από τον Michael Piore ή τον Samuel Bowles. Βλ. επίσης D.M. Gordon-R. Edwards-M. Reich, *Segmented Work Di-*

σε πολιτισμικά διαφορισμένους τρόπους κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικού διαχωρισμού. Είναι σαφέστατο ότι η «υπόγεια» εργασία και το αντίστοιχης μορφής εισόδημα υπήρξαν, τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις, όχι το καταφύγιο των κοινωνικά απόκληρων, αλλά το αποτέλεσμα συνειδητών στρατηγικών των ατόμων και των οικογενειών που στοχεύουν συνειδητά σε ευέλικτες και πολυσθενείς επιλογές, αποβλέποντας στη μεγιστοποίηση του εισοδήματος και της ασφάλειας και στην ελαχιστοποίηση της απαιτούμενης ενέργειας. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, ακριβώς μέσα από τέτοιου είδους στρατηγικές επιλογές, οι περισσότεροι Έλληνες κατόρθωσαν να ενσωματωθούν συνολικά στον κεντρικό κοινωνικό ιστό, παρά τις συχνές ανωμαλίες στην οικονομία της χώρας. Και αυτή είναι ίσως η κύρια αιτία που οι αφανείς, ακόμα και μη-σύννομες κερδοφόρες δραστηριότητες σπανίως αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση. Η φοροδιαφυγή, η πολλαπλή απασχόληση και η απουσία επαγγελματικής αξιοπρέπειας, ή η ελλιπής πειθαρχία και το ελλιπές ήθος στην εργασία είναι εν γένει αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς.

Οι κυρίαρχοι κώδικες ηθικής είναι απολύτως συμβατοί με *free rider* ατομικές πρακτικές. Έτσι, η διαδικασία ενός καθολικά συγχωρητέου οικονομικού καιροσκοπισμού, η οποία δεν συνοδεύεται από συναφείς μορφές κοινωνικής και ιδεολογικής περιθωριοποίησης, φαίνεται να προσφέρει το αναλυτικό πλαίσιο ερμηνείας των περισσότερων από τα παράδοξα δομικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Δεν μπορούμε ίσως να προσεγγίσουμε την πολλαπλότητα των παραγόντων που συμβάλλουν στην ύπαρξη αυτής της χώρας των θαυμάτων, η οποία αποδεικνύεται οικονομικά βιώσιμη και αναπαραγωγίμη, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα. Είναι όμως γεγονός ότι, υπό τις συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν κατά την περίοδο 1960-1990, οι κυρίαρχες ατομικές μορφές εγχειρηματικής ορθολογικότητας στους «μικρούς» *homines economici* της Ελλάδας τους οδήγησαν να αντισταθούν σε όλα τα αφηρημένα κανονιστικά στερεότυπα και να εξαντλήσουν τη φαντασία τους επινοώντας τα κατά το δυνατόν ευνοϊκότερα οικογενειακά συγκρίματα ρευστών και συχνά επι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Αναλογία πληθυσμού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση
(ποσοστό επί των ατόμων ανάλογης ηλικίας)*

Επιλεγμένες χώρες	1965	1975	1985
Ελλάδα	9,9	18,4	25,8
Γερμανία	10,1	24,5	29,1
Γαλλία	6,8	24,5	26,8
Ιταλία	11,6	25,1	26,3
Πορτογαλία	5,3	10,5	11,5
Ισπανία	8,7	20,4	25,8
Μ. Βρετανία	11,9	18,9	20,3
Τουρκία	4,2	9,3	8,9
Ιρλανδία	10,1	18,8	22,1

Πηγή: UNESCO, Statistical Yearbooks.

σφαλών οικονομικών δραστηριοτήτων, που με ζήλο φρόντιζαν να μη γίνουν γνωστές στις επίσημες αρχές, άρα και να μη φορολογηθούν. Οιοσεί πρόσοδοι που αποκτούνταν από de facto μόνιμες θέσεις στο δημόσιο ήταν επιθυμητές στο βαθμό που πρόσφεραν μακροχρόνια ασφάλεια. Κατά μία έννοια πάντως, η εκτεταμένη δημόσια απασχόληση δεν διαφέρει πολύ από τις μορφές ανεξάρτητης εργασίας: και οι δύο παρέχουν περιθώρια για μορφές κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης, όπου ο χρόνος και η ενέργεια μπορούν ατομικά να εξοικονομηθούν και κατ' αυτόν τον τρόπο να προγραμματιστούν εκλογικευμένα με ελάχιστο έλεγχο από τις εξωγενείς και τυπικά αρμόδιες υπηρεσίες. Αν αθροιστεί ο αστικός αυτοαπασχολούμενος πληθυσμός με τους δημόσιους υπαλλήλους, μπορεί να συναχθεί ότι από τον μη αγροτικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό το ποσοστό το οποίο συμμετέχει σε μια τυπικά «ιδιωτική» αγορά εργασίας δεν υπερβαίνει το 35%. Έτσι, περισσότερο από τα δύο τρίτα του εργαζόμενου αστικού πληθυσμού δεν υπάγεται στις σύγχρονες μορφές πειθαρχίας οι οποίες προσιδιάζουν στην αγορά εργασίας.³⁴

34. Ακόμα και μεταξύ των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, η πειθαρχία δεν προσέλαβε κυρίαρχα σύγχρονες μορφές. Μέχρι και το 1978, περισσότερο από το 40% της εξαρτημένης βιομηχανικής εργασίας ήταν καταμεμημένο σε επιχειρήσεις που απασχολούσαν λιγότερο από 10 εργατές. Βλ. Ανδρέας

Λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες μορφές πολλαπλής απασχόλησης που προσφέρεται ακόμα και σε άτομα τα οποία απασχολούνται σε ευρύτατους κλάδους του ιδιωτικού τομέα —όπως σχολεία, τράπεζες, νοσοκομεία, ιδιωτικοί οργανισμοί, σε κάποιο βαθμό δε ακόμα και ιδιωτικές επιχειρήσεις «μολυσμένες» από το κρατούν εργασιακό ήθος— καθίστανται πρόδηλοι οι λόγοι για τους οποίους είναι πολύ δύσκολο, ποσοτικά και ποιοτικά, να εμπεδωθούν εσωτερικευμένες μορφές πειθαρχίας και ελέγχου.

Ε. Η συνολική αυτή εικόνα αποτυπώνεται αυτούσια στις κρατούσες λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος. Σε σύγκριση με άλλες χώρες, η Ελλάδα εμφανίζει σχετικά υψηλά ποσοστά εγγεγραμμένων στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Πίνακας 5), πολύ χαμηλά ποσοστά υψηλής επιστημονικής ειδίκευσης (Πίνακας 6) και τελείως «αντιπαραγωγικό» προσανατολισμό σπουδών σε όλα τα επίπεδα.³⁵ Αυτή η ιδιότυπη εκπαιδευτική δομή θα πρέπει να ερμηνευθεί λαμβάνοντας υπόψη την εντυπωσιακή, έστω και μονομερή, ζήτηση εκπαίδευσης.³⁶ Η εκ-

Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ. 64. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι ορθολογικές απρόσωπες μορφές οργάνωσης υποκαθίστανται από παραδοσιακές, αυταρχικές και εμπρόσωπα αμοιβαίες σχέσεις, οι οποίες είναι συνήθως λιγότερο τυποποιημένες από εκείνες που επιβάλλονται από τις επιταγές του τεύλορισμού και λιγότερο εύκαμπτες από τις μετατεύλορικές προσαρμογές.

35. Ενώ το ποσοστό των σπουδαστών στις δευτεροβάθμιες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές παραμένει κάτω από το 25% —παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των κυβερνήσεων να ενισχύσουν την τεχνική παιδεία— στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης η κατάσταση είναι ακόμα περισσότερο μονομερής (Πίνακας 7). Αυτός ο αυξημένος «αντιπαραγωγικός» προσανατολισμός αντανακλά με σαφήνεια το γεγονός ότι οι κύριες διέξοδοι για τους πτυχιούχους προσφέρονται από τη δημόσια υπηρεσία, ενώ είναι αποκαλυπτικό ότι η τάση δεν αντιστράφηκε παρά τις σοβαρές κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν το 1955.

36. Οι πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις της τεράστιας ζήτησης για ανώτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα, έχουν συστηματικά τονιστεί η πιο αξιωματική, ίσως, συνέπεια αυτής της ζήτησης έγκειται στη μαζική ιδιωτική χρηματοδότηση των σπουδών στο εξωτερικό. Πράγματι, πουθενά αλλού δεν παρατηρείται, σε τόσο εντυπωσιακή κλίμακα, το φαινόμενο να στέλνονται για σπουδές σε ξένα πανεπιστήμια όσοι δεν πετυχαίνουν να εισαχθούν στις εγχώριες σχολές. Ήδη από τη δεκαετία του '60, οι έλληνες φοιτητές του

παίδευση, και ειδικότερα η ανώτατη εκπαίδευση, εξασφαλίζει τις τυπικές προϋποθέσεις για κοινωνική άνοδο διαμέσου της δημόσιας απασχόλησης. Η πιθανότητα που έχουν οι προσοντούχοι να μεταβληθούν σε προσοδούχους μοιάζει να κατακλύζει το κοινω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αναλογία προπτυχιακών διπλωμάτων σε ένα πτυχίο (1982)

Επιλεγμένες χώρες	Λόγος
Ελλάδα	1:37,9
Γαλλία	1:9,2
Γερμανία	1:9,1
ΗΠΑ	1:2,4
Μ. Βρετανία	1:3,7
Τουρκία	1:10,8

Πηγή: UNESCO, Statistical Yearbooks.

νικό φανταστικό με ένα περίπλοκο αρχέτυπο. Η σχετική ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών (Πίνακας 8) και η ευρύτατη όσο και εντυπωσιακή εκπαιδευτική κινητικότητα είναι το αποτέλεσμα, αλλά και η προϋπόθεση, της φετιχοποιημένης πίστης στη δημοκρατική και ισωτική λειτουργία του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμα και σήμερα η πρόσβαση στην ανώτερη και ανώτατη παιδεία θεωρείται γενικά ως το πλέον αναπαλλοτρίωτο κοινωνικό κεκτημένο.³⁷

εξωτερικού αντιπροσωπεύουν περίπου το 25-30% του συνόλου των φοιτητών — το τεράστιο κόστος αυτών των σπουδών καλύπτεται αποκλειστικά από ιδιωτικούς-οικογενειακούς πόρους. Αν μη τι άλλο, το φαινόμενο αυτό αποτελεί τεκμήριο τόσο της ιδεολογικής σημασίας που έχει ο εκπαιδευτικός προγραμματισμός στο επίπεδο της οικογένειας όσο και της μεγάλης απόκλισης που υπάρχει μεταξύ των δηλωμένων και των πραγματικών οικογενειακών εισοδημάτων. Από αυτή την άποψη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θεωρία περί εκπαιδευτικής επένδυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου πουθενά αλλού δεν ταιριάζει τόσο όσο στην περίπτωση της Ελλάδας — εννοείται βεβαίως ότι, εδώ, το ανθρώπινο κεφάλαιο υπολογίζεται και επενδύεται στην εκτεταμένη κλίμακα της οικογένειας.

37. Μολονότι οι ελληνικές οικογένειες είναι διατεθειμένες να πληρώσουν σεβαστά ποσά χρημάτων στα φροντιστήρια προκειμένου να προετοιμαστούν οι γόνοι τους για τις εξετάσεις, πιστεύουν επίσης ακράδαντα στη

ΣΤ. Τέλος, θα έπρεπε κανείς να αναφερθεί στις ιδιόμορφες δομές της οικογένειας, οι οποίες φαίνεται να έχουν συμβάλει καθοριστικά στην παραγωγή και αναπαραγωγή του συλλογικού «ανορο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστό φοιτητών στις σχολές νομικών και κοινωνικών επιστημών

Επιλεγμένες χώρες	1955	1965	1980
Ελλάδα	45,5	44,5	50,8
Ιταλία	33,6	29,8	16,8
ΗΠΑ	29,4	28,5	—
Γερμανία	26,9	25,5	25,0

Πηγή: OECD.

θολογικού» συστήματος που μέχρι τώρα επιχείρησα να ανιχνεύσω. Πράγματι, οι περίπλοκες εισοδηματοφόρες στρατηγικές οι οποίες λειτουργούν πίσω από την άτυπη κοινωνικο-επαγγελματική δομή προσδιορίζονται, κατά γενικό κανόνα, στο οικογενειακό και όχι στο ατομικό επίπεδο. Σε όλη την Ελλάδα η οικογένεια εξακολουθεί να επιτελεί κοινωνικούς ρόλους και λειτουργίες που

δωρεάν και κρατικά επιχορηγούμενη ανώτερη και ανώτατη παιδεία. Έτσι, δεν είναι περίεργο ότι στις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα «ποιο από αυτά που θα σας διαβάσω θα σας ενοχλούσε πολύ ή αρκετά, αν κάποια στιγμή αποφασίζοταν να καταργηθεί», αναφέρεται η κατάργηση της δωρεάν παιδείας στη δεύτερη θέση.

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΥ Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥΣ ΘΑ ΕΝΟΧΛΟΥΣΕ

	ΠΟΛΥ	ΑΡΚΕΤΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Κρατική ασφάλιση & περίθαλψη	90,6%	6,5%	97,1%
Δωρεάν παιδεία	85,5%	9,4	94,9%
Ελευθερία του τύπου	73,0%	14,0%	87,0%
Δικαίωμα ψήφου	71,9%	10,6%	82,5%
Πολιτικά κόμματα	58,8%	14,8%	73,6%
Δικαίωμα απεργίας	52,5%	16,8%	69,3%
Δικαίωμα διαδηλώσεων	36,7%	16,2%	52,9%

Πηγή: ΕΚΚΕ, «Πρόγραμμα έρευνας πολιτικής συμπεριφοράς, Έρευνα Μαρτίου 1990 σε πανελλαδικό δείγμα πληθυσμού», εφημ. *Τα Νέα*, φ. 29.3.1990, σ. 26.

συνήθως έχουν εκλείψει οριστικά στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Η κατίσχυση της αγοράς όχι μόνον απέτυχε να διαλύσει τα δίκτυα των στενών δεσμών συγγενείας τα οποία εξασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή σε παραδοσιακές μικρές κοινότητες, αλλά ίσως και συνέβαλε, από ορισμένες απόψεις τουλάχιστον, στην παγίω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Διαφορά ευκαιριών πρόσβασης στην ανώτερη εκπαίδευση μεταξύ «περισσότερο» και «λιγότερο» προνομούχων κοινωνικών ομάδων, 1965

Χώρα	Λόγος
Ελλάδα	1:7,7
Ελλάδα (1965)*	1:8,5
Αθήνα (1983)**	1:4,8
Νορβηγία	1:7,5
Βέλγιο	1:9,1
Γιουγκοσλαβία	1:9,6
Σουηδία	1:14,0
Ελβετία	1:24,0
Ιταλία	1:27,0
Γαλλία	1:33,0
Ο.Δ. Γερμανίας	1:36,0
Αυστρία	1:50,0
Ολλανδία	1:57,0
Ισπανία	1:57,0
Λουξεμβούργο	1:59,0
Πορτογαλία	1:171,0

* Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974, σ. 94.

** Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 274.

Πηγή: OECD, *Développement de l'enseignement supérieur, 1950-1967: Rapport analytique*, Παρίσι 1971.

σή τους. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί ωθήθηκαν στο να υπερβούν τις αρχέγονες χωροχρονικές και λειτουργικές συντεταγμένες τους, προσανατολιζόμενοι σε νέες κατευθύνσεις. Η επιλεκτικά ανδρική μετανάστευση, τόσο εσωτερική όσο και υπερπόντια, πραγματοποιήθηκε διαμέσου συντεταγμένων οικογενειακών στρατηγικών, και έτσι η συλλογική μονάδα

επωφελήθηκε από την πολιτισμική της ικανότητα να επιχειρεί μεταφορές εργασιακής δύναμης και χρηματικών πόρων, για να καλύψει ανάγκες ή να εκμεταλλευθεί ευκαιρίες με πολύ μικρές απώλειες στην εσωτερική μοριακή της ενότητα.

Η ιδεολογική αυτή ιδιαιτερότητα εξακολουθεί να υπάρχει σε μεγάλο βαθμό, με την πυρηνική —και ενίοτε την ευρεία— οικογένεια να λειτουργεί ως μια οιοει επιχείρηση. Ο ορθολογικός προγραμματισμός για την αξιοποίηση της ενέργειας και των πόρων της οικογένειας που είναι συλλογικά διαθέσιμοι δίνει έμφαση στα οφέλη τα οποία προκύπτουν από την πολυσθένεια των δραστηριοτήτων σε ευρεία κλίμακα. Έτσι εξηγείται το μέλημα-φροντίδα για τη διατήρηση των οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων, παρά την επιλεκτική επαγγελματοποίηση των μελών της οικογένειας σε δραστηριότητες του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, στο πλαίσιο ενός ολοένα και περισσότερο διάχυτου «αγροτο-αστικού συνεχούς». Έτσι εξηγείται η προτίμηση για ανεξάρτητες δραστηριότητες, οι οποίες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της συλλογικής πολυσθένειας. Εδώ οφείλεται επίσης η σημασία που εξακολουθεί να έχει η συλλογική ασφάλεια, την οποία παρέχει η μόνιμη απασχόληση στο δημόσιο ενός τουλάχιστον μέλους της οικογένειας³⁸ —ένας ρόλος που αναλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο από τις γυναίκες.³⁹ Τέλος, έτσι εξηγείται και η παγίωση ενός οικογενειοκεντρικού συστήματος αξιών και η γενική κοινωνική αντίσταση σε αφηρημένους κανονιστικούς κώδικες δυτικού τύπου⁴⁰ —ο υπεύθυνος, εξατομικευμένος πολί-

38. Η προφανής καθημερινή σημασία της ευρείας οικογένειας στην παροχή εξασφαλιστικών μηχανισμών μπορεί να συσχετιστεί με το γεγονός ότι, ενώ κατά τη διάρκεια 1960-1982 οι μεταβιβαστικές πληρωμές κοινωνικής ασφάλισης αντιπροσωπεύουν το χαμηλότερο ποσοστό του ΑΕΠ ανάμεσα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (βλ. OECD, *Historical Statistics*, Παρίσι 1984, πίν. 6.3, σ. 63), από την άλλη το ποσοστό ιδιωτικών ασφαλίσεων στο ΑΕΠ παρέμεινε επίσης το χαμηλότερο της Ευρώπης (βλ. λεπτομερέστερα, Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π. σ. 281-282).

39. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο ρόλος αυτός εκπληρωνόταν συνήθως από τους άνδρες, τώρα αναλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο από τις γυναίκες. Βλ. επίσης Ε. Ζακοπούλου-Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Η δομή της απασχόλησης των γυναικών και οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ. 19.

40. Αυτό απεικονίζεται και στην αυξανόμενη αντινομία μεταξύ των οικο-

της κυριολεκτικά αφανίζεται από το πειθήνιο και ομόθυμο μέλος μιας συλλογικής μεγιστοποιητικής «φάμπρικας» (concern).¹¹

Τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ερμηνεία της αντίστασης την οποία προβάλλουν οι περισσότεροι Έλληνες στην εφαρμογή εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων. Αυτό όμως είναι αρκετά γενικόλογο, και έχει πολύ μικρή ερμηνευτική αξία αν δεν αναλυθούν κάποιοι συγκεκριμένοι μηχανισμοί αυτής της «αντίστασης». Γιατί, αν η διαδικασία ενός συνολικού εκσυγχρονισμού δεν μπορεί εύκολα να τεθεί σε εφαρμογή εκ των άνω, ορισμένα πολιτικά μέτρα, τα οποία θεωρούνται ως πρόγραμμα για τη σταδιακή αλλαγή των κοινωνικών κανόνων, μπορούν σίγουρα να προωθηθούν και να επιβληθούν. Υπ' αυτή την έννοια, το ερώτημα το οποίο τέθηκε στην αρχή έχει εν μέρει μόνον απαντηθεί. Θα προσπαθήσω λοιπόν, πολύ συνοπτικά, να αναφέρω ορισμένους από τους λόγους για τους οποίους μια σειρά εξαιρετικά σημαντικών επιμέρους μεταρρυθμίσεων, απαραίτητων για τον εκσυγχρονισμό, συνάντησαν αντίσταση ή εξουδετερώθηκαν. Προφανώς δεν μπορώ να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες σχετικά με το ποιο είναι το κρισιμότερο ζήτημα. Θα περιοριστώ να αναφέρω ορισμένους από τους λόγους για τους οποίους μερικά από τα πλέον θεμελιώδη μέτρα —συμπεριλαμβανομένων των μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, την εκπαίδευση και το δημόσιο λογιστικό— παρεμποδίστηκαν ή εκφυλίστηκαν, παρά το ότι συμπεριλαμβανόνταν μονίμως στα πολιτικά προγράμματα.

Η επιλογή των παραπάνω παραδειγμάτων δεν είναι τυχαία. Στο βαθμό που ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα αντιμετώπιστηκε πάντοτε μέσα στα πλαίσια της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, η κρατική παρέμβαση επικεντρώθηκε, κατά κύριο λόγο, σε «πε-

γενειακών στρατηγικών απόκτησης κατοικίας και του συλλογικού σχεδιασμού κατοικίας. Πράγματι, η εντυπωσιακή «επιτυχία» των πρώτων —που αποδεικνύεται από το ποσοστό ιδιόκτητης στέγης καθώς και από την ύπαρξη, σε εκτεταμένη κλίμακα, δεύτερης ιδιόκτητης κατοικίας— κατέστη δυνατή με αντίτιμο την πραγματική καταστροφή του αστικού χώρου και του φυσικού περιβάλλοντος. Βλ. Θωμάς Μαλούτας, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην υπανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας-Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

41. Για μια εκτεταμένη ανάπτυξη αυτού του ζητήματος βλ. Χ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Κέροδος, Αθήνα 1984.

ριοχές» οι οποίες υποτίθεται ότι έχουν βασική σημασία για την ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας του ιδιωτικού τομέα. Κατά συνέπεια, η συμβολή του κράτους στον εκσυγχρονισμό έγινε αντιληπτή κυρίως σε ό,τι αφορά τη βελτίωση της καθυστερημένης υποδομής, το ξεπέραςμα της αναποτελεσματικότητας μιας υπνώττουσας διοίκησης και τη δημιουργία ενός εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, απαραίτητου για την παραγωγική ανάπτυξη της οικονομίας.

Όμως η διοίκηση είναι φτιαγμένη από διοικούντες, δηλαδή δημόσιους υπαλλήλους, που οι ίδιοι εργάζονται, κερδίζουν εισοδήματα, ανήκουν σε οικογένειες και έχουν συμφέροντα και στρατηγικές. Και, όπως είδαμε, η δημοσιούπαλληλία στην Ελλάδα λειτούργησε πάντα ως ένας επιλεκτικός, αλλά και εξαιρετικά σημαντικός μηχανισμός για μεταβίβαση προσόδων σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Ο κύριος τόπος όπου παράγονται και αναπαράγονται εξατομικευμένες μη-λογοδοτικές «εγχειρηματικές ορθολογικότητες» είναι ο τόπος ο οποίος ορίζεται από τις σχέσεις των ατόμων προς τη συλλογική οντότητα, το κράτος. Ως πραγματική και ως δυνατή πηγή προσόδου, ως προνόμιο και ως ασφάλεια, και ως η ενσάρκωση αναιτιολόγητων επαπειλών ή αξιώσεων για φόρους, υπακοή ή τάξη, το κράτος, και κατ' επέκταση καθετί ονοματιζόμενο ως δημόσιο, είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ιδεώδες ή κανόνες.

Η κρατολατρία και η κρατοφοβία δεν είναι παρά αντεστραμμένες όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο δημόσιος τομέας, και κατ' επέκταση οτιδήποτε το συλλογικό, είναι «εκεί» για το ατομικό ή το κορπορατιστικό «λαμβάνειν», ενώ την ίδια στιγμή δεν οφείλεται καμία ανταπόδοση, ούτε καν νομομοφροσύνη. Αυτό οδηγεί σε μια γενική έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι σε οποιονδήποτε ριζοσπαστικό μεταρρυθμιστικό λόγο. Εκείνοι που πιστεύουν ότι μπορούν να επωφεληθούν ατομικά από το κοινωνικό «σύνολο» «ξέρουν» πως αυτό μπορούν να το κάνουν απρόσκοπτα μόνον εφόσον διατηρήσουν ακέραια την πολιτική διαπραγματευτική τους ισχύ, σε μικρή και σε μεγάλη κλίμακα —και αυτό προϋποθέτει ότι θα παραμείνει κυρίαρχη η θεμελιακή λειτουργία του κράτους στην επινομή των προσόδων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οποιοδήποτε οικουμενικό πρόσταγμα ερμηνεύεται ως πρόσχημα επιμεριστικών συμφερόντων. Και οι μανιώδεις free riders τείνουν να υιοθετήσουν την οπτιμιστική στάση του κρυψίματος, της α-

ναμονής, της εκ του μακρόθεν παρατήρησης και της πίεσης. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η απίστευτη ατομική αντίσταση σε οτιδήποτε μπορεί να φανεί ως «αντικειμενική» απειλή για το status quo, που αντιμετωπίζεται ως κατάφωρη παραβίαση «κεκτημένων» και αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων. Η εφαρμογή μιας πραγματικής μεταρρύθμισης που θα συνεπαγόταν περιορισμούς πρόσβασης στην απασχόληση, αυστηρότερη πειθαρχία και υψηλότερη «παραγωγικότητα» θα είχε σίγουρα τεράστιο πολιτικό κόστος. Τέτοιες επιλογές θα αντικρούονταν όχι μόνον από τους πολιτικούς αντιπάλους, για τους οποίους είναι απρόσιτα τα χρυσά αυγά, αλλά και από τους πολιτικούς ημετέρους, η υποστήριξη των οποίων είναι συνδεδεμένη με την επιβίωση της χρυσοτόκου όρνιθας.

Σε μεγάλο βαθμό, το πάνδημο σύνθημα του «εκδημοκρατισμού» αντιστοιχούσε σε αιτήματα παγίωσης και επέκτασης των μηχανισμών οι οποίοι παρέχουν προστασία, ασφάλεια και απασχόληση. Στην πραγματικότητα, η συμβολική χροιά με την οποία περιβλήθηκε αυτός ο όρος λειτούργησε ως οικουμενιστικό πρόσημα για περαιτέρω «εκδημοκρατισμό» στην κατανομή της προσόδου. Και αναπόφευκτα, στο βαθμό που το κοινωνικό φαντασιακό εξακολουθούσε να διοχετεύεται σε φαντασιώσεις διασφαλιστικές της προσόδου, οι μεταρρυθμιστικοί λόγοι εμφανίστηκαν παγιδευμένοι στις αντενεργοποιητικές ιδέες της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι αναμενόμενο διάφορα μέτρα οικουμενικού χαρακτήρα σπανίως να αντιμετωπίζονται σαν τέτοια. Συνήθως αγνοούνται αντιμετωπιζόμενα σαν απλές ιδιοτροπίες του εκάστοτε υπουργού, και έτσι τείνουν να εκφυλίζονται σε αυτό που «καθέννας» ξέρει ότι ήταν πάντα: ένα προπέτασμα καπνού για την αναπαγωγή του status quo. Οι καλύτερες των μεταρρυθμιστικών προθέσεων μπορεί να γίνουν άθυρμα αν κανένας δεν πιστεύει στην ειλικρίνειά τους.⁴²

42. Η πρόσφατη απόφαση για πλήρη αναστολή προσλήψεων στο δημόσιο δεν πάρθηκε στα σοβαρά από κανέναν: τόσο οι αντίπαλοι όσο και οι ημέτεροι φάνηκε να «ξέρουν» ότι η απόφαση ισοδυναμούσε με «διπλή γλώσσα». Όπως ήταν προβλέψιμο, τα δίκτυα δεν αποθαρρύνθηκαν, αύξησαν την πίεσή τους και, τελικά, πέτυχαν αυτό που ήθελαν. Έτσι, διαawnίστηκε ένα είδος αντεστραμμένης αυτο-εκπληρούμενης προφητείας, λόγω της πλήρους αδυναμίας των πολιτικών να πείσουν τους υποστηρικτές τους για τη βού-

Τα ίδια μπορούν να λεχθούν για τις επανειλημμένες προσπάθειες μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος. Πράγματι, η λειτουργία την οποία ουσιαστικά επιτελεί το εκπαιδευτικό υποσύστημα επηρεάζεται κατ' ανάγκην από τις κυρίαρχες μορφές κοινωνικής κινητικότητας διαμέσου της εκπαίδευσης, όπως αυτές εσωτερικεύονται από το σύνολο του πληθυσμού. Στο βαθμό που η σημαντική ζήτηση για εκπαίδευση αντανακλά κυρίως αιτήματα για απόκτηση προσόντων τα οποία είναι απαραίτητα για την ευόδωση μιας σταδιοδρομίας στη δημόσια διοίκηση — μέσα σε μια υπερδιογκωμένη, μη παραγωγική, άρα και μη απαι-

ληση και την ικανότητά τους να φέρουν εις πέρας κάποιες αλλαγές. Κατά παρόμοιο τρόπο οι επανειλημμένες προσπάθειες καταπολέμησης της φοροδιαφυγής δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Πράγματι, στο βαθμό που κανένας δεν φαίνεται να φοβάται την επιβολή πραγματικών κυρώσεων, και άρα συνεχίζει απτότητα τις συγκεκριμένες εισοδηματοφόρες δραστηριότητές του, η διοικητική προσπάθεια η οποία απαιτείται προκειμένου να ξεπεραστεί η μαζική μη-συμμόρφωση είναι τόσο πολύ μεγάλη που ούτε καν επιχειρείται. Και αναπόφευκτα η διαφθορά είναι πολύ δυσκολότερο να ελεγχθεί αν το διοικητικό σύστημα δεν κατορθώνει να πείσει και τα μέλη του και τους εκτός για την εσωτερική ορθολογικότητα των σκοπών του. Πράγματι, η πλήρης αναποτελεσματικότητα καθιστά μάταιη την ενάρτη συμπεριφορά. Είναι φυσικό οι επιστάτες ενός συστήματος επινοήσιμης προσόδων να τείνουν να θεωρούν τη θέση τους σαν άλλη μία μεγιστοποιητική μονάδα. Βλ. Jacob von Klavearen, «The Concept of Corruption», στο Arnold J. Heidenheimer-Michael Johnston-Victor T. Levine, *Political Corruption. A Handbook*, Transaction Publishers, New Brunswick, Λονδίνο 1989, σ. 26. Υπ' αυτή την έννοια η «διαφθορά» μπορεί να θεωρηθεί ως μια διακριτική και μυστική κατανομή ωφελημάτων λείας, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με τη νόμιμη και εξοσιαστική κατανομή των οιονεί προσόδων. Χωρίς να φθάσει κανείς στο σημείο να υποστηρίξει ότι η καιροσκοπική διαφθορά μπορεί να είναι παράγων κοινωνικής συνοχής (βλ. John Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge University Press, 1989, σ. 264), είναι ίσως λογικό να υποθέσει ότι, όσο η πολιτική «καταστασιακή» πρόοδος είναι μια γενικώς αναγνωρισμένη πηγή προσωπικού εισοδήματος και ασφάλειας, η εμφανώς αδιάφθορη συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί «αντικοινωνική». Ο κανόνας της «μη-δωροδοκίας» μπορεί εύκολα να λειτουργήσει κατά τρόπο παρόμοιο προς τον κανόνα του «μη-καπνίσματος» — σύμφωνα με την έννοια που δίνει ο Alvin Gouldner αναφερόμενος σε «κανόνες επιείκειας» υπό τη σκέπη μιας «ψευδο-γραφειοκρατίας» (βλ. Alvin Gouldner, «Three Patterns of Bureaucracy», στο Frank Fischer-Carmen Sirianni, *Critical Studies in Organisation and Bureaucracy*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1984, σ. 96-99).

τητική, δημοσιούπαλληλία—, είναι φυσικό οι στάσεις απέναντι στην παιδεία να τείνουν επίσης να είναι προσανατολισμένες στην τυπική απόκτηση των προσόντων.⁴³ Επιπρόσθετα, η ατομική επιχειρηματική οικονομική ορθολογικότητα των φορέων που επιδιώκουν μεγιστοποίηση του οφέλους με ελαχιστοποίηση του κόστους τείνει να οδηγήσει σε μια συναφή απαξίωση των καθαρά «γνωστικών» πτυχών της παιδευτικής διαδικασίας. Πράγματι, αν ο ανταγωνισμός για την εισαγωγή στις σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι κυριολεκτικά θηριώδης, οι φοιτητές, αφού εισαχθούν, φαίνεται να θεωρούν ότι το έργο τους τελείωσε. Η πανεπιστημιακή ζωή που οδηγεί σε μια βολική δημοσιούπαλληλική σταδιοδρομία τείνει να εκτυλίσσεται σαν προείκασμα της προβλημαμένης επαγγελματικής διεξόδου της. Η ανταγωνιστικότητα λησμονείται, η χαλαρότητα και η απουσία είναι ο κανόνας, και η ορθολογική ατομική προσπάθεια συνήθως περιορίζεται στις ελάχιστες προϋποθέσεις που απαιτούνται προκειμένου να αποκτηθεί το περιζήτητο προσόν, πράγμα το οποίο ασφαλώς είναι πιθανό να συμβεί. Δεδομένου ότι οι φοιτητικοί σύλλογοι ζητούν και τις περισσότερες φορές πετυχαίνουν ένα είδος εγγυήσεων για την πιθανή ένταξη των φοιτητών στο δημόσιο σύστημα επινομήσ-προσόδων,⁴⁴ καθίσταται προφανές γιατί το πανεπιστήμιο μετεξε-

43. Αυτό οδήγησε σε μια εντυπωσιακή αντίσταση του πληθυσμού απέναντι στην εισαγωγή σε διάφορες σχολές τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, που προώθησαν όλες οι κυβερνήσεις από τη δεκαετία του '50. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε μια σειρά σχολές που χορηγούν διπλώματα τα οποία χρησιμοποιούν στη συνέχεια για πανεπιστημιακές σπουδές οι σπουδές αντιπροσωπεύουν το 80% του πληθυσμού των σχολών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης —την ίδια στιγμή που οι τεχνικές σχολές κυριολεκτικά ευτελιζόνταν— ενώ στο πανεπιστημιακό επίπεδο οι φοιτητές νομικών και κοινωνικών επιστημών —που εξασφαλίζουν μια θέση στο δημόσιο— αντιπροσωπεύουν το 1980 πάνω από το 50% του συνολικού αριθμού των φοιτητών. Το αντίστοιχο ποσοστό στις περισσότερες άλλες χώρες είναι κατώτερο του 30%. Βλ. UNESCO, *Statistical Yearbook, 1989*, Παρίσι 1989. Βλ. επίσης C. Tsoukalas-R. Panagiotopoulou, «Education....», *ό.π.*

44. Τα τμήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης των οποίων τα πτυχία οδηγούν σε επίσημες «λίστες αναμονής» των προσοντούχων που συνωθούνται για μια θέση στο δημόσιο πολλαπλασιάστηκαν. Ήδη μπορεί να γίνει μια σαφής διάκριση μεταξύ των πανεπιστημιακών τμημάτων που παρέχουν *de jure* δικαίωμα σε μια καταστασιακή πρόσοδο και εκείνων που δεν εγγυώνται τέτοια επαγγελματική απασχόληση. Η εκπαιδευτική ζήτηση είναι εντονότερη για την πρώτη κατηγορία, ιδιαίτερα μεταξύ των γόνων των κατώτερων

λίχθηκε σταδιακά στον δεύτερο και παράγωγο, αλλά θεμελιακά σημαντικό τόπο όπου παράγονται και σταθερά αναπαράγονται οι κυρίαρχες free rider εγχειρηματικές συμπεριφορές απέναντι σε κανόνες, θεσμούς και εξωτερικούς ελέγχους. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο τα περισσότερα προγράμματα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης φαίνεται να μην είναι εφαρμόσιμα χωρίς πολιτικό κόστος. Μια νέα στάση απέναντι στη γνώση θα απαιτούσε βαθιές αλλαγές στο σύστημα κινήτρων στο οποίο στηρίζονται οι σπουδές. Όσο η αρχή της ήσσονος προσπάθειας εφαρμόζεται αδιακρίτως για να εξασφαλιστεί πρόσβαση στη γνώση, η κανονιστική ουσία της τελευταίας αναπόφευκτα θα υπονομεύεται. Όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, η επιστήμη, η αποδοτικότητα, η γνώση και εμπειρογνωμοσύνη δεν είναι ιδεώδη, που σιγά σιγά και με κόπο πρέπει να επιτευχθούν και να υπηρετηθούν, ή πειθαρχίες που πρέπει να γίνονται σεβαστές, αλλά αγαθά και προνόμια που θα αποκτηθούν και θα εξωνηθούν με καθαρά εργαλειώδη τρόπο. Όπως είναι σήμερα η κατάσταση, ενώ τα τυπικά προσόντα εξακολουθούν να είναι εμπορεύσιμα —έστω και με περισσότερες δυσκολίες από ό,τι στο παρελθόν— η γνώση και η εμπειρογνωμοσύνη δεν είναι. Γιατί άλλη μια φορά το διακύβευμα δεν είναι μόνον η δομή αλλά και η συνολική κοινωνική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος. Και αυτό μάλλον δεν μπορεί να αλλάξει μόνο με εκπαιδευτικά μέτρα.

Πώς μπορεί λοιπόν να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος; Και γιατί άραγε «θα έπρεπε» να σπάσει αφού, τουλάχιστον μέχρι πολύ πρόσφατα, οι επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή ήταν ελάχιστες; Αν οι free riders μπορούσαν να συνεχίσουν να είναι χαρούμενοι καβαλάρηδες σε μιαν ολάνθιστη χώρα των θαυμάτων, τότε ελάχιστη μάλλον αίσθηση θα προκαλούσαν τα αφηρημένα εκσυγ-

τάξεων. Το ποσοστό πανεπιστημιακών πτυχίων σε σχολές που οδηγούν σχεδόν αποκλειστικά σε απασχόληση στο δημόσιο (παιδαγωγικές σχολές, σχολές Φυσικής Αγωγής, Γεωπονική, Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική, Πολιτικών Επιστημών κτλ.) αυξάνεται από 50,9% το 1961 σε 52,3% το 1971 και 60,9% το 1981. Την ίδια περίοδο τα πτυχία Ιατρικής, Πολυτεχνείου και άλλων σχολών που οδηγούν σε ελεεινα επαγγέλματα μειώνεται από 30,3% το 1961 σε 20,4% είκοσι χρόνια αργότερα (ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες*: βλ. επίσης Γ. Ψαχαρόπουλος-Α. Καζαμίας, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα: μια κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985).

χρονιστικά επιχειρήματα. Η αδιαμφισβήτητη οικονομική αποδοτικότητα του δυτικού πολιτισμικού μοντέλου αμαυρώνεται τόσο πολύ από την κοινωνική αθλιότητα που αναπόφευκτα προκαλεί, ώστε δεν μπορεί να υπάρξει κανένα έγκυρο εγγενές κανονιστικό επιχείρημα που να ζητά από τους Έλληνες να παραιτηθούν από κάτι το οποίο ορισμένοι από αυτούς θεωρούν ως την εθνική-κοινωνική πνευματική ιδιοκτησία τους. Τόσο μάλλον που στη χώρα των θαυμάτων έχουν προφανώς δημιουργηθεί κοινωνικές διέξοδοι και επιλογές, οι οποίες επιτρέπουν την εξ αντικειμένου μείωση στο ελάχιστο των αποκληρούμενων περιθωριακών μαζών και τον περιορισμό της γενικευμένης αθλιότητας σε γενικώς αποδεκτά επίπεδα. Αν αυτό «το πάρουμε τοις μετρητοίς», τότε θα φαινόταν ότι η «free rider» ορθολογικότητα έχει κατά περίεργο τρόπο οδηγήσει σε συνολικές κοινωνικές λύσεις που είναι, από πολλές απόψεις, περισσότερο ανθρώπινες, περισσότερο ανεκτές και περισσότερο αποδεκτές από τις αντίστοιχες οι οποίες υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο των νομοταγών κοινωνιών της Δύσης. Και αν αυτό ήταν έστω και ελάχιστα αληθινό, θα αποτελούσε μια ανεπανάληπτη «πανουργία» της ιστορίας, που κάποιοι άλλοι θα έπρεπε άμεσα να τη μελετήσουν και αν μπορούν να τη μιμηθούν.

Αλίμονο για την Ελλάδα όμως, η χώρα των θαυμάτων γρήγορα αποδεικνύεται ότι ήταν μια εφήμερη πλάνη. Άρχισε πλέον τώρα να γίνεται φανερό ότι οι αντικειμενικοί παράγοντες που καθιστούσαν δυνατή την αύξηση χωρίς ανάπτυξη εξέλιπαν μέσα σε λίγο χρόνο. Ό,τι μέχρι τώρα είχε φανεί να λειτουργεί σαν παράδεισος των free riders, γρήγορα μεταμορφώθηκε σε κόλασή τους. Και έχει σημασία το ότι οι προεκτάσεις αυτού του τέλους της αύξησης δεν είναι μόνον οικονομικές αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικές. Για πρώτη φορά από το τέλος της δεκαετίας του '50 το θάυμα του ατομικού και οικογενειακού σχεδιασμού αντιμετωπίζεται, σε μαζική κλίμακα, σαν οφθαλμαπάτη. Στο βαθμό που οι διαθέσιμες διέξοδοι για τις ατομικές στρατηγικές περιορίζονται διαρκώς, ο ανταγωνισμός μεταξύ των riders γίνεται ολοένα και περισσότερο ένας τυπικός συναγωνισμός για την εξασφάλιση μιας θέσης. Όλοι εξακολουθούν να αδημονούν και κανένας δεν σέβεται κανόνες, ωστόσο δεν υπάρχει κανείς που να θεωρεί ότι η κατάσταση βελτιώνεται και μάλιστα πολλοί βλέπουν ότι χειροτερεύει σε σύγκριση με αυτό που υπήρχε πριν. Προφανώς, οι συνέπειες της συμφόρησης και της μόλυνσης σε ένα σύστημα

μηδενικής ανάπτυξης είναι καταστροφικές.⁴⁵ Αν δεν επινοηθεί και δεν γίνει σεβαστό ένα νέο σύνολο συλλογικών κανόνων, ο εξοντωτικός συναγωνισμός για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που εξασφαλίζει μια θέση θα τείνει να μετατραπεί σε ατομική αναρχία.

Μέσα σε αυτό το σκυθρωπό τοπίο, το σύνθημα του εκσυγχρονισμού αποκτά ολοένα και περισσότερο εκείνες τις πολιτισμικές και ιδεολογικές αποχρώσεις οι οποίες προηγουμένως δεν του ήταν απαραίτητες. Το ζήτημα αυτό πάντως παραμένει σε εκκρεμότητα. Μένει να δει κανείς κατά πόσον και πώς είναι δυνατόν να επιβληθούν μεταρρυθμίσεις με γόνιμο τρόπο, δεδομένου ότι μια πλήρης πολιτική συναίνεση ως προς τον συνολικό στόχο δύσκολα συνεπάγεται και συμφωνία ως προς τις μεθόδους που πρέπει να υιοθετηθούν. Η αναπόφευκτη αντίσταση της πλειονότητας των Ελλήνων απέναντι σε οτιδήποτε θα μπορούσε να περιορίσει τον ολοένα και πιο ασταθή *free ride* τους απειλεί να ακυρώσει τα περισσότερα μέτρα. Τόσο μάλλον που, όπως και αν οριστούν και εφαρμοστούν οι αμιγώς «εκ-συγχρονιστικές» επιλογές, θα συνεπάγονται πιθανότατα τον έμμεσο περιορισμό της αναδιανομής εισοδήματος, την ενίσχυση και την κρυστάλλωση των κοινωνικών ανισοτήτων και την επέκταση της ανεργίας και της φτώχειας.

Το κατά πόσον είναι λογικό και δίκαιο να πρέπει να πληρώσει αυτός που σήμερα είναι φτωχός και αβοήθητος, προκειμένου να ικανοποιηθεί μια επιβαλλόμενη, όσο και πραγματική, επιτακτική ανάγκη του κοινωνικού συνόλου, είναι ένα ζήτημα που μπορεί να λάβει απάντηση μόνον με ηθικο-πολιτικούς όρους. Γιατί είναι προφανές ότι εάν όλοι οι Έλληνες πρέπει να γίνουν ενάρετοι, έντιμοι και πειθαρχικοί, ορισμένοι πρέπει να γίνουν περισσότερο ενάρετοι, περισσότερο έντιμοι και περισσότερο πειθαρχικοί από όσο θα χρειαστεί ποτέ να γίνουν κάποιοι άλλοι. Οι απαραίτητες κοινωνικο-πολιτισμικές αναπροσαρμογές αφορούν δηλαδή τους αδύνατους, ενώ οι ολίγοι ευτυχείς, ή τουλάχιστον οι περισσότερο από αυτούς, μπορούν να συνεχίσουν να συμπεριφέρονται σαν πάτρωνες. Αυτό όμως έχει κάποια σημασία παρά το συνεπαγόμενο κοινωνικο-πολιτικό δίλημμα, τα πράγματα είναι λίγο πολύ ξεκάθαρα: μέσα σε μια ολοένα και πιο μοναχική χώρα των θαυμά-

45. Βλ. Fred Hirsh, *Social Limits to Growth*, Routledge, Λονδίνο 1977.

των, αν η γάτα του Cheshire δεν δέχεται να αφήσει να φανούν τα υπάκουα και πειθήνια αυτιά της πριν προβάλει το άπληστο στόμα της, θα μπορούσε να υποχρεωθεί να ξεχάσει πώς να το ανοίγει, για τον απλό λόγο ότι δεν θα 'χουν αφήσει τίποτα για να το φάει.

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή ερευνά, από ιστορική και συγκριτική σκοπιά, τη σχέση μεταξύ κράτους και οικονομίας στα Βαλκάνια και στις κοινωνίες του νότιου τμήματος της Λατινικής Αμερικής —με βασική μου θέση ότι το κράτος έχει την κύρια ευθύνη για τη μη ικανοποιητική ανάπτυξη αυτών των χωρών, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα. Αντίθετα με μερικές άλλες «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένες κοινωνίες,¹ το κράτος στις χώρες που εξετάζουμε έχει μάλλον επιδεινώσει παρά μετριάσει μερικές από τις χαρακτηριστικές στενωπούς που συνεπάγεται η ύστερη ανάπτυξη.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους η φιλολογία της ανάπτυξης δεν έχει στρέψει αρκετά την προσοχή της σ' αυτό το θέμα είναι ότι όλες οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις δεν αντιμετωπίζουν το κράτος με συστηματικό και αυστηρά θεωρητικό τρόπο. Και αυτό περιλαμβάνει όχι μόνο την προσανατολισμένη στην αγορά νεο-κλασική προσέγγιση, αλλά και τις προσανατολισμένες στην κουλτούρα νεο-εξελικτικές θεωρίες εκσυγχρονισμού, καθώς και τις διάφορες νεο-μαρξιστικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης με βάση τη θεωρία της εξάρτησης.²

1. Ο χαρακτηρισμός «ύστερος-ύστερος» χρησιμοποιείται ευρέως στη θεωρία της ανάπτυξης για τη διάκριση μεταξύ των (σε σύγκριση με την Αγγλία) σχετικά όψιμα εκβιομηχανισμένων δυτικοευρωπαϊκών χωρών (π.χ. Γερμανία) και αυτών των κοινωνιών που η εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας άρχισε μετά το 1929. Γι' αυτό το σημείο βλ. A. Hirschman, *A Bias for Hope*, Yale Univ. Press, New Haven 1970, κεφ. 3.

2. Βλ. γι' αυτό το θέμα N. Μουζέλης, «Sociology of Development: Reflections on the Present Crisis», *Sociology*, Φεβρ. 1988 (ελλ. μτφρ. «Σκέψεις γύρω από την κοινωνιολογία της Ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, Μάρτιος 1988, σ. 48-64).

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης αναφέρονται, φυσικά, στο κράτος συνεχώς. Ωστόσο, ακόμα και όταν οι μαρξιστές δεν αντιμετωπίζουν το κράτος ως επιφαινόμενο ή ως όργανο της αστικής τάξης, ακόμα και όταν αναγνωρίζουν τη σχετική αυτονομία του πολιτικού, η αντίληψή τους γι' αυτό παραβλέπει συστηματικά τις περιπτώσεις όπου η λογική της κυριαρχίας υπερισχύει της λογικής της οικονομικής διανομής ή παραγωγής.³

Ο μαρξισμός βέβαια είναι σήμερα παντού σε παρακμή. Μολαταύτα, με δεδομένο ότι δεν έχει αντικατασταθεί από ένα πιο ικανοποιητικό ολιστικό σύστημα, με δεδομένη τη διαβρωτική επίδρασή του (αν και συχνά δεν αναγνωρίζεται) σε όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες που ασχολούνται με το γενικότερο θέμα της αναπαραγωγής και του μετασχηματισμού σύνθετων κοινωνιών, η αναγωγική αντιμετώπιση του κράτους εξακολουθεί να επηρεάζει ακόμα και αυτούς που δεν θεωρούν τους εαυτούς

3. Να δώσω ένα παράδειγμα που είναι σχετικό με τα επιχειρήματα που θα αναπτυχθούν στα μέρη 2 και 3. Αυτοί οι μαρξιστές που βλέπουν τους τριτοκοσμικούς σχηματισμούς ως αρθρώσεις τρόπων παραγωγής που κυριαρχούνται από έναν «περιοριστικό» καπιταλιστικό τρόπο (δηλαδή έναν τρόπο καπιταλιστικής παραγωγής που επιτρέπει την ύπαρξη μη καπιταλιστικών τρόπων σε *ευρεία κλίμακα*), πολύ λίγο ενδιαφέρθηκαν να ερευνήσουν το ρόλο του κράτους στη δημιουργία και διατήρηση αυτού του περιορισμού. Η εμμονή στην ύπαρξη προ- ή μετα-καπιταλιστικών μορφών εξηγείται είτε ως αποτέλεσμα των μηχανορραφιών του μητροπολιτικού κεφαλαίου (βλ. για παράδειγμα J. Taylor, *From Modernisation to Modes of Production*, Macmillan, Λονδίνο 1979, σ. 220 κ.ε.) είτε λόγω των απαιτήσεων για κέρδος του εγχώριου κεφαλαίου (βλ. για παράδειγμα, H. Wolpe, «The Theory of Internal Colonialism: The African Case», στο I. Oxaal, *Beyond the Sociology of Development*, Routledge, Λονδίνο 1975) είτε ως αποτέλεσμα της φύσης των τριτοκοσμικών προκαπιταλιστικών οικονομιών (βλ. P.P. Rey, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*, Maspero, Παρίσι 1971). Σε καμία από αυτές τις εργασίες δεν έχει τεθεί το ερώτημα σχετικά με το βαθμό στον οποίο τα εσωτερικά, τουλάχιστον, εμπόδια στην αυξανόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στον Τρίτο Κόσμο θα μπορούσε να είναι *πολιτικά* μάλλον παρά οικονομικά. Δεν υπάρχει επίσης αναφορά στην οργάνωση του τριτοκοσμικού κράτους και της, συχνά, παρεμποδιστικής αντιαναπτυξιακής παρέμβασής του στην οικονομία. Για τα προβλήματα που δημιουργήσε ο μαρξιστικός οικονομικός αναγωγισμός στη μελέτη της ανάπτυξης των Βαλκανίων και νότιων λατινοαμερικάνικων χωρών βλ. N. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986, σ. 199-205 (ελλ. μτφρ. *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 330-340).

τους μαρξιστές. Επιπλέον, πρόσφατες προσπάθειες να καταπολεμηθεί ο οικονομικός αναγωγισμός και να «επανέλθει στο επίκεντρο το κράτος» δεν καρποφόρησαν, τουλάχιστον όσον αφορά τη φιλολογία της ανάπτυξης. Δεν παρήγαγαν καμία αναθεώρηση —όπως η εκπόνηση νέων εννοιολογικών εργαλείων, ή νέες πολιτικές της ανάπτυξης— του ρόλου του κράτους στη διαδικασία της ανάπτυξης.

Εν ολίγοις αυτή η παραγνώριση του πολιτικού ως κύρια, αν όχι την κύρια, βάση για εξήγηση της ποικίλης καπιταλιστικής τροχιάς των «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένων κοινωνιών αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα όλης της θεωρίας της ανάπτυξης.

Η επιχειρηματολογία αυτή γίνεται προφανής από τη θέση του Gerschenkron για την ευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση θέση, σύμφωνα με την οποία όσο πιο αργά μπαίνει μια χώρα στον αναπτυξιακό συναγωνισμό, τόσο περισσότερο έχει ανάγκη καθοδήγησης «από τα πάνω», κυρίως από το κράτος ή άλλους συγκεντρωτικούς θεσμούς.⁴ Θα ήθελα να προσθέσω στην ευλογοφανή θέση του Gerschenkron ότι μερικά κράτη είναι καλύτερα από άλλα στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση στρατηγικών ανάπτυξης, και ότι, τελικά, η συγκεκριμένη δομή του κράτους είναι η πιο κρίσιμη πλευρά για να μπορέσουμε να καταλάβουμε γιατί οι ύστερα ανεπτυγμένες χώρες με ανάλογα σημεία εκκίνησης και ανάλογες πηγές είχαν τόσο άνισρα αποτελέσματα στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας.

Μια ματιά σε χώρες που άρχισαν την εκβιομηχάνισή τους σχετικά αργά, αλλά οι οποίες κατάφεραν να γίνουν λίγο πολύ μέρος του ονομαζόμενου ανεπτυγμένου ή «πρώτου» κόσμου (π.χ. Νορβηγία, Φιλανδία, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία), συνήθως μας αποκαλύπτει:

α) επιτυχημένο γεωργικό εκσυγχρονισμό, με αποτέλεσμα όχι μόνο αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά επίσης και ένα είδος ισότητας στην ύπαιθρο, ικανής να γεννήσει μια σημαντική εσωτερική αγορά για βιομηχανικά είδη,

β) ισχυρούς δεσμούς μεταξύ του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα και γενικότερα τη δημιουργία ενός βιομηχανικού

4. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Massat., Harvard Univ. Press, 1962. Για κριτική στις θέσεις του Gerschenkron βλ. I.T. Berend και G. Ranki, *The European Periphery and Industrialisation: 1780-1914*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1982, σ. 64.

τομέα με δική του, αργά ή γρήγορα, θέση στην παγκόσμια αγορά, και ανταγωνιστικού σε μερικές, περιορισμένες περιοχές,⁵

γ) έναν κρατικό μηχανισμό με αποφασιστικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και στην αποτελεσματική συνάρθρωσή της με τη βιομηχανία.

Στις περιπτώσεις σχετικής αποτυχίας, από την άλλη πλευρά, το κράτος είτε δεν μπόρεσε να διαλύσει μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες, παραδοσιακά οργανωμένες (όπως στη Λατινική Αμερική), είτε, όπου μπόρεσε (όπως στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου), παραμέλησε να δώσει στους μικροϊδιοκτήτες που εμφανίστηκαν την αναγκαία βοήθεια, προϋπόθεση για τον γεωργικό εκσυγχρονισμό. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να είναι άλλο από μια ισχνή ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς και ασθενείς ή μόνιμα αρνητικούς δεσμούς μεταξύ της βιομηχανίας και της γεωργίας.

Μια από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις μιας τέτοιας ανεπιτυχούς οικονομικής ανάπτυξης είναι η επίδρασή της στο κράτος. Η αποτυχημένη προσπάθεια εκσυγχρονισμού της γεωργίας και αποτελεσματικής συνάρθρωσής της με τη βιομηχανία οδηγεί συνήθως σε υπερτροφικό κρατικό μηχανισμό και σε επέκταση των πελατειικών και «διεφθαρμένων» χαρακτηριστικών του. Με άλλα λόγια, δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο. Όσο περισσότερο το κράτος αποτυγχάνει να εκσυγχρονίσει τη γεωργία, τόσο περισσότερο αποκτά «αντιαναπτυξιακά» γνωρίσματα, τέτοια δηλαδή που εμποδίζουν τον εξορθολογισμό και του εαυτού του και συνολικά της οικονομίας.

Ο Barrington Moore ισχυρίζεται ότι η αποτυχία μερικών πρώιμα ανεπτυγμένων χωρών να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία οδηγούσε, συνήθως, σε επαναστατική κινητοποίηση της αγροτικής τάξης, επειδή τόσο οι γαιοκτήμονες όσο και το κράτος προσπαθούσαν να ξεζουμίσουν πόρους από τους άμεσους παραγωγούς, οι οποίοι ήταν τελείως αδύνατο να τους έχουν από μια μη εκσυγχρονισμένη γεωργία.⁶ Αντίθετα, η αποτυχία των μετέπειτα ανεπτυγμένων χωρών να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία δεν οδηγεί α-

5. Για το (α) και το (β) βλ. D. Senghaas, *The European Experience: A Historical Critique of Development Theory*, Berg, Dover 1985.

6. B. Moor Jr, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin, Harmondsworth 1969, (ελλ. μτφρ. *Οι κοινωνικές ρίζες της δημοκρατίας και της δικτατορίας*, Κάλβος, Αθήνα 1984).

ναγκαστικά σε επαναστατική κατάσταση, επειδή η μαζική αστικοποίηση λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλείδα, αφού απορροφά κόσμο από την ύπαιθρο. Ταυτόχρονα η μαζική συρροή πρώην αγροτών σε πόλεις με ισχνή ή ανύπαρκτη εκβιομηχάνιση επιφέρει αναπόφευκτα μια υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος στη συνέχεια, αντί να βοηθήσει, γίνεται το βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη.

Θα προσπαθήσω να εξηγήσω αυτά τα σημεία, εξετάζοντας από μια ιστορική και συγκριτική προοπτική τις αναπτυξιακές τροχιές των Βαλκανίων και των νοτιότερων λατινοαμερικανικών κοινωνιών.

Υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες στην ανάπτυξη των βαλκανικών και νοτιότερων λατινοαμερικανικών κοινωνιών, παρά τη γεωγραφική απόσταση και τις πολύ διαφορετικές πολιτισμικές και ιστορικές καταβολές τους. Έως και τις αρχές του 19ου αιώνα, όλες αυτές οι κοινωνίες ήταν τμήματα τεράστιων πατρογονικών αυτοκρατοριών (της Οθωμανικής και της Ιβηρικής αντίστοιχα). Όλες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους τον 19ο αιώνα και όλες θεσμοθέτησαν κοινοβουλευτικές μορφές πολιτικής διακυβέρνησης. Παρά τις μόνιμες δυσλειτουργίες, αυτοί οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί επέδειξαν αξιοσημείωτη αντοχή. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κατάφεραν να διατηρηθούν, αν και με κάποια διαλείμματα, έως τη δεκαετία του '30 στην περίπτωση των βόρειων βαλκανικών κοινωνιών και έως την άνοδο, κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, στρατιωτικών αυταρχικών καθεστώτων στην περίπτωση της Ελλάδας και των νοτιοαμερικανικών χωρών. Επιπλέον, όπως φάνηκε από το τι ακολούθησε μετά την κατάργηση αυτών των καθεστώτων, το διάλειμμα της δικτατορικής διακυβέρνησης δεν κληροδότησε αυτόματα το μη αναστρέψιμο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Όσον αφορά την οικονομία, επίσης όλες οι κοινωνίες που εξετάζουμε κατάφεραν —παρά τη σχετικά αργοπορημένη εκκίνηση και τη μη εκβιομηχάνισή τους τον 19ο αιώνα— να αποκτήσουν πρώτον μια σημαντική οικονομική υποδομή και κατόπιν, στο Μεσοπόλεμο και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, να πετύχουν έναν σημαντικό βαθμό εκβιομηχάνισης. Για διευκόλυνση του κειμένου θα ονομάσω αυτές τις κοινωνίες (που σωστά περιγράφονται ως «ύστερα-ύστερα» εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές κοινωνίες με πρώιμη και σταθερή ημικοινοβουλευτική

πολιτική, ως *κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια*. Δεδομένου ότι στη φιλόλογία της ανάπτυξης υπάρχει μεγαλύτερη κάλυψη των λατινοαμερικανικών κοινωνιών από ό,τι των βαλκανικών, η έρευνά μου για το ρόλο του κράτους στην ύστερη ανάπτυξη θα είναι πιο λεπτομερής για τις δεύτερες.

2. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Όπως ήδη επισημάναμε, όλες οι επιτυχημένες περιπτώσεις της ύστερης ανάπτυξης βασίστηκαν στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και άλλων πρωτογενών τομέων της οικονομίας. Αυτό προϋποθέτει συνήθως αποτελεσματικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις, που οδηγούν σε αύξηση της παραγωγής και σε ένα είδος ισότητας με τη μορφή μιας ευρείας διάχυσης του γεωργικού εισοδήματος στην πλειοψηφία των άμεσων παραγωγών.

Α. Στις βαλκανικές κοινωνίες μετά την ανεξαρτησία τους, αντίθετα με τις νοτιοαμερικανικές, η μεγάλη γαιοκτησία δεν ήταν πολύ ισχυρή. Στις περιοχές όπου οι οθωμανοί γαιοκτήμονες υποχρεώθηκαν να φύγουν ξαφνικά (όπως στη νότια Ελλάδα και στη Βουλγαρία) τα μεγάλα κτήματα που εγκατέλειψαν πέρασαν στην κυριότητα των άμεσων παραγωγών ή του κράτους (που τελικά τα έδωσε στους άμεσους παραγωγούς). Σε περιοχές όπου η τουρκική αποχώρηση έγινε περισσότερο βαθμιαία (όπως π.χ. στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα), οι Τούρκοι γαιοκτήμονες είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν τα κτήματά τους στους εύπορους χριστιανούς, οι οποίοι όμως ποτέ δεν εξασφάλισαν την κυριότητα της νέας περιουσίας τους όπως οι αντίστοιχοί τους στη Λατινική Αμερική.⁷

Ας πάρουμε για παράδειγμα την Ελλάδα. Οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς, που αγόρασαν πρώην τουρκικά κτήματα στην Εύβοια, στην Αττική και στη Θεσσαλία, δεν κατάφεραν ποτέ να ελέγξουν τον κρατικό μηχανισμό, όπως οι Αργεντινοί ή οι Χιλιανοί γαιοκτήμονες στη Λατινική Αμερική του 19ου αιώνα. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσαν να προβάλλουν σοβαρή αντίσταση στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί την περίοδο του

7. Βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1958, σ. 2-4 και 593-594.

Μεσοπολέμου. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη βόρεια Βαλκανική (με μερική εξαίρεση τη Ρουμανία), καθιέρωσαν τη μικροϊδιοκτησία των χωρικών ως την κύρια μορφή καλλιέργειας.⁸

Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι, παρά την αδυναμία και αμετάκλητη παρακμή της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στη μεσοπολεμική Βαλκανική και παρά τη συνεπαγόμενη «ισότητα» στην ύπαιθρο, δεν υπήρξε αποτελεσματικός γεωργικός εκσυγχρονισμός. Αντίθετα, η αυξανόμενη κατάτμηση⁹ της γης και η ανικανότητα του κράτους να τη σταματήσει και γενικότερα να βοηθήσει τους μικρούς παραγωγούς προσφέροντας φτηνές πιστώσεις, τεχνογνωσία, εκπαίδευση κτλ. οδήγησαν σε σχετική οπισθοδρόμηση.

Συνεπώς η αυξανόμενη ενσωμάτωση (από το 1850 περίπου και μετά) της βαλκανικής γεωργίας στην παγκόσμια αγορά και τα σημαντικά εισοδήματα από εξαγωγές πρωτογενών προϊόντων (γεωργικών και ορυκτών) δεν χρησιμοποιήθηκαν για τον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα και τη συνάρθρωσή του με τη βιομηχανική παραγωγή. Φούσκωσαν απλώς ακόμα περισσότερο έναν ήδη υπερτροφικό τομέα υπηρεσιών, μέσα στον οποίο το κράτος, με τους ραγδαία αυξανόμενους διοικητικούς και στρατιωτικούς μηχανισμούς, κατείχε την κυρίαρχη θέση.

Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα σημαντικό πλεόνασμα αντλήθηκε από τους μικροκαλλιεργητές (με τη μεσολάβηση πολυάριθμων εμπορομεσιτών/εξαγωγέων, πολύ υψηλής έμμεσης φορολογίας κτλ.), χωρίς ανάλογη επιστροφή με τη μορφή τεχνικής βοήθειας, φτηνών πιστώσεων, λιπασμάτων με λογικές τιμές, εργαλείων κ.ο.κ.¹⁰ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, φυσικά, τη διατήρηση της χαμηλής παραγωγικότητας και της γεωργικής καθυστέρησης και κατά συνέπεια την πολύ αργή ανάπτυξη της

8. Για το πρόβλημα των αγροτικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα βλ. Ν. Vernicos, *L'évolution et les structures de la production agricole en Grèce*, Dossier de Recherche, Université de Paris VIII, 1973· και Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

9. Η κατάτμηση της γης δεν οφειλόταν μόνο στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και στην έλλειψη πρωτοτοκίας στα Βαλκάνια. Για μια σχετική σύγκριση μεταξύ της Ελλάδας και της Νορβηγίας (η οποία έχει πρωτοτοκία) βλ. V. Aubert, «Notes on Greece and Norway», *Sociologi i dag*, 1989, αρ. 1, σ. 49-66.

10. Για μια εκτεταμένη συζήτηση γι' αυτό το θέμα στην περίπτωση της Ελλάδας βλ. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*

εσωτερικής αγοράς. Μια τέτοια κατάσταση εμποδίζει σοβαρά και περιορίζει την πιθανότητα για σχετικά ισορροπημένη ανάπτυξη.

Η κατάσταση της γεωργίας στα Βαλκάνια τη μεταπολεμική περίοδο απείχε πολύ από το να είναι ομοιόμορφη. Στην Ελλάδα¹¹ εξακολούθησε να λειτουργεί με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ενώ στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου είχε πλήρως κολεκτιβοποιηθεί. Αν και τα αποτελέσματα της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας ήταν πολύ πιο καταστροφικά, ωστόσο και οι δύο περιπτώσεις βρίσκονται σε μειονεκτική θέση απέναντι σε άλλες μικρές ευρωπαϊκές χώρες, των οποίων οι πρωτογενείς τομείς ενσωματώθηκαν επίσης στην παγκόσμια αγορά, αλλά οι οποίες κατάφεραν να χρησιμοποιήσουν τους σημαντικούς πόρους που άντλησαν από εξαγωγές ακατέργαστων προϊόντων με έναν πιο εξισωτικό και πιο αποτελεσματικό τρόπο. Έτσι, στη Δανία και στη Σουηδία για παράδειγμα, η κρατική πολιτική που εννοούσε το συνδυασμό μεσαίου μεγέθους αγροκτημάτων και ισχυρών συνεταιριστικών οργανισμών σήμανε ότι:

«τα εισοδήματα από τις εισαγωγές πήγαν στις τσέπες των οικογενειών των αγροτών. Αυτό, στη συνέχεια, τους έδωσε τη δυνατότητα να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία και να αγοράσουν προϊόντα μαζικής κατανάλωσης. Τίποτε από τα δύο δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί εάν η γη είχε τεμαχιστεί ή συγκεντρωποιηθεί. Αν είχαν επικρατήσει τα πολύ μικρά αγροκτήματα, είτε με τη μορφή της ιδιοκτησίας είτε της ενοικίασης, το πλεόνασμα θα ήταν χαμηλό και, συνεπώς, χαμηλές θα ήταν και οι επενδύσεις».¹²

11. Μπορεί, φυσικά, κανείς να υποστηρίξει ότι, τη δεκαετία του 1980, η μη ευνοϊκή θέση του έλληνα μικροκαλλιεργητή αντιστράφηκε τελικά από την κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου, η οποία χρησιμοποίησε κυρίως τα κοινοτικά ταμεία για να βελτιώσει τη ζωή των αγροτών παραγωγών. Ωστόσο, τα κεφάλαια διανεμήθηκαν κατά τέτοιο τρόπο που, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνέβαλαν στον πλουτισμό ιδιωτών, χωρίς ανάλογες διαρθρωτικές αλλαγές που να οδηγούν στην αύξηση της παραγωγικότητας. Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη πως, σε ό,τι αφορά την παραγωγικότητα, η ελληνική γεωργία (μαζί με αυτήν της Πορτογαλίας) βρίσκεται πολύ πίσω από όλους τους άλλους κοινοτικούς εταίρους. Βλ. Ν. Μαραβέγιας, *Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.

Β. Εάν τώρα εξετάσουμε το λατινοαμερικάνικο πρότυπο, θα διαπιστώσουμε ότι οι βασικές παράμετροι ήταν πολύ διαφορετικές, αλλά το τελικό αποτέλεσμα όχι πολύ πιο ενθαρρυντικό.

Έχοντας αναπτύξει μια σημαντική οικονομική υποδομή στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι χώρες του νοτιότερου τμήματος της Λατινικής Αμερικής επέτυχαν να προσαρμόσουν την εξαγωγική οικονομία τους στην Κρίση του 1929 και στράφηκαν προς την εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών. Αυτό ωστόσο δεν έφερε καμία ριζική αλλαγή στις παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο. Οι (λαϊκιστές) ηγέτες που ήλθαν στην εξουσία ως αποτέλεσμα της ραγδαίας αύξησης των μεσαίων τάξεων και της ανάπτυξης του αστικού λαϊκισμού δεν προώθησαν σοβαρές αγροτικές μεταρρυθμίσεις μετά την εκλογή τους. Παρά τό γεγονός ότι οι παραδοσιακοί εξαγωγείς/γαιοκτήμονες έχασαν τον ολιγαρχικό έλεγχο του κράτους που είχαν τον 19ο αιώνα —για ποικίλους λόγους ήταν πολύ πιο ισχυροί από τους αντίστοιχους Έλληνες¹³— εντούτοις αντιστάθηκαν με επιτυχία σε δραστικές εν πολλοίς αλλαγές στις, σε μεγάλο βαθμό αρχαϊκές, αγροτικές δομές. Και στις τρεις χώρες του Νότιου Κώνου —Χιλή, Αργεντινή και Βραζιλία— επιτεύχθηκε μια λίγο πολύ σιωπηρή συμφωνία μεταξύ των λαϊκιστών ηγετών των πόλεων και των γαιοκτημόνων. Αυτό, από τη μια μεριά, καθιέρωσε τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και την είσοδο «νέων ανδρών» στην εθνική πολιτική σκηνή και, από την άλλη, άφησε τους γαιοκτήμονες ελεύθερους να αντιμετωπίζουν τους υποτελείς τους με τον παραδοσιακό τρόπο.¹⁴

Ας πάρουμε ως συγκεκριμένο παράδειγμα τη Χιλή. Η σημαντική επιρροή του παραδοσιακού *hacendado* πάνω στους *inquillinos*, *peons* και *empleados*¹⁵ συνεχίστηκε για πολύ καιρό και μετά το

12. Ulrich Manzel, «The Experience of Small European Countries with Late Development: Lessons from History», εργασία που παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συμπόσιο για τις λειτουργίες του Νόμου στην ανάπτυξη των Κοινωνιών Πρόνοιας, Όσλο, Αύγουστος 1990, σ. 36.

13. Για μερικές από τις αιτίες, βλ. παρακάτω Μέρος 3Α.

14. Βλ. γι' αυτό το σημείο Ν. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery*, ό.π., σ. 15 (ελλ. μτφρ. *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, σ. 48 κ.ε.).

15. *Hacendado* = γαιοκτήμονας ιδιοκτήτης, «*hacenda*» δηλαδή μεγάλης φυτείας. *Inquillinos*, *peons* και *empleados*: διαφορετικές κατηγορίες εργαζο-

τέλος της ολιγαρχικής πολιτικής. Αν και ο καταρρέων ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός της Χιλής, μαζί και με την παγκόσμια οικονομική κρίση, συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της επιρροής των γαιοκτημόνων πάνω στους χωρικούς, η επίδραση στους παραδοσιακούς μηχανισμούς ελέγχου άργησε πολύ να έλθει.¹⁶ Οι χιλιανοί γαιοκτήμονες άρχισαν να χάνουν την ελεγχόμενη πολιτική τους υποστήριξη από τους υποτελείς τους στην ύπαιθρο όχι νωρίτερα από την προχωρημένη δεκαετία του '50 και τις αρχές της δεκαετίας του '60. Και αυτό γιατί το σύνταγμα του 1925 (και ιδιαίτερα η εφαρμογή του) ευνοούσε υπερβολικά τις ελίτ της υπαίθρου.¹⁷ Υπήρχε και ένας άλλος, ακόμα πιο σημαντικός, λόγος που οι ανώτερες τάξεις στην ύπαιθρο της Χιλής άργησαν πολύ να χάσουν την εκλογική τους δύναμη. Και αυτός ήταν η ύπαρξη ενός κοινωνικού συμφώνου μεταξύ των γαιοκτημόνων και των πολιτικών ομάδων των πόλεων, που μέχρι και τη δεκαετία του '60 εμπόδιζε αποτελεσματικά την εργατική δύναμη της υπαίθρου να οργανωθεί σε συνδικάτα.¹⁸

Αν και στη Βραζιλία και στην Αργεντινή οι συνθήκες ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές της Χιλής,¹⁹ ωστόσο και στις χώρες αυτές δεν έγιναν σοβαρές προσπάθειες για ριζοσπαστικές αγροτι-

μένων στη «hacienda» που βρίσκονται σε απόλυτη ή σχετική εξάρτηση από τον «hacendado» (Σ.τ.Ε.).

16. Βλ. A. Bauer, *Chilean Rural Society: From the Spanish Conquest to 1930*, Cambridge Univ. Press, 1975.

17. Η υπερεκπροσώπηση της υπαίθρου στο Κογκρέσο, που επέζησε έως και το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1973, φαίνεται και από το γεγονός ότι στις βουλευτικές εκλογές του 1973, ενώ το μίνιμουμ των ψήφων για την εκλογή ενός αντιπροσώπου στην Τρίτη Περιφέρεια του Σαντιάγκο ήταν 73.143, στο Aysen (νότια Χιλή) ήταν μόλις 3.918 ψήφοι. Βλ. C. Cavidas, *The Politics of Chile: A Socio-geographical Assessment*, Boulder, Col.: Westview Press, 1979, σ. 53.

18. Βλ. B. Loveman, *Chile*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη 1977, σ. 257 κ.ε.

19. Επειδή η ύπαιθρος της Αργεντινής είναι σχετικά αραιοκατοικημένη, οι συντηρητικοί της Αργεντινής δεν είχαν στη διάθεσή τους τις μεγάλες εκλογικές περιφέρειες της υπαίθρου οι οποίες, όπως αποδείχτηκε από τη μετα-ολιγαρχική Χιλή, υπόκεινται τόσο εύκολα στον πελατειακό έλεγχο των γαιοκτημόνων. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι τάξεις των γαιοκτημόνων δεν ασκούσαν πολιτική επιρροή. Η μεγάλη οικονομική τους δύναμη και η πολιτιστική τους ηγεμονία τούς έκανε ικανούς να ασκούν έλεγχο στις πολιτικές εξελίξεις ή, τουλάχιστον, να αποκρούουν με επιτυχία οποιαδήποτε προσπάθεια για αγροτικές μεταρρυθμίσεις.

κές μεταρρυθμίσεις, ούτε πριν ούτε μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929.

Εάν λοιπόν ο γεωργικός εκσυγχρονισμός στα Βαλκάνια απέτυχε λόγω ανικανότητας του κράτους, στη Λατινική Αμερική η κρατική ανικανότητα συνδυάστηκε με την ισχυρή αντίσταση των γαιοκτημόνων σε οποιοδήποτε σοβαρό μετασχηματισμό του συμπλέγματος *minifundium-latifundium*, που ακόμα χαρακτηρίζει μεγάλες περιοχές της λατινοαμερικανικής υπαίθρου.

3. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

A. Ενώ οι εξαγωγές των Βαλκανίων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρείχαν τους αναγκαίους πόρους για τη δημιουργία στοιχειώδους οικονομικής υποδομής (δρόμοι, λιμάνια κτλ.), πολύ λίγο χρήμα χρησιμοποιήθηκε είτε για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας είτε για την ανάπτυξη (όπως έγινε στη βόρεια Ισπανία) ενός αξιόλογου βιομηχανικού τομέα. Παρά την κάποια πρωτοεκβιομηχάνιση και παρά τις κάποιες συνεσταλμένες προσπάθειες για βιομηχανικό ξεκίνημα, η βιομηχανία των Βαλκανίων τον 19ο αιώνα ήταν ασήμαντη τόσο ως προς την εργατική απασχόληση όσο και ως προς τη συμμετοχή της στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν.²⁰ Η βιομηχανική διαδικασία στη χερσόνησο δεν απέκτησε πραγματική δυναμική έως και την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Η διαδικασία αυτή εντάθηκε δραματικά όταν με το ξέσπασμα της Κρίσης του 1929, τα βαλκανικά κράτη υιοθέτησαν πολιτικές αυστηρού προστατευτισμού και πρόγραμμα εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών.²¹

Το πρότυπο ήταν παρόμοιο με αυτό των χωρών της νότιας Λατινικής Αμερικής. Στις χώρες αυτές η μεγάλη ζήτηση του δυτικού κόσμου για γεωργικά προϊόντα και ορυκτά και η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού μεταναστών από τη νότια Ευρώπη είχαν συμβάλει σε μια ραγδαία εμπορευματοποίηση της γεωργίας και

20. Βλ. I. Berend και G. Ranki, *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1982.

21. Βλ. I. Berend και G. Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Columbia Univ. Press, Νέα Υόρκη 1974.

σε μια αύξηση του κοινωνικού (πάγιου) κεφαλαίου, αλλά όχι και στην ανάπτυξη μεγάλης βιομηχανίας. Ακόμα και στην Αργεντινή, την κατά πολύ πιο εκβιομηχανισμένη χώρα της Λατινικής Αμερικής πριν από τον πόλεμο, οι βιομηχανικές δραστηριότητες πριν από το 1929 ήταν στενά συνδεδεμένες με τον τομέα των εξαγωγών και περιοριζόνταν στην επεξεργασία τοπικών πρώτων υλών και ημικατεργασμένων εισαγόμενων αγαθών. Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων της Αργεντινής (όπως και στα Βαλκάνια) ήταν βιοτεχνίες που απασχολούσαν ελάχιστα εργαζόμενους ή και καθόλου μισθωτούς εργαζόμενους.²²

Β. Τόσο στα Βαλκάνια όσο και στις χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής, η εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας και με κρατική εμποπτεία απέκτησε δυναμική μετά το 1929. Σε καμία από τις δύο περιοχές δεν στέφθηκε από μεγάλη επιτυχία η προσπάθεια μετά το 1929 για υποκατάσταση εισαγωγών με την εκβιομηχάνιση. Και στις δύο περιοχές η εισαγωγή κυβερνητικών μέτρων για να ενθαρρυνθούν οι βιομηχανικές επενδύσεις δημιούργησε απλώς έναν αριθμό ανεπαρκών ιδιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες λειτούργησαν σχεδόν εξ ολοκλήρου με δανεικά κεφάλαια και οι οποίες κατάφεραν να επιβιώσουν μετά το τέλος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης λόγω υψηλών δασμολογικών φραγμών. Αυτό συνέβη, εν μέρει, επειδή η δημιουργία από τα πάνω μιας τάξης βιομηχάνων καπιταλιστών στηρίχθηκε σε κρατικές πολιτικές μη διακρίσεων και ταυτόχρονα επιλεκτικότητας: πολιτική μη διακρίσεων, γιατί τα ευνοϊκά μέτρα δεν ίσχυαν επιλεκτικά για βιομηχανίες που θα μπορούσαν π.χ. να δημιουργήσουν ισχυρές διασυνδέσεις με άλλους τομείς της οικονομίας, και πολιτική επιλεκτικότητας, από την άλλη πλευρά, γιατί τα κριτήρια για παροχή πιστώσεων ήταν πελατειακά/πολιτικά μάλλον παρά τεχνικά/οικονομικά.

Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν βιομηχανικοί τομείς ούτε ανταγωνιστικοί διεθνώς ούτε συναρθρωμένοι με την τοπική γεωργία και τον ορυκτό πλούτο των διαφόρων χωρών. Αυτή η έλλειψη συνάρθρωσης πήρε τη μορφή:

22. Βλ. C. Furtado, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ. Press, 1970, 2η έκδ., σ. 108· επίσης C. F. Diaz-Alejandro, *Essays on the Economic History of Argentina*, Yale Univ. Press, New Haven 1970, σ. 209 κ.ε.

— αργής σχετικά ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς για καταλωτικά αγαθά, πράγμα που περιορίσε σημαντικά τη βιομηχανική επέκταση

— αποτυχίας στη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων, στενά συνδεδεμένων με τη γεωργική παραγωγή και την εξόρυξη ορυκτών, που οδήγησε σε εξαγωγές σχετικά ανεπεξέργαστων πρωτογενών προϊόντων

— ενός βιομηχανικού τομέα που τον χαρακτηρίζει «περιορισμένη» καπιταλιστική ανάπτυξη, δηλαδή ένα «διπλό περιβάλλον» που αποτελείται από σχετικά λίγες μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, οι οποίες συνυπάρχουν με μια πληθώρα βιοτεχνικών μονάδων με χαμηλή παραγωγικότητα που ασχολούνται με την απλή εμπορευματική παραγωγή²³

— μιας γενικής έλλειψης αποτελεσματικής συνάρθρωσης μεταξύ των διαφόρων οικονομικών τομέων.²⁴

23. Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά της περιφερειακής και ημι-περιφερειακής βιομηχανίας είναι η διατήρηση, ακόμα και ο πολλαπλασιασμός (ιδιαίτερα στους πιο παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους), μικρών αναποτελεσματικών μονάδων που δεν χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία σε ευρεία κλίμακα (δηλαδή που δεν είναι καπιταλιστικές) και οι οποίες συνυπάρχουν με μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Αν και αυτό το είδος βιομηχανικής δομής μπορούμε να το δούμε και στις οικονομίες του Πρώτου Κόσμου, είναι ωστόσο πιο έντονη η παρουσία του στις περιφερειακές και ημι-περιφερειακές καπιταλιστικές χώρες. Όσον αφορά την κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Χιλής με περισσότερους από 100 εργάτες ήταν μόλις το 6% όλων των επιχειρήσεων με περισσότερους από 5 εργάτες και στην Αργεντινή το 10%. Και στις δύο αυτές χώρες, οι σχετικά μεγάλες μονάδες έδιναν περισσότερο από 65% της συνολικής προστιθέμενης αξίας (βλ. D.C. Lambert και J.M. Martin, *L'Amérique Latine: Economie et société*, Armand Colin, Παρίσι 1971, σ. 325). Παρόμοια είναι η κατάσταση στην Ελλάδα. Στον Μεσοπόλεμο, καθώς και στη μεταπολεμική περίοδο, λίγες μεγάλες επιχειρήσεις συνυπάρχουν με μια πληθώρα μικρών οικογενειακών βιοτεχνικών μονάδων. Για ποικίλους λόγους, οποιαδήποτε αύξηση της ζήτησης για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα οδήγούσε σε πολλαπλασιασμό των μικρών μονάδων και όχι στην εδραίωση και επέκταση όσων ήδη υπήρχαν (βλ. H. Ellis κ.ά., *Industrial Capital in the Development of the Greek Economy*, (ελλ. μτφρ. Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 1965).

24. Ας πάρουμε την Ελλάδα για παράδειγμα. Σχετικά με την κατάσταση των σιδηροδρόμων τον 19ο αιώνα, η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντική δυσαρμονία μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς στις υπηρεσίες μεταφορών. Ενώ στη δυτική Ευρώπη η κατασκευή σιδηροδρόμων ανταποκρινόταν στην αυξανόμενη ζήτηση μεταφορικών μέσων από μια ήδη διαμορφωμένη εθνική

Στη μεταπολεμική περίοδο —αφήνοντας τώρα κατά μέρος τις κοινωνίες των βορείων Βαλκανίων όπου ο κεντρικός οικονομικός σχεδιασμός επέφερε την καταστροφή—, η Ελλάδα καθώς και οι χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής αντιμετώπισαν μια κρίση του μεσοπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης της υποκατάστασης των εισαγωγών. Ωστόσο, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και μέχρι την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1974, μερικές από τις στενωπούς που δημιούργησε αυτή η κατάσταση μετριάστηκαν προσωρινά με την εισροή πολυεθνικού κεφαλαίου, το οποίο προώθησε επενδύσεις στον τομέα υψηλής τεχνολογίας και στις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων.

Μολαταύτα, είναι πια πασιφανές ότι, ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια κρίση του 1974, η προσανατολισμένη προς εξαγωγές εκβιομηχάνιση που επέβαλε το ξένο κεφάλαιο στις δεκαετίες του '60 και '70, ακόμα και αν ξεπέρασε μερικές από τις δυσκολίες

αγορά και μια ραγδαία αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα η απουσία μιας εθνικής αγοράς και η μη κινητικότητα της προκαπιταλιστικής οικονομίας της σήμαινε ότι «η προσφορά σύγχρονων μεταφορικών μέσων ανταποκρινόταν σε μια ζήτηση που στην πραγματικότητα ήταν ανύπαρκτη». Ε. Παπαγιαννάκης, «Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1880-1910», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, σ. 120.

Επιπλέον, με δεδομένη τη χαλαρή σύνδεση μεταξύ της ελληνικής βιομηχανίας και της κατασκευής σιδηροδρόμων, το κράτος ήταν υποχρεωμένο να δαπανά μεγάλα ποσά ξένου νομίσματος για να εισάγει όχι μόνο δημογριακά αλλά και εξοπλισμό για τους σιδηροδρόμους. Δεν αποτελεί έκπληξη, συνεπώς, που μόλις πριν από το τέλος του περασμένου αιώνα η Ελλάδα υποχρεώθηκε να κηρύξει πτώχευση.

Η ναυτιλία, τέλος, είναι άλλο ένα παράδειγμα αποδιάρθρωσης. Η αλήθεια είναι, βέβαια, ότι ύστερα από μια παρατεταμένη περίοδο κρίσης, η ελληνική ναυτιλία αναπτύχθηκε και πάλι ραγδαία προς το τέλος του 19ου αιώνα. Ωστόσο, στη διάρκεια αυτής της περιόδου ο έλεγχος της ναυτιλίας είχε περάσει από τους ντόπιους εφοπλιστές της Ιθάκης, του Γαλαξιδίου και των νησιών του Αιγαίου στους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι της έδωσαν έναν πιο διεθνή προσανατολισμό (βλ. Γ. Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1839-1910*, Σάκκουλας, Αθήνα 1986, σ. 31 κ.ε.). Αυτό την αποσύνδεσε από τους άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, η οποία δεν επωφελήθηκε πολύ από την ανάπτυξή της.

Στην Ελλάδα δεν «πήρξε η παράλληλη ανάπτυξη μεταξύ της ναυτιλίας, του εμπορίου, της αλιείας και συναφών βιομηχανιών που εδραίωσε τη νορβηγική οικονομία στον 19ο και 20ό αιώνα» (στο ίδιο, σ. 35-36). Παρόμοιες κακές συναρθρώσεις μεταξύ των τομέων εμφανίζονται και σε όλες τις άλλες κοινωνίες που εξετάζουμε εδώ.

της προηγούμενης φάσης της υποκατάστασης εισαγωγών, δημιούργησε νέα αδιέξοδα, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα να καταστήσουν αδύνατη τη λύση των προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών και να επιτείνουν τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες.

Γ. Οι νεομαρξιστές θεωρητικοί της εξάρτησης υποστηρίζουν ότι οι ύστερα ανεπτυγμένες χώρες, με δεδομένη την πολιτική και οικονομική θέση εξάρτησης στο πλαίσιο της διεθνούς σκηνής, δεν έχουν καμία πιθανότητα να αποφύγουν το είδος των στενωπών που έπληξαν τα προπολεμικά Βαλκάνια και τη μεταπολεμική Ελλάδα — ιδιαίτερα όταν η χώρα είναι μικρή και φτωχή σε φυσικούς πόρους. Παρά ταύτα, εξίσου μικρές και φτωχές ευρωπαϊκές χώρες, που αντιμετώπιζαν παρόμοιο διεθνές περιβάλλον και είχαν ίδια σημεία εκκίνησης, είχαν πολύ καλύτερα αποτελέσματα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη Νορβηγία. Μικρή ευρωπαϊκή χώρα, σαν την Ελλάδα ή τη Βουλγαρία, η Νορβηγία ενσωματώθηκε στην παγκόσμια αγορά τον 19ο αιώνα. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας της έγινε επίσης με σχετική καθυστέρηση, ωστόσο κατάφερε να δημιουργήσει βιομηχανίες που ήταν διεθνώς ανταγωνιστικές και συναρθρωμένες με τις εξαγωγές των πρωτογενών προϊόντων της (αλιευτικά και ξυλεία). Τα ψάρια π.χ. παστώονταν, αποξηραίνονταν, καταψύχονταν ή γίνονταν κονσέρβια με μηχανικά μέσα που παρήγε η ίδια η χώρα. Η εξαγωγή της ξυλείας γινόταν με τη μορφή της σανίδας, του χαρτοπολτού και, αργότερα, ως προϊόντα χάρτου. Επιπλέον, η Νορβηγία χρησιμοποίησε τους σημαντικούς υδάτινους πόρους της για την παραγωγή ενός είδους λιπάσματος (το «saltpetre» της Νορβηγίας) που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές στις παγκόσμιες αγορές. Με αυτό τον τρόπο, η χώρα όχι μόνο απέκτησε μια πιο ολοκληρωμένη οικονομία, αλλά και κατόρθωσε να εξασφαλίσει καλή θέση στην παγκόσμια αγορά τόσο για τα πρωτογενή όσο και για τα βιομηχανικά προϊόντα της.²⁵

25. Βλ. V. Aubert, «Notes on Greece and Norway», ό.π. βλ. επίσης K. Nordhaug, «Politics of Development and Underdevelopment within the European Periphery: Political Regimes and Economic Transformations in Scandinavia and the Balkans before 1940», εργασία που παρουσιάστηκε στο Διεθνές

Θα έχει ήδη γίνει σαφές ότι τα αναπτυξιακά προγράμματα των Βαλκανίων και νοτιοανατολικών χωρών απέτυχαν — ιδιαίτερα αν συγκριθούν με τις αναπτυξιακές τροχιές άλλων ύστερα ανεπτυγμένων χωρών. Σε αντίθεση με τα αρχικά αξιώματα της θεωρίας της εξάρτησης, η αποτυχία αυτή δεν οδηγεί αναγκαστικά (τουλάχιστον όσον αφορά την Ελλάδα και τις νοτιοαμερικάνικες χώρες) σε οικονομική στασιμότητα ή σε επίπεδα απόλυτης φτώχειας.²⁶ Οδηγεί απλώς σε ένα είδος ανάπτυξης η οποία, από μια σχετική άποψη, είναι ανεπαρκώς ολοκληρωμένη ή εσωστρεφής και έτσι γεννά στενωπούς, των οποίων το αποτέλεσμα είναι η περιφερειοποίηση. Το αν αυτή η κατάσταση αποκαλείται καθυστέρηση, υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Δεν έχει νόημα ένας διάλογος σχετικά με το αν χώρες όπως η Ελλάδα και η Αργεντινή είναι αναπτυσσόμενες ή υπανάπτυκτες. Σημασία έχει το ότι έθνη-κράτη που έχουν μπει στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού μπορεί να ανταποκριθούν με ριζικά διαφορετικούς τρόπους στις εμφανιζόμενες ευκαιρίες ή κρίσεις, και ότι η διαφορετική ανταπόκριση οδηγεί σε ποιοτικά διαφορετική αναπτυξιακή κατεύθυνση.²⁷

Εάν παραδεχτούμε ως γεγονός τη σχετική αποτυχία των προγραμμάτων ανάπτυξης των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής, θα έλεγα ότι για κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις ο κύριος υπεύθυνος για την αποτυχία ήταν το κράτος. Το προφανές ερώτημα λοιπόν είναι: Γιατί τα πήγε τόσο άσχημα το κράτος; Εν ολίγοις, η απάντηση είναι ότι τόσο η ανάπτυξη των διοικητικών μηχανισμών του (δηλ. οι πολιτικές τεχνικές του) όσο και ο τρόπος ελέγχου αυτών των μηχανισμών (δηλ. οι σχέσεις κυριαρχίας του)²⁸ έχουν οδηγήσει συστηματικά σε μια κατάσταση όπου

Συμπόσιο για το ρόλο του Νόμου στην ανάπτυξη των Κοινωνιών Προνοίας, Όσλο, Αύγ. 1970.

26. Η Ελλάδα, αντίθετα με μερικές λατινοαμερικανικές χώρες που επέτυχαν υψηλούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης στις δεκαετίες του '60 και του '70, όχι μόνο εξάλειψε επίπεδα απόλυτης φτώχειας, αλλά και απέφυγε τη δημιουργία μεγάλων εξαθλιωμένων περιοχών στα κύρια αστικά κέντρα της (βλ. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece: Faces of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978 (ελλ. μτφρ. *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978).

27. Για μια παραπέρα επεξεργασία αυτού του κρίσιμου σημείου βλ. Ο. Senghaas, *The European Experience...*, ό.π.

28. Για τις έννοιες των πολιτικών τεχνικών και σχέσεων κυριαρχίας βλ. Ν.

το ιδιαίτερο υπερισχύει του γενικού και το πολιτικό του οικονομικού. Θα αναπτύξω αυτό το σημείο-κλειδί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

4. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

A. Το πρώτο σημείο που πρέπει να τονιστεί σχετικά με το κράτος στα Βαλκάνια και στις χώρες του νότιου τμήματος της Λατινικής Αμερικής είναι η πατρογονική/δεσποτική καταγωγή του. Ιστορικά, τα Βαλκάνια και τα κράτη της Λατινικής Αμερικής δεν είχαν ποτέ γνωρίσει τη δυτικοευρωπαϊκή απολυταρχία, με την ιδιόμορφη ισορροπία μεταξύ μοναρχίας και αριστοκρατίας, που από πολύ νωρίς οδήγησε στη σύσταση αυτόνομων *corps intermédiaires* (ενδιάμεσων οργάνων) μεταξύ του στέμματος και του λαού.²⁹ Αντί γι' αυτό το οθωμανικό κράτος έφθασε πολύ κοντά στην ακραία πατρογονική (patrimonial) δομή που ο Βέμπερ ονομάζει *σουλτανισμό*.³⁰ Η δομή αυτή χαρακτηρίζεται από μια απόλυτη υποταγή των ευγενών και των υψηλά ιστάμενων αξιωματούχων του κράτους σ' ένα δεσποτικό άρχοντα. Οι σχέσεις αυθαιρεσίας και η μεγάλη διαφθορά που αυτό συνεπαγόταν (ιδιαίτερα κατά την τελευταία οθωμανική περίοδο) σφράγισαν έντονα όλη την κλίμακα της εξουσίας, από την Πύλη έως τον αξιωματούχο του μικρότερου χωριού.

Πιο συγκεκριμένα, το οθωμανικό σύστημα εξουσίας ήταν οργανωμένο έτσι, ώστε να εμποδίζει τη δημιουργία ισχυρής αριστοκρατίας γαιοκτημόνων, η οποία θα μπορούσε να αμφισβητήσει την απόλυτη εξουσία του Σουλτάνου. Αντίθετα με τον τρόπο που οι δυτικοευρωπαίοι έβλεπαν τη γαιοκτησία, η Οθωμανική αυτοκρατορία θεωρούσε ότι όλη η γη ανήκε, τουλάχιστον θεωρητικά, στον Αλλάχ και στον αντιπρόσωπό του στη γη, το Σουλτάνο. Παρά την ντε φάκτο ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας γης,

Μουζέλης, *Post-Marxist Alternatives: The Construction of Social Orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990, κεφ. 4.

29. Γι' αυτό το θέμα βλ. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Publications, Λονδίνο 1974, σ. 397, κ.ε. (ελλ. μτφρ. *Το απολυταρχικό κράτος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 397 κ.ε.).

30. M. Weber, *Economy and Society*, εκδ. G. Roth και C. Wittich, Univ. of California Press, Berkeley 1978, σ. 231-232.

μιλώντας γενικά, όλη η καλλιεργήσιμη γη είχε υπαχθεί στο τιμαριωτικό σύστημα έγγειας ιδιοκτησίας. Οι κάτοχοι των τιμαρίων (οι σπαχήδες) δεν είχαν κανένα δικαίωμα ιδιοκτησίας στη γη. Απλώς είχαν ένα μη κληροδοτούμενο δικαίωμα σ' ένα μέρος του προϊόντος και ως αντάλλαγμα ήταν υποχρεωμένοι να παράσχουν διοικητικές και στρατιωτικές υπηρεσίες στην Πύλη. Σε περιόδους παρακμής οι αξιωματούχοι κατάφεραν φυσικά να αποκτήσουν ντε φάκτο την ιδιοκτησία των τιμαρίων τους, αλλά η ιδιοκτησία αυτή δεν μπορούσε να αποκτήσει νομική υπόσταση.

Συνεπώς, όταν το κράτος ήταν ισχυρό, ο σουλτανικός δεσποτισμός αναχαιτίζε όχι μόνο τις φιλοδοξίες της αριστοκρατίας για γαιοκτησία αλλά και οποιαδήποτε τυχόν σχέδιά της να ελέγξει τον κρατικό μηχανισμό. Η τοποθέτηση δούλων, ευνούχων, Εβραίων, χριστιανών και, ιδιαίτερα, Ελλήνων (αντί των ευγενών) σε διοικητικές θέσεις-κλειδιά εξασφάλιζε περισσότερο την πλήρη υποταγή στις επιθυμίες του Σουλτάνου.³¹ Η ιβηρική εξουσία στη Λατινική Αμερική δεν έθετε τέτοιους περιορισμούς στη γαιοκτησία, και αυτή η διαφορά μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των διαφορετικών κατευθύνσεων των δύο περιοχών μετά την ανεξαρτησία τους. Όσο επιβλητικές και αν ήταν οι παραδόσεις της απολυταρχικής εξουσίας (που είχαν αναπτυχθεί στη μητρόπολη), στο αποικιακό πλαίσιο, όπου ο *πολιτικός* φεουδαλισμός ήταν ανύπαρκτος, τελικά κατέληξαν σ' ένα είδος κρατικού συγκεντρωτισμού, απρόθυμου να ανεχθεί την εμφάνιση αυτόνομων ομάδων και οργανώσεων.

Να πώς το θέτει ο Κλαούντιο Βελίζ (Claudio Veliz):

«Στις [Σ.Μ.: δυτικές] Ινδίες το δυναμικό Αναγεννησιακό Κράτος του στέμματος της Καστίλλης μπορούσε να εισαγάγει ένα συγκεντρωτικό πολιτικό οικοδόμημα χωρίς τα εμπόδια των φεουδαρχικών παραδόσεων ή την αντίσταση μιας περιφέρειας βαρόνων».³²

Υπάρχει σημαντική βιβλιογραφία σχετική με τις αρνητικές επιπτώσεις της ιβηρικής πατρογονικής/δεσποτικής κληρονομιάς

31. Για όλα τα παραπάνω βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, ό.π., σ. 122 κ.ε. και Δ. Α. Ζακυθινός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

32. C. Veliz, *The Centralist Tradition in Latin America*, Princeton Univ. Press, 1980, σ. 10.

στη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών στη Λατινική Αμερική.³³

Μερικοί από τους συγγραφείς αυτής της παράδοσης υπογραμμίζουν τις πολιτιστικές πλευρές του ιβηρικού δεσποτισμού, ενώ άλλοι επικεντρώνουν την προσοχή τους σε πιο δομικά χαρακτηριστικά, όπως τον συντεχνιακό/κάθετο χαρακτήρα του κρατικού ελέγχου. Ανεξάρτητα από την άποψη που μπορεί να έχει κανείς για την εγκυρότητα καθαρά πολιτιστικών ερμηνειών, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι λατινοαμερικανικές κοινωνίες, όπως και οι βαλκανικές, είχαν κρατικές δομές, την περίοδο πριν από την ανεξαρτησία τους, πιο δεσποτικές και αυθαίρετες από ό,τι οι κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης.

Β. Όπως έχουν επισημάνει ιστορικοί και κοινωνικοί επιστήμονες, τα δεσποτικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού και ιβηρικού πατρογονισμού (patrimonialism) δεν εξαφανίστηκαν, όταν οι χώρες που εξετάζουμε απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Παρέμειναν και συνυπήρχαν στενόχωρα με τα νομικά γραφειοκρατικά διοικητικά πλαίσια και τους κοινοβουλευτικούς δημοκρατικούς θεσμούς που «εκσυγχρονιστές» είχαν εισαγάγει από τη Δύση. Στην πραγματικότητα, τον 19ο αιώνα τα κοινοβουλευτικά καθεστώτα των Βαλκανίων και της νοτιότερης Λατινικής Αμερικής στηρίζονταν σε πολύ περιορισμένη λαϊκή συμμετοχή και σ' ένα αυταρχικό κράτος ελεγχόμενο από ένα μικρό αριθμό επιφανών οικογενειών. Αυτές οι οικογένειες μπορούσαν να στηρίξουν το κοινοβουλευτικό σύστημα, ώστε να λειτουργεί με ένα σχετικά σταθερό τρόπο, χειραγωγώντας το εκλογικό σώμα με μια ποικιλία νόμιμων και μη νόμιμων μέσων.

Στα Βαλκάνια (όπως ήδη σημειώσαμε), η πολιτική ολιγαρχία που έλεγχε το κράτος τον 19ο αιώνα δεν αντλούσε τη δύναμή της από τη γη. Οι ολιγαρχικές οικογένειες αντλούσαν την εξουσία τους εν μέρει από τον ηγετικό ρόλο που είχαν παίξει —ως στρα-

33. Βλ. για παράδειγμα R. M. Morse, «The Heritage of Latin America: The Distinct Tradition», στο H. J. Wiarda (επιμ.), *Politics and Social Change in Latin America*, Amherst: Massachusetts Univ. Press, 1973· M. Sagatti, *Spanish Bureaucratic Partimonialism in America*, Politics of Modernisation Series no. 1, Univ. of California, 1966, και H.J. Wiarda, «Toward a Framework for the Study of Political Change in the Iberian-Latin Tradition: the Comparative Model», *World Politics*, Iav. 1973.

τιωτικοί πολέμαρχοι και επιφανείς πολίτες— κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία. Μη μπορώντας να γίνουν μεγалоιοκτήμονες, στράφηκαν

«στα επαγγέλματα (για να διατηρήσουν και διαωνώσουν την ισχύ τους) και πάνω απ' όλα στο ίδιο το κράτος, ως πολιτικοί, κρατικοί αξιωματούχοι, πανεπιστημιακοί, δικηγόροι και ενοικιαστές των φόρων. Επιπλέον, οι πελατειακές σχέσεις αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποτελεσματική τακτική, που έστρεψε την καθολική ψηφοφορία μόνιμα προς όφελός τους. Τελικά, η κύρια οικονομική τους βάση έγινε ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός».³⁴

Με δεδομένη τη σχετική αυτονομία του πολιτικού, που περιγράψαμε πιο πάνω, πρέπει να τονίσουμε ότι το κράτος, στις περιπτώσεις των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής που εξετάζουμε, δεν χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως μέσο για την πραγμάτωση συλλογικών στόχων ή ενός σχεδίου ταξικής ηγεμονίας χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως μέσο εδραίωσης και επέκτασης πελατειακών δικτύων με τη βοήθεια μιας τεράστιας διανομής δημοσίων θέσεων σε ημετέρους. Η κυριαρχία αυτού του είδους πελατειακών προσανατολισμών αποδεικνύεται ακόμη καλύτερα, αν θυμηθούμε ότι σ' αυτές τις κοινωνίες η μαζική συγκέντρωση πληθυσμών σε πόλεις προηγήθηκε της ανάπτυξης ευρείας κλίμακας της καπιταλιστικής βιομηχανίας.³⁵

Σε τέτοιες καταστάσεις «πρώρης» αστικοποίησης, το κράτος τείνει προς μια πελώρια διόγκωση. Και αυτό οφείλεται όχι μόνο στο ότι είναι υποχρεωμένο να κάνει τεράστιες δαπάνες για να εξασφαλίσει το ελάχιστο των δημοτικών υπηρεσιών, αλλά και στο ότι η αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο είναι ένας εύκολος τρόπος να μειώσει τη μαζική ανεργία στις πόλεις. Ανεργία που δημιουργεί η συρροή από την ύπαιθρο σε συνθήκες ισχνής ή ανύπαρκτης βιομηχανίας. Επιπλέον, η απασχόληση στο δημόσιο προσφέρεται με τον ίδιο ενθουσιασμό που ζητείται, γιατί αποτελεί μέσο ενδυνάμωσης της πολιτικής θέσης του πάτρωνα. Με

34. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece: 1922-1936*, Univ. of California Press, Berkeley 1983, σ. 123.

35. Για συγκριτικά στοιχεία βλ. N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 9 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 38).

άλλα λόγια, σ' ένα πλαίσιο πελατειακής κοινοβουλευτικής πολιτικής, ένας βιομηχανικός τομέας με χαμηλή ικανότητα απορρόφησης εργατικού δυναμικού, σε συνδυασμό με τη μαζική συρροή πληθυσμού στις πόλεις, οδηγεί αναπόφευκτα στην υπερτροφία των κρατικών μηχανισμών.

Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1870 στην Ελλάδα ο αριθμός των δημόσιων υπαλλήλων ανά 10.000 κατοίκους ήταν περίπου επτά φορές μεγαλύτερος από ό,τι στο Ηνωμένο Βασίλειο³⁶ και ότι ένας άλλος υπολογισμός για την ίδια περίπου περίοδο δίνει το ένα τέταρτο του μη αγροτικού εργατικού δυναμικού να είναι υπάλληλοι του κράτους.³⁷ Παρόμοια κατάσταση επικρατεί σε όλες τις άλλες χώρες που εξετάζουμε. Για παράδειγμα, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο (1911) το ποσοστό των δημόσιων υπαλλήλων στο συνολικό εργατικό δυναμικό ήταν 1,1%, στη Γερμανία (1907) και στη Γαλλία (1911) 1,4%, στην Αργεντινή (1914) ήταν 3,3% και στη Χιλή (1920) 1,8%.³⁸

Μια σύγκριση της κρατικής δυνατότητας είσπραξης φόρων, δηλαδή της ικανότητας του κράτους να αποσπά πόρους από τους πολίτες, μας δίνει παρόμοια εικόνα. Έτσι, το 1913 στο Ηνωμένο Βασίλειο τα έσοδα της κυβέρνησης κατά κεφαλήν ήταν ίσα με \$20,14 (αμερικάνικα δολάρια), στη Γαλλία, την ίδια περίπου περίοδο, ήταν \$24,23, στη Γερμανία \$13,34 και στη Σουηδία \$12,73.³⁹ Στη Λατινική Αμερική και στα Βαλκάνια, την ίδια περίπου περίοδο —δηλαδή σε μια περίοδο κατά την οποία η εκβιομηχάνισή τους ήταν ακόμα υποτυπώδης—, τα κρατικά έσοδα ήταν όμοια ή ακόμα και υψηλότερα από αυτά της ήδη εκβιομημασμένης Δύσης.

Έχοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, η εκτίμηση του J. Lampe

36. Βλ. G. Dertillis, *Social Change and Military Intervention in Politics: Greece 1881-1928*, Διδακτ. Διατριβή, Πανεπ. του Σέφιλντ, 1975, Πίνακας XIV (ελλ. μτφρ. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977).

37. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 13.

38. Βλ. League of Nations, *Statistical Yearbook 1927*, Γενεύη 1928, Πίνακας 7.

39. Βλ. A. S. Banks, *Cross-Polity, Time-Series Data*, Mass.: The MIT Press, Boston 1971, Τμήμα 3.

για τον οικονομικό ρόλο του βαλκανικού κράτους πριν από το 1914 μπορούσε να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι

«το κράτος αντλούσε περισσότερους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους από την παραγωγική επένδυση από ό,τι το ίδιο συνεισέφερε».⁴⁰

Εκτός από τις πιέσεις που ασκούσαν τα αστικά κέντρα, μια άλλη αιτία για τη ραγδαία ανάπτυξη του κράτους στη Λατινική Αμερική και στα Βαλκάνια ήταν οι προσπάθειες των αντίστοιχων κυβερνήσεων να μιμηθούν τις θεσμικές δομές των *ήδη εκβιομηχανισμένων* δυτικοευρωπαϊκών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών, όπως το έθεσε ο Σταυριανός στην ιστορική του ανάλυση για τα Βαλκάνια:

«Οι κρατικές δομές αναπτύχθηκαν στη Δύση φυσικά και αρμονικά με την ανάπτυξη της οικονομικής ζωής. Στα Βαλκάνια όμως ο μηχανισμός της κυβέρνησης αντιγράφηκε από τη Δύση και επιβλήθηκε με όλη την πολυπλοκότητα και δαπανηρότητά του πάνω σε μια υπανάπτυκτη αγροτική οικονομία [...] Το αποτέλεσμα ήταν ότι όλες οι βαλκανικές γραφειοκρατίες διογκώθηκαν και παραμορφώθηκαν. Πολύ περισσότεροι κατά κεφαλήν αξιωματούχοι βρίσκονταν στα βαλκανικά κράτη από ό,τι στα δυτικά, παρά το χαμηλό επίπεδο των βαλκανικών οικονομιών».⁴¹

Όλα τα παραπάνω τελικά συνοψίζονται στο ότι κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα και του πρώτου τετάρτου του 20ού, σημαντικοί πόροι που είχαν παραχθεί στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια από την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και την προώθηση των πρωτογενών εξαγωγών, δεν χρησιμοποιήθηκαν ούτε για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας ούτε για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Όλοι αυτοί οι πόροι πήγαν, αντίθετα, για την παραπέρα διόγκωση ενός τετρατάτου κρατικού μηχανισμού, η δυναμική του οποίου υπάκουε σε ανάγκες της πολιτικής διοίκησης μάλλον παρά της οικονομίας. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, το κράτος σε κοινωνίες με

40. J. Lampe, «Varieties of Unsuccessful Industrialization: the Balkan States before 1914», *The Journal of Economic History*, 1975, αρ. 1, σ. 8.

41. L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, ό.π., σ. 607.

ύστερη βιομηχανική ανάπτυξη μπορεί να γίνει εμπόδιο στην ισορροπη ανάπτυξη.

Γ. Στις βαλκανικές και νοτιολατινικές χώρες, ο ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός παρήκμασε στις δεκαετίες του '20 και του '30 και η πολιτική συμμετοχή διευρύνθηκε αξιοσημείωτα, καθώς νέες πολιτικές ελίτ εισέβαλαν στο κοινοβουλευτικό παιχνίδι και καθώς οι πολιτικοί σύλλογοι των επιφανών έπρεπε να δώσουν χώρο σε πιο συγκεντρωτικά και λιγότερο χαλαρά οργανωμένα εθνικά κόμματα. Το πέρασμα από ολιγαρχικές σε μεταολιγαρχικές πολιτικές δομές πήρε διαφορετικές μορφές στις χώρες που εξετάζουμε.

Στα βόρεια Βαλκάνια, όπου τόσο οι γαιοκτήμονες όσο και οι αστικές μεσαίες τάξεις ήταν σχετικά αδύνατες, ο ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός υποσκάφθηκε από την ανάπτυξη μαζικών λαϊκιστικών αγροτικών κομμάτων. Στις νότιες λατινοαμερικάνικες χώρες, όπου η αστικοποίηση ήταν πιο προχωρημένη και τα εξαγωγικά συμφέροντα της γαιοκτησίας πιο ισχυρά, η μετάβαση από τις ολιγαρχικές πολιτικές επιτεύχθηκε και εδραιώθηκε με λαϊκές μαζικές κινητοποιήσεις στις πόλεις. Τέλος στην Ελλάδα, όπου οι γαιοκτήμονες ήταν όπως και στα υπόλοιπα Βαλκάνια αδύνατοι, αλλά όπου η αστικοποίηση ήταν σχετικά προχωρημένη, η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής δεν πέρασε μέσα από καμία λαϊκιστική κινητοποίηση στην ύπαιθρο ή στις πόλεις επιτεύχθηκε πολύ πιο «ομαλά» με την ανάπτυξη και διεύρυνση των πελατειακών κομμάτων και οργανώσεων που ήδη υπήρχαν.⁴²

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι, παρά τις ευρείες διαφορές στον τρόπο μετάβασης στις διάφορες χώρες που εξετάζουμε, η υποχώρηση του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού έγινε παντού πριν από την εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας αυτών των χωρών (που έγινε μετά το 1929). Αυτό σημαίνει ότι το άνοιγμα του πολιτικού συστήματος δεν σηματοδεύτηκε, όπως σε αρκετές δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, από την ενεργό συμμετοχή των βιομηχανικών τάξεων (ιδιαίτερα από μαζικές και σχετικά αυτόνομες οργανώσεις των εργατών). Αντίθετα, οι νέες δυνάμεις και οι ορ-

42. Για μια ανάλυση και ερμηνεία των διαφορετικών δρόμων προς τη μεταολιγαρχική πολιτική βλ. Ν. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., κεφ. 1.

γανώσεις τους μπήκαν στην πολιτική σκηνή με πιο κάθετα εξαρτημένο τρόπο και η συμμετοχή τους αυτή δεν στάθηκε ικανή να εξαλείψει τα επιμεριστικά/προσωποπαγή χαρακτηριστικά της κοινοβουλευτικής πολιτικής. Ούτε ανέκοψε τις δεσποτικές και αντιαναπτυξιακές τάσεις του κράτους. Επιπλέον όταν, στην περίοδο που ακολούθησε την Κρίση του 1929, ο βιομηχανικός καπιταλισμός απέκτησε δυναμική στην κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια, ο χρονισμός του και η δομή του όχι μόνο οδήγησαν σ' ένα αποδιαρθρωτικό είδος ανάπτυξης (όπως το υποστηρίξαμε ήδη),⁴³ αλλά και ενδυνάμωσαν τα αυταρχικά και επιμεριστικά χαρακτηριστικά του κράτους.

Εδώ θα ήταν χρήσιμη μια σύγκριση με περιπτώσεις όπου η εκβιομηχάνιση προηγήθηκε από τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής. Σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, το κίνημα της εργατικής τάξης εμφανίστηκε όταν η προηγμένη εκβιομηχάνιση είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μαζικού βιομηχανικού εργατικού δυναμικού, το οποίο μπορούσε να αντισταθεί αποτελεσματικά στις κρατικές προσπάθειες χειραγώγησης και καταπίεσης. Ακόμα περισσότερο: η εργατική τάξη συνέβαλε με ποικίλους τρόπους στον εξορθολογισμό της πολιτικής. Για να πάρουμε ως παράδειγμα την Αγγλία, το γεγονός ότι η δύναμη του Εργατικού Κόμματος στηρίχθηκε από την αρχή στον μεγάλο αριθμό των οπαδών του παρά στον πλούτο τους και το κοινωνικό τους κύρος, οδήγησε στη δημιουργία μιας πολύ συγκεντρωτικής και γραφειοκρατικής κομματικής δομής. Αυτή η δομή, στη συνέχεια, ευνοούσε την οργάνωση μεγάλου αριθμού ατόμων λιγότερο κάθετα και περισσότερο οριζόντια. Ότι ένας τέτοιος τρόπος ενσωμάτωσης αποθαρρύνει επιμεριστικές και πελατειακές πολιτικές πρακτικές είναι μια θέση που έχει υποστηριχθεί πολύ καλά στη σχετική βιβλιογραφία.⁴⁴

Ο τρόπος που δημιουργήθηκε το Εργατικό Κόμμα καθώς και η δημιουργία μαζικών συνδικάτων μερικές δεκαετίες νωρίτερα όχι μόνο δυνάμωσε την αυτονομία του κινήματος της εργατικής τάξης απέναντι στο κράτος, αλλά και συνέβαλε στην αποδυνάμωση των παρωχημένων πελατειακών πρακτικών των πιο παρα-

43. Για την έννοια της αποδιάρθρωσης βλ. S. Amin, *L'accumulation a l'échelle mondiale*, *Anthropos*, Παρίσι 1970 (ελλ. μτφρ. *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα).

44. Βλ. R. Alford, *Party and Society*, John Murray, Λονδίνο 1964, σ. 33 κ.ε.

δοσιακών κομμάτων. Αυτά, τα δεύτερα, ήταν υποχρεωμένα να αντιμετωπίσουν την πρόκληση του εργατικού κινήματος, και άρχισαν και τα ίδια να υιοθετούν πιο γραφειοκρατικές και οικουμενικές αρχές οργάνωσης. Όχι μόνο έπρεπε να αλλάξουν τον τρόπο της πολιτικής τους λειτουργίας, αλλά υποχρεώθηκαν να αλλάξουν και τους στόχους τους και να γίνουν πιο ευαίσθητα σε ιδέες λαϊκής ευημερίας, συλλογικών διαπραγματεύσεων κ.ο.κ.⁴⁵

Η παραπάνω σύγκριση αποσαφηνίζει τη διαφορά με τις χώρες που εξετάζουμε εδώ, όπου, με δεδομένη τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής/συσσωμάτωσης πριν από την έλευση της εκβιομηχάνισης ευρείας κλίμακας (καθώς επίσης και την προεπαναστατική πατρογονική/δεσποτική κληρονομιά και την «περιορισμένη» φύση της καπιταλιστικής τους ανάπτυξης), οι επιμεριστικές κομματικές πρακτικές και τα πατρογονικά/αυταρχικά χαρακτηριστικά του κράτους διατηρήθηκαν σε ισχύ μέχρι και σήμερα. Μας διευκολύνει επίσης να καταλάβουμε γιατί η κομματική λογική συστηματικά επικρατεί της λογικής της αγοράς και όλων των άλλων θεσμικών τομέων.

Το γεγονός ότι η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής προηγήθηκε από μια σημαντική εκβιομηχάνιση δεν εξηγεί από μόνο του, φυσικά, την εκτεταμένη παραμονή επιμεριστικής/πελαταιακής πολιτικής στις χώρες της κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας. Εξάλλου, χώρες όπως η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία έζησαν επίσης τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής πριν αναπτύξουν βιομηχανία μεγάλης κλίμακας αλλά και οι δύο τελικά απέκτησαν προφίλ «πρώτου κόσμου» τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτική τους διάσταση. Στα Βαλκάνια και στη Λατινική Αμερική

45. Βλ. O. Kirchheimer, «The transformation of European Political Parties», στο J. Lapalombara και M. Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton Univ. Press, Princeton 1966 (ελλ. μτφρ. «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη», *Λεβιάθαν*, 11, 1991, σ. 77-104. Η εμφάνιση ενός ισχυρού εργατικού κινήματος δεν επιφέρει αυτόματα το τέλος του πελαταιακού συστήματος, ούτε ήταν ο μόνος υπεύθυνος για την υποχώρηση της επιμεριστικής/πελαταιακής πολιτικής παράγοντας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η εισαγωγή της μυστικής ψηφοφορίας, των μεγάλων εκλογικών περιφερειών και των αυστηρών ποινών για πολιτικές μεθόδους διαφθοράς, όπως η εξαγορά ψήφου, καθώς και ευρύτερα μέτρα, όπως η μεταρρύθμιση της παιδείας, όλα αυτά επέφεραν αλλαγές στη συμπεριφορά των πολιτών και η κοινή γνώμη απέκτησε δημοκρατικό προσανατολισμό.

όμως αυτός ο μη ευνοϊκός χρόνος για πολιτική διεύρυνση (από τη σκοπιά της ανάπτυξης μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών) συνδυάστηκε με μια δεσποτική κληρονομιά αιώνων και με βαθιές ρίζες. Κληρονομιά που παρέμεινε ισχυρή και μετά την απόκτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας. Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός, η σύνδεση της προ της ανεξαρτησίας κληρονομιάς με τον ατυχή χρονισμό (timing) μας δίνει κάπως πιο ικανοποιητική εξήγηση των δυσλειτουργιών του κοινοβουλευτισμού στις χώρες που εξετάζουμε.⁴⁶

Ας μου επιτραπεί να δώσω ιδιαίτερο βάρος σ' αυτό το κρίσιμο σημείο, κάνοντας μια συνοπτική σύγκριση μεταξύ της Αυστραλίας και της Αργεντινής κατά την περίοδο μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων. Στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα και οι δύο αυτές χώρες έζησαν την ανάπτυξη ριζοσπαστικών λαϊκιστικών κινημάτων (το Ριζοσπαστικό Κόμμα στην Αργεντινή και το Εργατικό Κόμμα στην Αυστραλία), τα οποία υπονόμευσαν την ολιγαρχική πολιτική σκηνή και προκάλεσαν μια διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής που προηγήθηκε από οποιαδήποτε σημαντική εκβιομηχάνιση.⁴⁷

Οι συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις της Αυστραλίας αντέδρασαν στην παγκόσμια οικονομική κρίση με το να επιζητήσουν μια ειρηνική διευθέτηση με το Εργατικό Κόμμα και το ξεκαθάρισμα των διαφορών τους στην οικονομική πολιτική μπροστά στο εκλογικό σώμα.

46. Εκτός από το χρόνο και την πατρογονική κληρονομιά, άλλος σημαντικός παράγοντας που εξηγεί τις αδυναμίες της οργάνωσης της εργατικής τάξης στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια είναι ο πολύ περιορισμένος χαρακτήρας του καπιταλισμού, τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία. Περιορισμένος είναι με την έννοια ότι, ακόμη και μετά την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι καθαρά καπιταλιστικές επιχειρήσεις (δηλ. οικονομικές μονάδες που απασχολούν πολλούς μισθωτούς εργάτες) αποτελούσαν μικρές νησίδες μέσα σ' έναν ωκεανό από μικρές μονάδες που απασχολούσαν λίγους εργάτες ή και καθόλου. Αυτού του είδους η οικονομική οργάνωση δεν αποτελεί ευνοϊκό κλίμα για την ανάπτυξη αυτόνομων και μεγάλων συνδικαλιστικών κινημάτων. Βλ. Ν. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 113 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 193 κ.ε.).

47. Γι' αυτό το θέμα βλ. Μ. Alexander, «Conservatism, Counterrevolution and Semi-peripheral Politics: Australia and Argentina in the Interwar Period», εργασία που παρουσιάστηκε στη Συνδιάσκεψη της Πολιτικής Οικονομίας του Παγκόσμιου Συστήματος, Emory University, Atlanta, Georgia, Μάρτιος 1988.

Η αντίδραση των συντηρητικών στην Αργεντινή ήταν τελείως διαφορετική. Εδώ η «Επανάσταση της Απελευθέρωσης» («Liberating Revolution») του στρατηγού Justo, το 1930, απομάκρυνε βίαια από την εξουσία τον ηγέτη του Ριζοσπαστικού Κόμματος Υίγγογιεν και επέβαλε το στρατό ως τον κύριο φρουρό ενός πολύ καταπιεστικού, ψευτο-κοινοβουλευτικού συστήματος.⁴⁸ Αν και αυτό το σύστημα δεν έφερε τη χώρα πίσω στις ολιγαρχικές δομές του 19ου αιώνα, περιόρισε ωστόσο αποτελεσματικά την πολιτική συμμετοχή χρησιμοποιώντας, σε ευρεία κλίμακα και συστηματικά, παράνομα και ημπαράνομα μέσα πολιτικής καταπίεσης. Με αυτή την έννοια, αναβίωσε και κατά διαστήματα επέτεινε τα πιο επιμεριστικά και μη δημοκρατικά χαρακτηριστικά της ολιγαρχικής πολιτικής.

Πράγματι, από το 1930 έως και μέχρι πρόσφατα ο στρατός είναι η αποφασιστική δύναμη και ο κύριος ρυθμιστής της πολιτικής ζωής της Αργεντινής. Πριν από το 1930 το πάνω χέρι το είχαν οι πολιτικοί, ακόμα και όταν εκλιπαρούσαν την υποστήριξη του στρατού· από το 1930 όμως η κατάσταση αντεστράφη, με τους πολιτικούς ως τους υποτελείς συνεταίρους στις πολιτικο-στρατιωτικές ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις.⁴⁹

Ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση, φυσικά, υπάρχουν δομικά μάλλον παρά πολιτισμικά δεδομένα που βοηθούν να εξηγηθεί η υπεραυταρχική αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων της Αργεντινής.⁵⁰ Αλλά αν πάρουμε υπόψη ότι (α) σε όλες τις χώρες της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας η μετάβαση, κατά το Μεσοπόλεμο, από την ολιγαρχική στη μετα-ολιγαρχική πολιτική σφραγίστηκε από ανοικτές ή καλυμμένες στρατιωτικές επεμβάσεις που αποσυνέθεσαν σοβαρά το κοινοβουλευτικό παιχνίδι, και ότι (β) υπήρχαν πολύ λιγότερες, αν υπήρχαν, τέτοιες επεμβάσεις σε κοινωνίες που ξεκίνησαν σαν αγγλοσαξονικές αποικίες, τότε το επίχειρημα της «προ της ανεξαρτησίας πολιτικής κληρονομιάς» αποκτά μεγάλη πειστικότητα.

48. Βλ. M. Goldwert, *Democracy, Militarism, and Nationalism in Argentina 1930-1966: An interpretation*, Austin: Univ. of Texas Press, 1972, σ. 68 κ.ε.

49. Βλ. M. Goldwert, *ό.π.*, σ. 35 κ.ε., A Rouguié, *Pouvoir militaire et société politique au République Argentine*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1978· R. Potash, *The Army and Politics in Argentina 1928-1945*, Stanford Univ. Press, Stanford, Cal. 1968.

50. Γι' αυτό το θέμα βλ. σημ. 18.

Για όλα αυτά θα πρέπει κανείς να επαγρυπνει: «πολιτισμικές» εξηγήσεις αυτού του είδους —στο βαθμό που αποδίδουν όπως κάνει ο Πάρσον «θεμελιακές αξίες» ή παραδόσεις ως απελευθερωμένες οντότητες που μυστηριωδώς αποφασίζουν για τα πάντα στην κοινωνική σκηνή— είναι τις περισσότερες φορές μεθοδολογικά αμφίβολης αξίας. Αλλά όταν αξίες ή μεγάλης διάρκειας πολιτισμικές παραδόσεις εντοπίζονται μέσα σε συγκεκριμένες δομικές καταστάσεις, όταν συνδέονται με κοινωνικές δυνάμεις που παίζουν συγκεκριμένα παιχνίδια μέσα σε πολύ συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια, τότε πρέπει να λαμβάνονται πολύ σοβαρά υπόψη.

Δ. Τέλος, όσον αφορά τα μεταπολεμικά έτη —και για μια ακόμη φορά αφήνουμε έξω τα βόρεια Βαλκάνια, όπου η πολιτική τροχιά έλαβε έναν ολοκληρωτικό χαρακτήρα— στις δεκαετίες του '60 και '70, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις νότιες λατινοαμερικανικές χώρες, γίναμε μάρτυρες της ανόδου στρατιωτικών δικτατοριών. Ωστόσο, αυτές οι δικτατορίες, παρά τις προσπάθειες για μόνιμη θεσμοποίηση, δεν κατάφεραν να καταστρέψουν ανεπιστρεπτί τις μακροχρόνιες δημοκρατικές παραδόσεις αυτών των κοινωνιών.

Έχει διατυπωθεί το επιχείρημα ότι αυτά τα «γραφειοκρατικά-αυταρχικά» καθεστώτα στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια θα μπορούσαν να θεωρηθούν λίγο πολύ ως συνειδητές προσπάθειες ανακούφισης από τις στενωπούς που δημιούργησε το μοντέλο εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών κατά το Μεσοπόλεμο και στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου. Θα πρέπει κανείς να τα δει, υποστηρίζει η άποψη αυτή, ως προσπάθειες να περιοριστούν οι απαιτήσεις της εργατικής τάξης για υψηλότερους μισθούς και να δημιουργηθεί ευνοϊκό κλίμα για να προσελκυστεί το πολυεθνικό κεφάλαιο, το οποίο έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες από το εγχώριο κεφάλαιο, ή το κράτος, να «βαθύνει» τη διαδικασία εκβιομηχάνισης.⁵¹

51. Βλ. G. O'Donnel, *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in Southern American Politics*, Inst. of Intl Studies, Univ. of California, Berkeley 1973. Εκτός από αυτό το βιβλίο, ο O'Donnel έχει διατυπώσει τα βασικά του επιχειρήματα και σε πολλά άρθρα. Βλ. για παράδειγμα το «Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic Authoritarian State», *Latin American Research Review*, 13, αρ. 1, 1978. Το έργο του O'Donnel έχει δημιουργήσει κίνητρα για σοβαρή έρευνα και διάλογο. Βλ., για παράδειγμα,

Για ποικίλους λόγους (που έχω εξηγήσει αλλού)⁵² θεωρώ αυτή την ερμηνεία της ανόδου των στρατιωτικών καθεστώτων ιδιαίτερα οικονομίστικη. Μια πιο ικανοποιητική ερμηνεία θα πρέπει να αναζητηθεί, λιγότερο στο υποτιθέμενο κίνητρο του κράτους για οικονομικό εκσυγχρονισμό και περισσότερο στις αντιθέσεις και τις διαμάχες μέσα στην ίδια την πολιτική σφαίρα. Για να είμαι πιο συγκεκριμένος, όλες αυτές οι ημιπεριφερειακές χώρες είχαν την εμπειρία ενός συστήματος «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» κατά την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο, η οποία αποτελούνταν από ένα μείγμα ελέγχων αποκλεισμού και ενσωμάτωσης, γεγονός που εμπόδισε την αυτόνομη ενσωμάτωση των λαϊκών τάξεων στη ραγδαία αναπτυσσόμενη πολιτική σκηνή. Μέσα στους μηχανισμούς της «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» οι στρατιωτικοί κατέλαβαν κυρίαρχη θέση.

Αυτό το σύστημα «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» υπονομεύθηκε τη δεκαετία του '60 από τη διαδικασία ραγδαίας εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης, η οποία με το να παράγει τεράστιες οικονομικές και πολιτικές ανισότητες, προκάλεσε λαϊκές κινητοποιήσεις και ριζοσπαστικοποιήσεις υψηλού επιπέδου τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Καθώς οι αντιθέσεις μεγάλωναν μεταξύ του συστήματος ελέγχων αποκλεισμού/ενσωμάτωσης και των μαζικών αυτών κινητοποιήσεων, συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις σ' αυτές τις διάφορες χώρες αποτέλεσαν σοβαρή απειλή για την «καθοδηγούμενη δημοκρατία». Αυτή την απειλή την αισθάνθηκαν ιδιαίτερα οι στρατιωτικοί, που έπαιζαν τον κύριο ρόλο ελέγχου. Από αυτή την οπτική η εγκαθίδρυση στρατιωτικών δικτατορικών καθεστώτων θα μπορούσε πιο σωστά να θεωρηθεί ως προσπάθεια του στρατού να υπερασπίσει την κυρίαρχη θέση του από την απειλή που προερχόταν από τη μαζική λαϊκή κινητοποίηση.⁵³

Επομένως, αν και τα οικονομικά προβλήματα είχαν μια έμμεση σχέση, οι βασικές αιτίες ανόδου των γραφειοκρατικών-αυταρχικών καθεστώτων στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια ήταν πε-

άρθρα του F. H. Cardoso, J. Cotler, A. Hirschman, R. R. Kaufman κ.ά., στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton Univ. Press, Princeton 1979.

52. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 179 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 301 κ.ε.).

53. Στο ίδιο, σ. 97 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 169 κ.ε.).

ρισσότερο πολιτικές και λιγότερο οικονομικές. Είχαν μεγαλύτερη σχέση με την προσπάθεια των στρατιωτικών να διατηρήσουν έναν τρόπο κυριαρχίας που τους έδινε προνομιακή θέση στην εξουσία και λιγότερη με τυχόν προσπάθειες της αστικής τάξης ή του κράτους να λύσουν το πρόβλημα των οικονομικών αδιεξόδων και να προωθήσουν την εκβιομηχάνιση.

Από την οπτική της θέσης αυτού του άρθρου, το προέχον σημείο εδώ είναι ότι ούτε οι στρατιωτικές δικτατορίες ούτε τα μεταδικτατορικά κοινοβουλευτικά καθεστώτα επέφεραν κάποια βασική αλλαγή στα χαρακτηριστικά του κρατικού μηχανισμού αυτών των χωρών. Τόσο πριν όσο και μετά τις στρατιωτικές επεμβάσεις, αυτά τα χαρακτηριστικά αποκάλυπταν και αποκαλύπτουν έναν υπερδιογκωμένο, έντονα διεφθαρμένο και ανεπαρκή κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελέγχεται από δυνάμεις (στρατιωτικές, πολιτικές ή μείγμα και από τις δύο) των οποίων οι προσπάθειες να επιβιώσουν πολιτικά και να εδραιώσουν τη θέση τους υπονομεύουν πολύ συχνά τις προσπάθειες για πολιτικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Έτσι ενώ στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες αυτοί που ελέγχουν τα μέσα κυριαρχίας λειτουργούν σε πλαίσιο που τους ενθαρρύνει να υιοθετούν πολιτικές που ευνοούν την εκτεταμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια αυτοί που κατέχουν την εξουσία λειτουργούν σε πλαίσια που τους ενθαρρύνουν να υιοθετήσουν πολιτικές που ευνοούν ένα πολύ περιορισμένο και ανισομερές είδος καπιταλιστικής ανάπτυξης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Α. Αναφέρθηκε σε προηγούμενα εδάφια στο γεγονός ότι οι αγροτικές οικονομίες των βαλκανικών χωρών και των χωρών του νοτίου τμήματος της Λατινικής Αμερικής είχαν, τον 19ο αιώνα, προσανατολιστεί προς τις εξαγωγές και διατύπωσα την άποψη ότι οι πόροι που προέρχονταν από αυτές τις εξαγωγές δεν χρησιμοποιήθηκαν για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας ή για τη δημιουργία ενός βιομηχανικού τομέα συναρθρωμένου με τον πρωτογενή και τριτογενή τομέα. Ο βασικός λόγος αυτής της αποτυχίας δεν πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στην ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, στην «κομπραδόρικη» φύση της αστικής τάξης αυ-

τών των χωρών, στη δυσλειτουργία των αγορών, ή στην έλλειψη επιχειρηματικού ταλέντου, θα πρέπει κυρίως να εντοπιστεί στις δομές και στις λειτουργίες των κρατών τους. Με δεδομένο τον πρόσφατο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισής τους, η μόνη ελπίδα τους να ενσωματώσουν τις περιφερειακές οικονομίες τους στο παγκόσμιο σύστημα με έναν αυτόνομο τρόπο προέρχονταν από τα πάνω. Το κράτος θα έπρεπε να είχε επέμβει με ελαστικότητα και επιλεκτικότητα —με σκοπό όχι να καταστρέψει ή να αντικαταστήσει την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά με τρόπο που να της δίνει μια ώθηση και να την κατευθύνει προς τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και τη δημιουργία στενών δεσμών μεταξύ της βιομηχανίας και των γεωργικών και ορυκτών πόρων.

Τέτοιου στρατηγικού χαρακτήρα προτροπές ήταν ανίκανα να παράσχουν τα βαλκανικά και λατινοαμερικανικά κράτη στο παρελθόν και εξακολουθούν να είναι ανίκανα και σήμερα. Μερικές από τις αιτίες γι' αυτή την ανικανότητά τους σχετίζονται με τα εξής:

— η πατρογονική/δεσποτική κληρονομιά τους από την προ της ανεξαρτησίας τους περίοδο, η οποία παρέμεινε ισχυρή και μετά την ανεξαρτησία τους

— το γεγονός ότι αυτά τα κράτη απέκτησαν τεράστιες διαστάσεις πριν από τη μεγάλη κλίμακα ανάπτυξη της καπιταλιστικής βιομηχανίας

— το γεγονός ότι η καθοδηγούμενη από το κράτος εκβιομηχάνιση της ημπεριφέρειας παρήγαγε εξαρτημένες από το κράτος βιομηχανικές τάξεις, οι οποίες δεν είχαν τη δύναμη να ανακόψουν τον κρατικό αυταρχισμό και τις επιμεριστικές/πελατειακές τάσεις των βασικών πολιτικοστρατιωτικών παραγόντων

— το γεγονός ότι οι τεράστιοι κρατικοί μηχανισμοί ελέγχονταν —και εξακολουθούν να ελέγχονται— από κόμματα κυρίως πελατειακού ή λαϊκιστικού χαρακτήρα, ή γενικότερα από δυνάμεις (πολιτικές ή στρατιωτικές) που το συμφέρον τους να αυτοδιατηρηθούν και να αυξηθούν βρίσκεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις για εκτεταμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού ή για εκσυγχρονισμό μη οικονομικών θεσμικών σφαιρών

— το γεγονός ότι η σχέση μεταξύ του οικονομικού και του πολιτικού είναι τέτοια που, όποτε υπάρχει ασυμβίβαστο μεταξύ των δύο, η λογική του δεύτερου υπερισχύει *συστηματικά* της λογικής του πρώτου.

Με όλα αυτά, το κράτος στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια μοιάζει με κολοσσό με πηλίνα πόδια, ένα άμορφο τέρας που είναι ανίκανο να αντιδρά και να προσαρμόζεται λογικά στο ραγδαία μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον. Όποτε υπήρξε κρίση ή πρόκληση —όπως η ανάγκη να εκσυγχρονιστεί η γεωργία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η ανάγκη, μετά την Κρίση του 1929, αποτελεσματικής εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών, ή η ανάγκη για ευφυή χειρισμό του πολυθενικού και εγχώριου κεφαλαίου στις μεταπολεμικές συνθήκες του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας— σε καθένα από αυτά τα κρίσιμα κομβικά σημεία οι άκαμπτοι, υπερπολιτικοποιημένοι και επιμεριστικοί προσανατολισμοί του ημιπεριφερειακού κράτους, το έκαναν να λειτουργεί με τρόπους που διαιωνίζουν την περιφερειακή υπόσταση αυτών των χωρών στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα.

Δεν χρειάζεται να πούμε ότι, εάν κανείς κοιτάξει τις πιο ύστερα αναπτυσσόμενες χώρες, με ακόμα πιο αδύνατες πολιτικές κοινωνίες από ό,τι αυτές που εξετάζουμε εδώ (π.χ. πολιτικές συγκροτήσεις στην Αφρική), ο παρελκυστικός αντιαναπτυξιακός χαρακτήρας του κράτους είναι ακόμα πιο έντονος. Συχνά παίρνει τη μορφή της ανοιχτής και συστηματικής ληστείας των εθνικών πόρων από ένα κλεπτοκρατούμενο κράτος που ελέγχεται από πολιτικοστρατιωτικές ελίτ, οι οποίες πάνω απ' όλα ενδιαφέρονται για το πώς θα μεταφέρουν τους εγχώριους εθνικούς πόρους στους ιδιωτικούς λογαριασμούς τους σε ξένες τράπεζες.

Β. Το ερώτημα που προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση είναι σε ποιο βαθμό το διογκωμένο και αντιαναπτυξιακό κράτος αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της ύστερης ανάπτυξης —τουλάχιστον για χώρες που δεν έχουν το δυτικοευρωπαϊκό κοινωνικό-πολιτιστικό υπόβαθρο χωρών όπως η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία. Θα έλεγα ότι η σύνδεση μεταξύ της ύστερης ανάπτυξης και του αντιαναπτυξιακού χαρακτήρα του κράτους είναι πολύ ισχυρή, αν και υπάρχουν περιπτώσεις όπου αυτή η σύνδεση δεν ισχύει. Τέτοιες είναι, φυσικά, οι περιπτώσεις της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας.

Για να δώσουμε μια συνοπτική εξήγηση της κατ' εξαίρεση ανάπτυξής τους, πρέπει να σημειώσουμε ότι η κατάσταση αυτών των δύο νοτιοανατολικών ασιατικών χωρών στο Μεσοπόλεμο ή-

ταν πολύ διαφορετική από αυτή των βαλκανικών και λατινοαμερικανικών κοινωνιών. Η Ταϊβάν και η Νότια Κορέα βρίσκονταν εκείνο τον καιρό υπό την κατοχή της Ιαπωνίας, η οποία προσπαθούσε να μετατρέψει τις χώρες αυτές σε γεωργική ενδοχώρα της ραγδαία αυξανόμενης οικονομίας της. Αν και με ανελέητη εκμετάλλευση μεταφέρθηκαν στη μητρόπολη κολοσσιαίοι πόροι, οι Ιάπωνες εισήγαγαν ταυτόχρονα μερικές αλλαγές που αργότερα, στη μεταπολεμική, μετααποικιακή περίοδο, επρόκειτο να βοηθήσουν αποφασιστικά στη σχετικά ισορροπημένη οικονομική ανάπτυξη.

Πρώτον, η ιαπωνική κατοχή υπονόμισε την τοπική ελίτ γαιοκτημόνων και δημιούργησε έτσι ευνοϊκές προϋποθέσεις για αργοτικές μεταρρυθμίσεις μετά την απελευθέρωση. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις, τόσο στην Κορέα όσο και στην Ταϊβάν, επέφεραν δραστική μείωση του αριθμού των μεγάλων κτημάτων και εντυπωσιακή αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας. Οι Ιάπωνες προκάλεσαν επίσης σημαντική αύξηση του κοινωνικού πάγιου κεφαλαίου, καθώς και της εκβιομηχάνισης. Παρά το γεγονός ότι και οι δύο αυτές επιτεύξεις οφείλονταν στο ιαπωνικό κεφάλαιο και εξυπηρετούσαν ιαπωνικές ανάγκες και συμφέροντα, δημιούργησαν, ωστόσο, ένα στέρεο υπόβαθρο για τη μεταπολεμική βιομηχανία, η οποία με τη βοήθεια από τις ΗΠΑ αναπτύχθηκε θεαματικά από το 1960 και έπειτα, ιδιαίτερα στον τομέα των βιομηχανικών εξαγωγών. Ένα τρίτο σημαντικό κληροδότημα της ιαπωνικής κατοχής ήταν ο έντονα αυταρχικός κρατικός μηχανισμός, αφοσιωμένος στον οικονομικό σχεδιασμό και σ' έναν έντονα επιλεκτικό, ελαστικό και αποτελεσματικό ρόλο ρυθμιστή της οικονομίας γενικά.

Τέλος, η πρόσφατη εκβιομηχάνιση της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας, όπως και της Ελλάδας και της Λατινικής Αμερικής, προωθήθηκε από το πολυεθνικό κεφάλαιο. Η δομή των δύο αυτών νοτιοασιατικών κρατών, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν πολύ πιο ικανή να κατευθύνει τις ξένες επενδύσεις (πιο περιορισμένες από ό,τι στη Λατινική Αμερική) και τις εγχώριες, με τέτοιο τρόπο που η προσανατολισμένη προς τις εξαγωγές εκβιομηχάνιση μπορούσε να συνδυαστεί με πιο ισορροπημένη, γενικότερη οικονομική ανάπτυξη. Οι αναπτυξιακές κατευθύνσεις τους δεν υπέστησαν σπουδαίες ζημιές από σοβαρές στενωπούς και μπόρεσαν να έχουν πολλά οφέλη από μηχανισμούς που διασφάλιζαν ότι οι

καρποί της ραγδαίας ανάπτυξης (ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες) πήγαιναν και στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα. Αν και οι μισθοί εξακολουθούν να είναι σχετικά χαμηλοί, σε καμιά από αυτές τις δύο χώρες δεν υφίσταται, ούτε κατά προσέγγιση, ο βαθμός της περιθωριοποίησης που χαρακτηρίζει τις λατινοαμερικανικές κοινωνίες.⁵⁴

Τα αποτελέσματα αυτά επιτεύχθηκαν με ένα ιδιαίτερα «διευθυντικό» κράτος που παρακολουθεί από πολύ κοντά το κεφάλαιο (εγχώριο και πολυεθνικό) χωρίς να πνίγει την ιδιωτική πρωτοβουλία. Χειρίζεται επίσης τα συνδικάτα —πράγματι με εξαιρετικά καταπιεστικό τρόπο— και έχει καθηλωμένους τους μισθούς, ή, τελευταία, συνδέει τις μισθολογικές αυξήσεις με την αύξηση της παραγωγικότητας. Ελάχιστη αμφιβολία μπορεί να υπάρξει ότι η, κατ' εξαίρεση για χώρες του τρίτου κόσμου, δομή του κράτους είναι το κλειδί για την επιτυχία αυτών των νοτιοασιατικών χωρών. Όπως το θέτει ένας μελετητής της ανάπτυξης της Ταϊβάν:

«Εάν η στρατηγική ανάπτυξης στην Ταϊβάν έχει καθοριστεί από κρατικούς αξιωματούχους, εάν οι κρατικοί αξιωματούχοι έχουν ρίξει το βάρος τους στις δυνάμεις της αγοράς ώστε να δημιουργήσουν το είδος της παραγωγικής δομής που νομίζουν ότι θα πρέπει να έχει η Ταϊβάν, τότε το πρόβλημα της βάσης, της οργάνωσης και λειτουργίας της κρατικής εξουσίας γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό. Δεδομένου ότι αρκετά κράτη δεν είναι παρά όργανα ληστείας για λογαριασμό μιας μικρής ομάδας αξιωματούχων, πολιτικών και στρατιωτικών, γιατί το κράτος της Ταϊβάν χρησιμοποίησε την εξουσία του προς το δίκαιο και όχι προς το άδικο; [...] Αυτό που με ενδιαφέρει είναι να δείξω ότι πρέπει να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα για να μπορεί να κατανοηθεί η ιδιαίτερα αξιοσημείωτη εκβιομηχάνιση της Ταϊβάν, γιατί η νεοκλασική εξήγηση περί αυτορρυθμιζόμενων αγορών δεν είναι αρκετά ικανοποιητική».⁵⁵

54. Για το τελευταίο σημείο βλ. D. Morawetz, *Twenty-five Years of European Development 1950-1975*, World Bank, Washington D.C. 1977, σ. 40.

55. Βλ. R. Wade, «State Intervention in Outward-looking Development: 1950-1975», στο G. White και R. Wade (επιμ.), *Developmental States in East Asia*, mimeo, 1985.

Γ. Δεν έχω ούτε το χώρο ούτε την ειδικότητα για να εξηγήσω γιατί το κράτος στην Ν. Κορέα και στην Ταϊβάν κατάφερε να δημιουργήσει μια παρεμβατική δημόσια διοίκηση, η οποία, χωρίς να αποφύγει τελείως τα επιμεριστικά και διαφθοροποιητικά χαρακτηριστικά, τυπικά γνωρίσματα του τρίτου κόσμου, έχει σε μεγάλο βαθμό αποφύγει ή ελαττώσει το είδος των αδιεξόδων που η μεγάλη πλειοψηφία των ανεπτυγμένων χωρών αντιμετωπίζει σήμερα. Μολαταύτα υπάρχουν σημεία που προκύπτουν πολύ καθαρά από την ανάλυση που προηγήθηκε:

α) οι κατ' εξοχήν ιδιαίτερες συνθήκες που οδήγησαν στην επιτυχία της Κορέας και της Ταϊβάν δείχνουν για μια ακόμα φορά πόσο δύσκολο είναι να αποφευχθούν οι στενωποί που συνεπάγεται η ύστερη ανάπτυξη:

β) ότι κεντρικό πρόβλημα για τις χώρες της ύστερης ανάπτυξης δεν είναι η κρατική κατά της μη κρατικής παρέμβασης το κεντρικό πρόβλημα είναι η *αποτελεσματική κατά της μη αποτελεσματικής* κρατική παρέμβαση.

Με άλλα λόγια το πρόβλημα για τις «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένες χώρες δεν είναι να «συμπιέσουν» το κράτος, όπως προπαγανδίζουν επίμονα οι νεοφιλελεύθεροι. Εάν η Ελλάδα και οι χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής δεν μπορούν να αποφύγουν την περιφερειοποίηση όσο διατηρούνται τα σημερινά χαρακτηριστικά των κρατικών τους μηχανισμών, δεν μπορούν επίσης να την αποφύγουν απλώς με την απελευθέρωση των αγορών τους. Η μόνη πιθανότητα να ανοίξει ο δρόμος προς τα εμπρός είναι η χρησιμοποίηση μέσων που στοχεύουν, πρώτον, στον δραστικό εξορθολογισμό των κρατικών διοικητικών μηχανισμών και δεύτερον, σε ριζική αλλαγή των σχέσεων κυριαρχίας, έτσι ώστε η εξισορροπημένη κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη να μη θυσιάζεται πια στο βωμό της επιμεριστικής πολιτικής.

Βέβαια, αυτό εύκολα λέγεται και δύσκολα γίνεται. Αλλά οποιαδήποτε προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα των στενωπών που δημιουργεί η όψιμη ανάπτυξη, με παράκαμψη του κράτους είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν σχέδια που θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα και αποτελεσματικά, π.χ. η προσπάθεια να αποφύγει κανείς τους αποπνικτικούς ελέγχους της κεντρικής κρατικής γραφειοκρατίας και να επενδύσει απευθείας σε τοπικά προγράμματα που είναι προσανατολισμένα στην ικανοποίηση βασικών αναγκών. Αλλά αυτές οι

στρατηγικές δεν ισχύουν για το γενικό, εθνικό επίπεδο. Εκεί το κράτος, ως ο κύριος συντονιστής όλων των αναπτυξιακών προσπαθειών, δεν μπορεί να παραμεριστεί. Και ακριβώς γι' αυτόν το ρόλο, ο εξορθολογισμός του κράτους (από τη σκοπιά της διοικητικής αποτελεσματικότητας, καθώς και από τη σκοπιά της εξάλειψης αντιαναπτυξιακών σχέσεων κυριαρχίας) αποτελεί το κλειδί για όλες τις ύστερα ανεπτυγμένες χώρες.

Κλείνω με μια τελευταία αναφορά στις επιπτώσεις της παραπάνω ανάλυσης στην πολιτική.

Αν και φαίνεται ότι αυτή η ανάλυση μας ξαναγυρίζει στην αντίληψη του Μαρξ ότι η λύση των προβλημάτων από τις στενωπούς της ανάπτυξης των ύστερα ανεπτυγμένων χωρών είναι περισσότερο πολιτική από ό,τι τεχνική, υπάρχει ωστόσο μια σημαντική διαφορά: τα «πολιτικά» εμπόδια που επισημαίνω δεν είναι εκείνα του ιμπεριαλισμού ή μιας κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης που αποτρέπουν τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Το «πολιτικό» πρόβλημα εδώ δεν συνεπάγεται, όπως υποστηρίζεται στο πρώιμο έργο του Φρανκ, αποχώρηση από το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ή αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε κάποια συγκεκριμένη χώρα. Η λύση του πολιτικού προβλήματος απαιτεί αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας, αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός είναι οργανωμένος και στον τρόπο με τον οποίο ελέγχεται.

Οι μαρξιστές θα επιμείνουν ότι η φύση των κυρίαρχων τάξεων είναι πολύ βασική για την κατανόηση της δυσλειτουργίας του κράτους στις χώρες της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας. Η απάντησή μου σ' αυτό είναι ότι, αν και η τάξη είναι σημαντική και το κράτος σαφώς δεν είναι αταξικό, οι δυσλειτουργίες για τις οποίες ομνλώ *δεν είναι ταξικά προσδιορισμένες*: συνεχίζουν να υπάρχουν, οποιαδήποτε και αν είναι η ταξική σύνθεση ή η κοινωνική καταγωγή των κυρίαρχων ελίτ. Με άλλα λόγια, οποιαδήποτε και αν είναι η κοινωνική καταγωγή των πολιτικοστρατιωτικών ελίτ, από τη στιγμή που παίρνουν τον έλεγχο του κράτους έχουν την τάση να προωθούν τα συμφέροντα εκείνα που θεωρούν στενά δεμένα με τη δική τους κυρίαρχη θέση, παρά τα συμφέροντα της τάξης που υποτίθεται ότι «εκπροσωπούν». Με αυτή την έννοια, ούτε η κατάργηση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής (όπως έδειξε πολύ καθαρά η εμπειρία των βόρειων Βαλκανίων) ούτε η αλλαγή από μια κυβέρνηση συντηρητικής/ανώτε-

ρης τάξης σε μια κυβέρνηση «προοδευτικής»/εργατικής τάξης (όπως έδειξε η εξουσία του σοσιαλιστικού κόμματος του Παπανδρέου στη μεταδικτατορική Ελλάδα) θα οδηγήσει αναγκαστικά στο είδος του κρατικού εξορθολογισμού στον οποίο αναφέρομαι.

ΚΟΜΜΑΤΑ «ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ». ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΟΡΙΖΟΥΣΕΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά τη δεκαετία του '70, αλλά κυρίως του '80, σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικές χώρες εμφανίστηκαν και καθιερώθηκαν καινούρια κόμματα που στα προγράμματα και στους τίτλους τους υπεραμύνονται του περιβάλλοντος. Αν και με μικρά έως αμελητέα εκλογικά ποσοστά, ορισμένα από αυτά τα «πράσινα» κόμματα έχουν ήδη κερδίσει έδρες στα εθνικά και τοπικά κοινοβούλια, όπως επίσης και στο Ευρωκοινοβούλιο. Το πρώτο στον κόσμο εθνικής εμβέλειας κόμμα του περιβάλλοντος ιδρύθηκε στη Νέα Ζηλανδία (20.5.1972) με τον αρχικό τίτλο «Κόμμα Αξιών» (Values Party), τον οποίο μετέτρεψε το 1986 σε «Πράσινο Κόμμα». Κατόπιν ακολούθησε το βρετανικό Green Party και η υποψηφιότητα του René Dumont στις γαλλικές προεδρικές εκλογές του 1974. Ορόσημο όμως αποτέλεσε, ως γνωστόν, η ίδρυση των «Πράσινων» στη Δυτική Γερμανία το 1980 και η είσοδός τους στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο με 27 έδρες. Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθεται κατάλογος πράσινων κομμάτων και εκλογικών συνδυασμών περιβαλλοντικού περιεχομένου σε δυτικές χώρες όπως επίσης και σε χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού.

2. «ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ» ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΑ

Η εμφάνιση των «πράσινων»¹ κομμάτων στη δυτικοευρωπαϊκή πολιτική σκηνή αμφισβήτησε σοβαρά την πιο καθιερωμένη εξήγηση της μορφολογίας των δυτικοευρωπαϊκών κομματικών συ-

1. Επίτηδες χρησιμοποιούμε την «έγχρωμη» αυτή ορολογία για να ονομάσουμε τα εν λόγω κόμματα, μια και με αυτό τον τίτλο υφίστανται σε όλες σχεδόν τις χώρες όπου εμφανίστηκαν.

Ημερ. Ίδρυσης	Χώρα	Όνομασία
1972 (20 Μαΐου)	Νέα Ζηλανδία	Κόμμα Αξιών, Πράσινο Κόμμα
1973 (Φεβρ.)	Μ. Βρετανία	Πράσινο Κόμμα
1974	Γαλλία	Οικολόγος υποψήφιος στις προεδρικές εκλογές
1974	Βέλγιο	Πράσινες λίστες (AGALEV και ECOLO)
1979 (Μάρτ.)	Δ. Γερμανία	Πράσινη λίστα εκλογών Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (SPV)
1979	Λουξεμβούργο	Εναλλακτική λίστα
1980 (Ιαν.)	Δ. Γερμανία	Οι Πράσινοι
1980 (Μάρτ.)	Βέλγιο	ECOLO (Πράσινοι Βαλλονίας)
1981 (Σεπτ.)	Σουηδία	Κόμμα Περιβάλλοντος — Οι Πράσινοι
1981 (Δεκ.)	Γαλλία	Οι Πράσινοι
1981 (Δεκ.)	Ιρλανδία	Πράσινη Συμμαχία
1982 (Μαρτ.)	Βέλγιο	AGALEV
1982 (Νοέμβρ.)	Αυστρία	Πράσινοι Εναλλακτικοί
1982 (Δεκ.)	Ισπανία	Πράσινοι (Verde)
1983 (Ιούν.)	Λουξεμβούργο	Πράσινοι-Εναλλακτικοί
1983 (Αύγ.)	Καναδάς	Πράσινο Κόμμα
1983 (Οκτ.)	Δανία	Οι Πράσινοι
1983 (Οκτ.)	Ισπανία	Πράσινοι-Εναλλακτικοί
1983 (Δεκ.)	Ολλανδία	Οι Πράσινοι
1983	Ιαπωνία	Πράσινοι
1983	Φιλανδία	Πράσινη Λίστα
1983 (Μάιος)	Ελβετία	Πράσινο Κόμμα
1983	Ελβετία	Ένωση Πρασίνων
1985 (Φεβρ.)	Ισπανία	Πράσινοι (Los Verdes)
1985 (Οκτ.)	Πορτογαλία	Οι Πράσινοι
1986 (Νοεμβρ.)	Ιταλία	Ομοσπονδία Πρασίνων Υποψηφίων
1987 (Φεβρ.)	Φιλανδία	Ένωση Πρασίνων
1988 (Δεκ.)	Πολωνία	Κόμμα των Πρασίνων
1989 (Ιούν.)	Ελλάδα	Οικολόγοι-Εναλλακτικοί
1990 (Ιαν.)	Τσεχοσλοβακία	Πράσινο Κόμμα

Πηγή: E. Vedung «Ecologism, the State and the Formation of Green Parties», paper prepared for the ECPR workshop «Environmental policy in Europe», Colchester, 23-28 Μαρτίου 1991.

στημάτων: με άλλα λόγια, τη θεωρία των παγιωμένων κομματικών συστημάτων που αναπτύχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '60 από τους Lipset και Rokkan. Εφόσον θεωρείται ότι τα κομματικά συστήματα στην Ευρώπη έχουν αποκρυσταλλωθεί στη βάση ιστορικά διαμορφωμένων διαιρετικών τομών, πώς και γιατί εμφα-

νίζονται νέα κόμματα; Ποιες κοινωνικές δυνάμεις αντιπροσωπεύουν και τι είδους νοηματικούς πολιτικούς προσανατολισμούς εκφράζουν;

Πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα εν λόγω ερωτήματα, επιβάλλεται εδώ να πούμε ότι τα «πράσινα» κόμματα είναι *κατά κύριο λόγο*² φορείς αυτού που έχει καθιερωθεί ως «νέα πολιτική» (New Politics). Συμβουλευόμενος τη βιβλιογραφία θα μπορούσε κανείς να καταλήξει σε έξι σημεία που *καταρχήν* χαρακτηρίζουν

2. Το διατυπώνουμε κατ' αυτόν τον τρόπο γιατί κατά τα τελευταία χρόνια δεν έχουν λείψει οι προσπάθειες να εξηγηθεί η εμφάνιση των κομμάτων της «Νέας Δεξιάς» με βάση τη «νέα πολιτική». Έχουν γίνει δηλαδή απόπειρες, σύμφωνα με τις οποίες στο φαινόμενο «νέα πολιτική» εντάσσονται τόσο τα κόμματα του περιβάλλοντος όσο και τα κόμματα εκείνα που υιοθετούν αυταρχικές λύσεις με κατεύθυνση τη διατήρηση των παραδοσιακών ηθών, την κοινωνική πειθαρχία, το σεβασμό της εξουσίας, τον υπερβάλλοντα εθνικισμό και τις φυλετικές διακρίσεις. Κόμματα, με άλλα λόγια, που ναι μεν υιοθετούν συντηρητικές πολιτικές, αλλά που όμως οι πολιτικές τους αυτές αψίστανται από τον παραδοσιακό συντηρητισμό. Έτσι, έχει διατυπωθεί η γνώμη ότι εάν η «παλαιά πολιτική» ορίζεται από τη διαπλοκή των παραδοσιακών διαιρετικών τομών στα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα, η νέα πολιτική προέκυψε αφενός μεν από μια νέα διαιρετική τομή ανάμεσα σε υλιστικές (παλαιά πολιτική) και μετα- ή/και μη-υλιστικές τοποθετήσεις (νέα πολιτική), αφετέρου, όπως θα δούμε και παρακάτω, από τη διάκριση ανάμεσα σε «ελευθεριακούς» (libertarian) και «αυταρχικούς» προσανατολισμούς. Η τελευταία αυτή διάκριση διέπει ακριβώς τις «μη-υλιστικές» στάσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο στο χώρο της νέας πολιτικής εγγράφονται τόσο τα πράσινα κόμματα όσο και τα κόμματα της νέας Δεξιάς. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Scott Flanagan, «Value Change in Industrial Societies», *The American Political Science Review*, 81 (4), 1987: 1303-1319 (διάλογος με αντίστοιχες θέσεις του Inglehart). Βλ. επίσης James G. Shields, «The Politics of Disaffection: France in the 1980s», στο J. Gaffney και E. Kolinsky, *Political Culture in France and Germany*, Λονδίνο 1991, σ. 69-90. Επιπλέον, Michael Minkenberg και Ronald Inglehart, «Neoconservatism and Value Change in the USA: Tendencies in the Mass Public of a Postindustrial Society», στο John R. Gibbins (επιμ.), *Contemporary Political Culture. Politics in a Postmodern Age*, Sage, Λονδίνο 1989, σ. 81-109, όπου θεωρείται ότι τα νεοσυντηρητικά κόμματα εδράζονται σε μια συντελούμενη αλλαγή αξιών ενάντια στο μετα-υλιστικό φαινόμενο, και η οποία αλλαγή κινητοποιεί ψηφοφόρους τόσο των παραδοσιακών συντηρητικών κομμάτων όσο και των κομμάτων της παραδοσιακής Αριστεράς. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ορισμένες νεότερες αναλύσεις προτείνουν μια επιπλέον διάκριση ανάμεσα σε «μετα-υλιστική» και «μετα-μοντέρνα» πολιτική κουλτούρα. Βλ. Bo Reimer, «Postmodern Structures of Feeling: Values and Life-styles in the Postmodern Age», στο Gibbins (επιμ.), *ό.π.*, 1989, σ. 17, 110-126.

τη «νέα πολιτική»,³ σε αντιδιαστολή προς την «παλαιά πολιτική» (Old Politics) των κομμάτων που συγκροτήθηκαν στη βάση των παραδοσιακών διαιρετικών τομών των ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων. Τα σημεία αυτά είναι:

1) Η διεκδίκηση μιας νέας υποκειμενικότητας προς την κατεύθυνση της αυτοπραγμάτωσης και της υιοθέτησης νέων συμβιωτικών εργαλείων έναντι της πολυπλοκότητας των σύγχρονων συστημάτων και της γραφειοκρατικής «αποικιοποίησης της καθημερινής ζωής». Η υποκειμενικότητα αυτή εναντιώνεται τόσο στον άκρατο ατομοκεντρισμό του καπιταλισμού όσο και στις μέχρι τώρα «μεγάλες διηγήσεις» που επαγγέλθηκαν την άρση του.

2) Η προστασία και προώθηση ίσων ατομικών κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων για όλους, με έμφαση στην ισότητα των δύο φύλων, την ίση μεταχείριση των μειονοτήτων και το σεβασμό της διαφορετικότητας. Προτάγματα δηλαδή που αντιτίθενται στον πατερναλισμό της βιομηχανικής κοινωνίας και στα εθνοκεντρικά της στερεότυπα.

3) Η διεύρυνση της συμμετοχής στις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων μέσα από το συνδυασμό αντιπροσωπευτικών και μορφών άμεσης δημοκρατίας, όπως και μέσα από την αποκέντρωση και αποσυγκέντρωση των αρμοδιοτήτων.

4) Η προστασία του περιβάλλοντος και η ανασυγκρότηση τόσο της σχέσης ανθρώπου-φύσης όσο και των κοινωνικών σχέσεων, σε αντιπαράθεση με τον παραγωγισμό και την αποτελεσματικότητα των σύγχρονων μορφών οικονομικής εκμετάλλευσης και διαχείρισης.

5) Το αίτημα όχι μόνο και γενικώς για ειρήνη, αλλά και για μονομερή αφοπλισμό, από την πλευρά της Δύσης, με έμφαση στα πυρηνικά όπλα.

6) Ο επαναπροσδιορισμός των διεθνών σχέσεων στη βάση της αυτονομίας και της οικονομικής αλληλεγγύης των πλούσιων χωρών προς τις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Με άξονα τα έξι αυτά σημεία αιχμής, η νέα πολιτική και τα

3. Βλ. Thomas Poguntke, «New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party?», *West European Politics*, 10 (1), 1987, σ. 76-88. Βλ. επίσης, Chris Rootes, «The Future of the "New Politics": A European Perspective», *Social Alternatives*, 8 (4), 1990, σ. 7-12, και Scott Lash και John Urry, *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Λονδίνο 1987, σ. 300, 309. Βλ. επίσης Gibbins, *ό.π.*, 1989, σ. 9.

κόμματα νέας πολιτικής (New Politics Parties), όπως έχουν ονομαστεί τα πράσινα κόμματα, θεωρείται ότι όχι μόνο εκφράζουν μια δυσφορία απέναντι στην πολιτική των παραδοσιακών κομμάτων, τονίζοντας νέες προτεραιότητες, αλλά και έχουν, στο μέτρο της επιρροής τους, αλλάξει τον τρόπο της κομματικής ταύτισης και ευθυγράμμισης (alignment). Για όλο και περισσότερους πολίτες, η επιλογή κόμματος και ψήφου δεν ακολουθεί την παράδοση μιας «ταξικής» αλληλεγγύης ή μιας θρησκευτικής προσχώρησης. Αντιθέτως, γίνεται στη βάση συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων. Αν θα μπορούσαμε να διακρίνουμε το περιεχόμενο από τη μορφή της νέας πολιτικής, θα λέγαμε ότι το περιεχόμενο συνίσταται στο αίτημα της διευρυμένης δημοκρατικής συμμετοχής σε όλα τα επίπεδα, με άξονα μια σειρά θέματα αρχής εις βάρος κατεστημένων επιλογών όπως ο παραγωγισμός, η ανάπτυξη, ο καταναλωτισμός, η τάξη και η ασφάλεια κ.ο.κ. Η μορφή έγκειται στα μέσα της «συμβατικής» ή και «μή συμβατικής» πολιτικής δράσης που χρησιμοποιούνται για να υλοποιηθούν οι αρχές αυτές. Το ποια ακριβώς μέσα και πόροι θα κινητοποιηθούν για το σκοπό αυτό εξαρτάται βασικά κάθε φορά από τις ικανότητες των φορέων της νέας πολιτικής, την πολιτική κουλτούρα και τη δομή των πολιτικών ευκαιριών (political opportunity structure) που προσφέρει το κομματικό και πολιτικό σύστημα σε κάθε χώρα. Στο θέμα αυτό όμως θα επανέλθουμε.

3. ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ «ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, κατά κύριο λόγο, η «νέα πολιτική» είναι η έκφραση σε πολιτικό επίπεδο ενός νέου κύματος αιτημάτων και αναγκών που, από το τέλος της δεκαετίας του '60 και σε όλη, τουλάχιστον, τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, επεκτάθηκε σε όλο σχεδόν τον δυτικό κόσμο. Η εννοιολόγηση ωστόσο των νέων αυτών αιτημάτων και αναφορών αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης. Ήδη πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες μιλούν για μεταμοντερνισμό, ενώ άλλοι για «οικολογισμό» ή «περιβαλλοντισμό» ως πλαίσια αναφοράς που εξηγούν και περιγράφουν την ανάδυση της νέας πολιτικής. Στην πλειονότητα όμως των σύγχρονων πολιτολογικών αναλύσεων της «νέας πολιτικής» υιοθετεί-

ται η κατηγορία του «μετα-υλιστικού φαινομένου», όπως αυτή αναπτύχθηκε κυρίως από τον Inglehart.⁴ Η άποψη δηλαδή ότι οι φορείς της νέας πολιτικής οφείλουν την ύπαρξή τους στην ανάδυση μιας νέας ποιότητας αξιών και αναγκών που, αν δεν αντιτίθενται, τουλάχιστον διαφοροποιούνται αισθητά από τα «υλιστικά» στερεότυπα της βιομηχανικής κοινωνίας. Οι μετα-υλιστικές αυτές αξίες αναφέρονται στην αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων, στη συμβολική τους αυτοέκφραση, στην προτίμηση της ποιότητας έναντι της ποσότητας, στο σεβασμό της διαφορετικότητας, στην ευαισθητοποίηση της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος κ.ο.κ. Τις αξιακές αυτές τοποθετήσεις ο Inglehart τις εξηγεί, ως γνωστόν, στηριζόμενος στην υπόθεση της «έλλειψης» και στην υπόθεση της «κοινωνικοποίησης». Συνεξεταζόμενες οι δύο αυτές υποθέσεις εξυπονοούν ότι, όταν σε μια κοινωνία με επάρκεια πόρων ικανοποιούνται οι βιοσυντηρητικές ανάγκες, τα άτομα τείνουν να επιζητούν την ικανοποίηση «ανώτερων» αναγκών. Οι ανάγκες αυτές αποκτούν μεγαλύτερη αξιακή σημασία για τα άτομα και τους δίδεται ιδιαίτερη έμφαση ακριβώς διότι δεν ικανοποιούνται.⁵ Επιπροσθέτως, τα άτομα των οποίων τα διαμορφωτικά χρόνια της κοινωνικοποίησής τους συμπίπτουν με περιόδους αφθονίας και ασφάλειας τείνουν να υιοθετούν στάσεις που αφορούν λιγότερο την ικανοποίηση άμεσων υλικών αναγκών και περισσότερο την πρόταξη μη υλικών, μετα-υλιστικών στην ορολογία του Inglehart, αιτημάτων και αξιών. Τα αιτήματα αυτά λαμβάνουν τη μορφή ενός δυναμικού διαμαρτυρίας (protest potential), το οποίο υπό ορισμένους όρους μετατρέπεται σε αντισυμβατική πολιτική δράση και η οποία, με τη σειρά της, πραγματώνεται κατά κύριο λόγο από τους νεότερους σε ηλικία, τους σχε-

4. Βλ. το κλασικό πια κείμενο του Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton 1977. Βλ. επίσης P. Inglehart, «Post Materialism in an Environment of Insecurity», *The American Political Science Review*, 75 (4), 1981, σ. 880-900. Βλ. επίσης προηγούμενη σημ. 3.

5. Βλ. Inglehart, *ό.π.* (1977), σ. 117-147. Βλ. επίσης R. Inglehart και H. Klingemann, «Ideological Conceptualization and Value Priorities», στο S. Barnes και M. Kaase (επιμ.), *Political Action*, Λονδίνο 1979, σ. 203-213· J. Galtung κ.ά., «Overdevelopment and Alternative Ways of Life in High Income Countries», στο Ian Miles και John Irvine (επιμ.), *The Poverty of Progress. Changing Ways of Life in Industrial Societies*, Pergamon Press, Οξφόρδη 1982, σ. 14-24.

τικά πιο μορφωμένους και τους κατόχους εισοδημάτων μεσαίας κλίμακας.⁶

Αρχής γενομένης από τις φοιτητικές εξεγέρσεις στη Δύση κατά την εκπνοή της δεκαετίας του '60, οι μετα-υλιστικές αυτές αξίες ενσωματώθηκαν σε μια λίγο ως πολύ διακριτή πολιτική αντικουλτούρα, η οποία εκφράστηκε με νέα κοινωνικά κινήματα. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δεκαετία του '70 αποτέλεσε την περίοδο της εμφάνισης και άνθησης των νέων κοινωνικών κινήματων, ενώ η δεκαετία του '80 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατ' εξοχήν περίοδος δημιουργίας πράσινων κομμάτων νέας πολιτικής. Στις περισσότερες δε περιπτώσεις, τα κόμματα αυτά είναι το οργανωτικό-πολιτικό αποτέλεσμα της σύγκλισης τριών νέων κοινωνικών κινήματων: του οικολογικού, του φεμινιστικού και του ειρηνιστικού.⁷

Δεν είναι ο χώρος εδώ να αναλύσουμε διεξοδικώς τις θέσεις του Inglehart και την κριτική που του έχει ασκηθεί. Θα θέλαμε πάντως να σταθούμε σε δύο συγγενή ερωτήματα που έχουν τεθεί στη διεθνή συζήτηση σχετικά με το μετα-υλιστικό φαινόμενο ως γενεσιουργού μήτρας της νέας πολιτικής. Το πρώτο ερώτημα αναφέρεται στο αν το φαινόμενο αυτό συνιστά μια νέα αναδυόμενη συνθήκη στην πολιτική σκηνή των κοινωνιών του ύστερου καπιταλισμού, ή αν αποτελεί απλώς την αντίδραση σε μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση στα οικονομικά και πολιτικά συστήματα των εν λόγω κοινωνιών. Το ερώτημα αυτό έχει τεθεί κυρίως από την κριτική του Offe στις αναλύσεις του Inglehart.⁸

Πιο συγκεκριμένα, ο Offe θεωρεί ότι το μετα-υλιστικό φαινόμενο και η νέα πολιτική δεν οφείλονται στην αλλαγή των υποκει-

6. Barnes-Kaase, *ό.π.*, σ. 80, 108, 111. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Η. Κατσούλης (επιμ.), *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 121-132, και Νίκος Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα 1989, σ. 265-300.

7. Βλ. Ron Eyerman και Andrew Jamison, *Social Movements*, Polity Press, Cambridge 1991, σ. 19-23, 34-39, 88-92 και 146-148.

8. Glaus Offe, «Challenging the Boundaries of Institutional Politics: Social Movements since the 1960s», στο Charles Maier (επιμ.), *Changing Boundaries of the Political*, Cambridge 1987, σ. 83-86. Βλ. επίσης Markus Kreuzer, «New Politics: Just Post-Materialist: The Case of the Austrian and Swiss Greens», *West European Politics*, 18 (1), 1990, σ. 12-30, και Franco Ferrarotti, «Social Movements in Western Europe», *Politics, Culture and Society*, 1 (1), 1987, σ. 47-61, ιδιαίτερα σ. 58-59.

μενικών προδιαθέσεων των πολιτών, αλλά στην πίεση που ασκούν αντικειμενικά γεγονότα και οι αναγκαιότητες του συστήματος. Κατά τον Offe, δεν χαρακτηρίζει τη νέα πολιτική τόσο η δημιουργία νέων αξιών και αιτημάτων όσο η κατοχύρωση των αναγκών που ήδη υπάρχουν, η ικανοποίηση των οποίων απειλείται από τις δομικές δυσλειτουργίες του συστήματος. Κατά τον Offe, οι θέσεις του Inglehart χρεώνονται από μια «ψυχολογική» αιτίαση, ενώ ο ίδιος θεωρεί ότι το μετα-υλιστικό φαινόμενο μπορεί να εννοηθεί καλύτερα με όρους «δομικής» εξήγησης. Σύμφωνα με την εξήγηση αυτή, είναι ο κλειστός χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος που οδηγεί στο περιθώριο ορισμένα κοινωνικά συμφέροντα και αιτήματα με αποτέλεσμα την υιοθέτηση αντισυμβατικών μορφών πολιτικής συμπεριφοράς και όχι η υποστήριξη κοινωνικών αλλαγών εκ μέρους ενός ορισμένου κοινού, η οποία εδράζεται σε αντικατεστημένες αξιολογικές τοποθετήσεις.

Είναι αλήθεια ότι ο Inglehart δεν προβαίνει σε διεξοδικές αναλύσεις των πολιτικών συστημάτων των δυτικών χωρών. Αντικείμενό του, άλλωστε, είναι η συγκριτική ανάλυση των πολιτικών προδιαθέσεων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η όλη προσέγγισή του μπορεί να χαρακτηριστεί αμιγώς «ψυχολογική», στο βαθμό που δηλώνεται⁹ ότι η περί «ελλείψεως» υπόθεση πρέπει να συνητάσσεται με την περί κοινωνικοποιήσεως υπόθεση. Ότι δηλαδή το μέτρο της υποκειμενικής αίσθησης ικανοποίησης δεν εξαρτάται μόνο από το εισόδημα αλλά και από τις γενικότερες ιστορικές συνθήκες εντός των οποίων τα άτομα συγκροτούν τις υποκειμενικές και κοινωνικές τους ταυτότητες.

Επιπλέον, στις αιτιάσεις του Offe θα μπορούσε κανείς να διαβλέψει μια κάποια δυϊστική κατανόηση της σχέσης ανάμεσα σε υποκειμενικές νοηματικές καταστάσεις και στην παρουσία αντικειμενικών συνθηκών. Ο δυϊσμός ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο, δράση και σύστημα, κουλτούρα και δομή έχει προ πολλού ανατραπεί στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία.¹⁰

Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται εν σχέσει με τις απόψεις του Inglehart είναι το αν και κατά πόσο το μετα-υλιστικό φαινόμενο

9. Βλ. Inglehart, *ό.π.*, 1981, σ. 881.

10. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Bennet M. Berger, «Structure and Choice in the Sociology of Culture», *Theory and Society*, 20 (1991), σ. 1-19.

αποτελεί μια σχετικώς μόνιμη κατάσταση, που χαρακτηρίζει ένα σημαντικό, πλην όμως μειοψηφούν, τμήμα του πληθυσμού των από οικονομική άποψη ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης, ή αν είναι ένα παροδικό φαινόμενο που αφορά τα μικρο- και μεσο-πρόθεσμα συμφέροντα ορισμένων αντι-ελίτ, που στις εν λόγω χώρες αποκλείονται από τη νομή της οικονομικής δύναμης και της πολιτικής κυριαρχίας και βιώνουν, ως εκ τούτου, μια κατάσταση σχετικής στέρησης.¹¹

Εάν οι μετα-υλιστικές αξίες και κατά συνέπεια η νέα πολιτική συνιστούν απλώς συγκυριακά και πρόσκαιρα φαινόμενα, λογικό είναι να περιμένει κανείς τόσο τα νέα κοινωνικά κινήματα όσο και τα πράσινα κόμματα να φθίνουν και να αποσύρονται. Αν αυτό αληθεύει εν μέρει για τα σύγχρονα κινήματα,¹² διαψεύδεται σχεδόν πλήρως για την περίπτωση των κομμάτων νέας πολιτικής. Και διαψεύδεται διότι η άποψη που θεωρεί τον μετα-υλισμό φαινόμενο πρόσκαιρο προϋποθέτει μια σχέση γραμμικής συνέχειας και χρονικής αμεσότητας ανάμεσα στην κατάσταση οικονομικής αφθονίας και στην εκδήλωση μετα-υλιστικών στάσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, υποτίθεται ότι, αν εκλείψουν οι συνθήκες αφθονίας, τα άτομα, που πριν βίωναν ως έλλειψη την ανεπάρκεια της κοινωνίας να τους ικανοποιήσει συμβολικές ανάγκες, θα προσαρμόσουν τις προτεραιότητές τους στο επίπεδο της εκπλήρωσης υλικών και μόνο αναγκών. Κάτι τέτοιο όμως δεν έχει συμβεί.

Όπως έχει δείξει ο Inglehart,¹³ οι μετα-υλιστικοί αξιακοί προσανατολισμοί διατηρούνται και σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Οι εν λόγω μάλιστα προσανατολισμοί διατηρούνται πρωτίστως διαγενεακώς (cohort effects), δευτερευόντως δε ηλικιακώς (aging effect). Τούτο σημαίνει ότι οι αξιακοί προσανατολισμοί που συγκροτήθηκαν κατά τη διάρκεια των βασικών διαμορφωτικών χρόνων στις μεταπολεμικές γενιές του οικονομικού θαύματος διατηρούνται με αξιοσημείωτη σταθερότητα στις μετέπειτα περιόδους που χαρακτηρίζονται από οικονομική κρίση και ανασφάλεια. Ακριβώς επειδή δεν υφίσταται κάποια μονοσήμαντη αντιστοιχία

11. Βλ. Poguntke, *ό.π.*, σ. 76. Βλ. επίσης τις κριτικές απόψεις του Lehner, όπως αυτές εκτίθενται στο Η. Κατσούλης, *ό.π.*, σ. 133-134.

12. Eyerman-Jamison, *ό.π.*, σ. 149-150. Βλ. επίσης Alberto Melucci, «Ten Hypotheses for the Analysis of New Movements», στο D. Pinto (επιμ.), *Contemporary Italian Sociology*, Cambridge U.P. 1981, σ. 173-194.

13. Inglehart, *ό.π.*, 1981, σ. 897-898.

ανάμεσα στις διακυμάνσεις των οικονομικών μεγεθών και στον τρόπο που οι άνθρωποι δίνουν νόημα στις πολιτικές συνθήκες ύπαρξής τους, η μετα-υλιστική αλλαγή αξιών επέφερε συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα στις δεκαετίες του '70 και του '80, οι οποίες χαρακτηρίζονται από σοβαρή οικονομική ύφεση. Πρόκειται με άλλα λόγια για την επιβεβαίωση της θέσης περί της μη αντιστρεψιμότητας των αξιακών προσανατολισμών που θεμελιώθηκαν κατά τα βασικά διαμορφωτικά χρόνια. Έτσι, χωρίς να αποτελεί αποκλειστικό τους προνόμιο, οι μετα-υλιστικές αξίες χαρακτηρίζουν συχνότερα την ηλικιακή κατηγορία 25-44, τα νέα μεσαία στρώματα, τους πιο μορφωμένους και τους σχετικά ευκατάστατους.

Αλλά δεν είναι μόνο ο μη αντιστρέψιμος χαρακτήρας των αξιών αυτών που αναγορεύει τη νέα πολιτική σε μια λίγο πολύ μόνιμη συνθήκη. Όπως αναφέρει ο Poguntke,¹⁴ εξαιτίας των δομικών αλλαγών στην απασχόληση και στους διάφορους τομείς παραγωγής των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού απασχολείται στον δημόσιο τομέα και στις υπηρεσίες, έχοντας έτσι κατοχυρωθεί απέναντι στις αρνητικές, για άλλα τμήματα του εργαζόμενου πληθυσμού, επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Αποτέλεσμα αυτού είναι να δέχονται λιγότερες ψυχολογικές πιέσεις όσον αφορά τη δέσμευση στις στρατηγικές της οικονομικής ανάπτυξης και σταθερότητας. Πρόκειται βεβαίως εδώ για τα νέα μεσαία στρώματα που, όπως φαίνεται από τις επαναλαμβανόμενες επί σειρά ετών διεθνείς μετρήσεις, είναι φορείς μετα-υλιστικών αξιών και οι κατ' εξοχήν ψηφοφόροι των κομμάτων νέας πολιτικής.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούμε νομίζω να δεχτούμε ως βασική εξηγητική παράμετρο της εμφάνισης των πράσινων κομμάτων τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής κουλτούρας, η οποία στοιχειοθετείται από την εμφάνιση και διάδοση των μετα-υλιστικών αξιών.¹⁵ Ειδικότερα μάλιστα, τα κόμματα αυτά οφείλουν την ύπαρξή τους στην εγρήγορηση της περιβαλλοντικής συνείδησης, σταθμό της οποίας αποτέλεσε η δημοσίευση του *Limits*

14. Βλ. Poguntke, *ό.π.*, σ. 77.

15. Στην άποψη αυτή πάντως έχουν διατυπωθεί ορισμένες αντιρρήσεις. Βλ. ενδεικτικά Kreuzer, *ό.π.*, και Clive Church, «The Consolidation of Green Politics in Switzerland», Paper Prepared for the ECPR Workshop «Europe: The Green Challenge», Colchester, 23-28 Ματίου 1991.

to Growth της Λέσχης της Ρώμης το 1972. Είχαν όμως προηγηθεί και ορισμένες άλλες δημοσιεύσεις που επηρέασαν σημαντικά το διεθνές κοινό ώστε να αναγνωρίσει τους κινδύνους της περιβαλλοντικής καταστροφής του πλανήτη.¹⁶

Όπως όμως έχουμε ήδη αναφέρει, της εμφάνισης και της πολιτικής παρουσίας των πράσινων κομμάτων προηγήθηκε, σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, η ανάδυση του περιβαλλοντικού ή/και οικολογικού κινήματος.¹⁷ Όπως συμβαίνει σε όλα τα νέα κοινωνικά κινήματα, το πράσινο κίνημα είναι πολυμορφικό. Από χώρα σε χώρα και με παραλλάσσουσες αναλογίες, συντίθεται από διαφορετικές τάσεις, οι κυριότερες των οποίων είναι: (α) ο προστατευτισμός, (β) ο περιβαλλοντισμός, (γ) η πολιτική οικολογία, (δ) ο οικοφεμινισμός, και (ε) ο οικοσοσιαλισμός. Στο πλαίσιο των τάσεων αυτών περιλαμβάνεται ένα ολόκληρο φάσμα απόψεων και προσεγγίσεων που ξεκινούν από ορισμένες νεορομαντικές έως και μυστικιστικές τοποθετήσεις απέναντι στη σχέση ανθρώπου-φύσης, περνούν από ποικίλες ριζοσπαστικές πολιτικές αναλύσεις σχετικά με την τριαδική σχέση άνθρωπος-φύση-άνθρωπος, και καταλήγουν σε τεχνοκρατικές προτάσεις επιστημονικής διαχείρισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Η διαρκώς αυξανόμενη τα τελευταία χρόνια βιβλιογραφία προσπάθησε να ταξινομήσει την πανσπερμία αυτή των προσεγγίσεων, με αποτέλεσμα να προβεί σε μια σχεδόν από όλους αποδεκτή διμερή ιδεοτυπική διάκριση: από τη μια μεριά γίνεται λόγος για οικολογία του βάθους (deep ecology) και από την άλλη για επιφανειακή οικολογία (shallow ecology). Οι συνήγοροι της οικολογίας του βάθους υιοθετούν μια ολική ανασυγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων του είδους με τη φύση, ενώ όσοι υποστηρίζουν την επιφανειακή οικολογία θεωρούν ότι η

16. Τέτοια κείμενα είναι το *Silent Spring* της Rachel Carson, το *Tragedy of the Commons* του Garrett Hardin, το *The Small is Beautiful* του Schummaher, που έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά, κ.ά.

17. Ενώ για τις χώρες αυτές η δεκαετία του '70 ήταν η περίοδος ανάπτυξης οικολογικών κινήματων και η δεκαετία του '80, και δη το πρώτο μισό της, χρονικό διάστημα κατά το οποίο γνώρισαν τη δημιουργία πράσινων κομμάτων, στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου έχουμε μια αρκετά διαφορετική κατάσταση: όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένα οικολογικά κινήματα και περιβαλλοντική συνείδηση, και αρκετά καθυστερημένη εμφάνιση πράσινων κομμάτων.

δράση του οικολογικού κινήματος πρέπει να συγκεντρωθεί στην εξουδετέρωση των αρνητικών μόνο συνεπειών και παρασυνεπειών της ανάπτυξης στο φυσικό περιβάλλον.¹⁸ Πρόκειται δηλαδή για δύο διαφορετικές, αλλά όχι κατ' ανάγκην αλληλοαποκλειόμενες, γενικές προοπτικές, και σε καθεμιά από αυτές εξειδικεύονται πιο συγκεκριμένες τακτικές και στρατηγικές.

Με την οργανωτική μετεξέλιξη των οικολογικών κινημάτων σε πράσινα κόμματα επήλθε σε μεγάλο βαθμό μια θεσμοθέτηση των μέχρι τούδε εξωθεσμικών διεκδικήσεων. Οι αντισυστημικές όψεις του κινήματος αμβλύθηκαν σημαντικά και μάλιστα όχι χωρίς εσωτερικές αντιστάσεις και παλινωδίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η διαφορά ανάμεσα σε Fundis και Realos δεν αφορά μόνο τους γερμανούς πράσινους, αλλά πολλά άλλα ευρωπαϊκά πράσινα κόμματα. Η πορεία ωστόσο από το πράσινο κίνημα στο πράσινο κόμμα δεν είναι μονόδρομος. Η ύπαρξη οικολογικού κινήματος και η ανεπτυγμένη περιβαλλοντική συνείδηση δεν οδηγούν αυτομάτως στην ίδρυση οικολογικών κομμάτων νέας πολιτικής. Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, οι μετα-υλιστικές μορφές πολιτικής δράσης και αξίες δεν εξηγούν αφ' εαυτών τη δημιουργία των πράσινων κομμάτων. Υπάρχουν χώρες, όπως π.χ. η Νορβηγία, στις οποίες και αξιόλογο οικολογικό κίνημα υπάρχει και ανεπτυγμένη περιβαλλοντική συνείδηση, χωρίς ωστόσο μέχρι στιγμής να έχουν πράσινο κόμμα. Το μετα-υλιστικό φαινόμενο, ως νέα εναντιωματική πολιτική κουλτούρα στις δυτικές χώρες, αποτελεί ίσως την αναγκαία όχι όμως και την ικανή συνθήκη για την εμφάνιση πράσινων κομμάτων. Και λέμε «ίσως» γιατί, σύμφωνα με ορισμένους αναλυτές, υπάρχουν περιπτώσεις, όπως π.χ. του ελβετικού (GPS) και των αυστριακών (VGÖ/ALO), στις οποίες η εμφάνιση και η λειτουργία πράσινου κόμματος δεν συναρτάται

18. Ορισμένες φορές στη διεθνή βιβλιογραφία η διάκριση ανάμεσα στην οικολογία του βάθους και στην επιφανειακή οικολογία αποδίδεται και με τους όρους Dark ή Deep Green και Light Green αντίστοιχως. Ο όρος «οικολογία του βάθους» πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον νορβηγό φιλόσοφο Arne Naess για να συνοψίσει μια εναλλακτική οικοφιλοσοφία με ρομαντικές και ίσως μυστικιστικές διαστάσεις. Για μια κριτική αυτής της εκδοχής της οικολογίας του βάθους βλ. Tim Luke, «The Dreams of Deep Ecology», *Telos*, 1988 (76), σ. 65-92. Για μια συστηματική ανάλυση των πολιτικών θέσεων της οικολογίας του βάθους βλ. Andrew Dobson, *Green Political Thought*, Λονδίνο 1990.

θετικά με την ύπαρξη μετα-υλιστικών παραμέτρων.¹⁹

Εδώ όμως απαιτείται μια διευκρίνιση: αν και κόμματα νέας πολιτικής είναι κατ' εξοχήν τα πράσινα κόμματα, δεν συνεπάγεται ότι όλα ακολουθούν τα (ελευθεριακά κατά Flanagan) προτάγματα της νέας πολιτικής. Το να υιοθετεί ένα κόμμα περιβαλλοντικές θέσεις ή και να ιδρύεται στη βάση περιβαλλοντικών θεματοποιήσεων δεν σημαίνει ότι καθίσταται αυτομάτως κόμμα νέας πολιτικής. Για να θεωρηθεί τέτοιο, θα πρέπει να πληροί και άλλους όρους, όπως π.χ. αποκεντρωμένη οργανωτική δομή, συμμετοχικές διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας, σύνδεση με το οικολογικό κίνημα και μη συμβατικές μορφές πολιτικής δράσης.²⁰ Τέτοιες περιπτώσεις κομμάτων, που ενώ αυτοαποκαλούνται «πράσινα» ή «οικολογικά» δεν ακολουθούν εκείνες τις προοργανωτικές και οργανωτικές προδιαγραφές που θα μας επέτρεπαν να τα χαρακτηρίσουμε κόμματα νέας πολιτικής, είναι το Oekologisch-Demokratische Partei (ODP) στη Γερμανία, που διακηρύσσει περίπου οικο-δικτατορικές λύσεις στα προβλήματα της περιβαλλοντικής κρίσης. Είναι επίσης το VGO (Vereinigte Grunen Österreichs) της Αυστρίας, στο οποίο αναφερθήκαμε και προηγουμένως, που απορρίπτει τη συλλογικότητα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, το ανακλητό των αντιπροσώπων του, και το οποίο υιοθετεί συντηρητικές προστατευτικές πολιτικές για το περιβάλλον. Στην ίδια κατηγορία εμπίπτει και το GBS της Ελβετίας, που έχει πλήρως αποδεχθεί τους κανόνες του ορθόδοξου πολιτικού παιχνιδιού ακολουθώντας μια μάλλον συντηρητική και μονοθεματική στρατηγική. Τέτοιου είδους κόμματα του περιβάλλοντος, παρόλο που ενδέχεται να έχουν εκλογικές επιτυχίες, όπως π.χ. το ελβετικό GBS, πολύ χαλαρές μόνο σχέσεις έχουν με τα κατά χώρα οικολογικά κινήματα. Αν και με τη συγκρότηση των πράσινων κομμάτων επήλθε ρήξη στον αντιθεσμικό χαρακτήρα των κινήματων, η διαφορά ανάμεσα στα οικολογικά κόμματα νέας (ελευθεριακής) πολιτικής και τα άλλα πράσινα κόμματα έγκειται μάλλον στο ότι η είσοδος των πρώτων στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες σήμανε το τέλος του *εξωσυστημικού* χαρακτήρα τους και τη μετατροπή τους σε *αντισυστημικά* κόμματα, εντός όμως του πολι-

19. Βλ. προηγούμενη σημείωση 16.

20. Βλ. Poguntke, *ό.π.*, σ. 81-82.

τικού συστήματος. Αντίθετα, η εμφάνιση των δεύτερων ήταν εξ υπαρχής εσω- και φιλο-συστημική.

Φαίνεται λοιπόν ότι μόνο για τα πράσινα κόμματα νέας πολιτικής αποτελεί το μετα-υλιστικό φαινόμενο αναγκαία συνθήκη για τη συγκρότησή τους. Δεν είναι όμως, όπως τονίσαμε, και η ικανή. Η ικανή συνθήκη είναι η δομή των πολιτικών ευκαιριών που, σε κάθε χώρα, προσφέρεται από το κομματικό και πολιτικό (υπο)σύστημα. Η δομή των πολιτικών ευκαιριών²¹ περιλαμβάνει τις εξής κυρίως παραμέτρους: το εκλογικό σύστημα, τον αριθμό των κομμάτων, τον αριθμό των κομμάτων της αντιπολίτευσης (κυρίως της αριστερής), το βαθμό του κομματικού ανταγωνισμού, και το μέτρο ανταπόκρισης των κυβερνητικών θεσμών και των κομμάτων εξουσίας στην προβολή νέων αιτημάτων και αναγκών. Το αν και πότε ένα οικολογικό κίνημα, στις σχέσεις του με άλλα νέα κοινωνικά κινήματα, θα οργανωθεί πολιτικά σε πράσινο κόμμα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκάστοτε ιδιαίτερη δομή των πολιτικών ευκαιριών.

Σύμφωνα με τον Herbert Kitschelt,²² η δομή των πολιτικών ευκαιριών έχει δύο διαστάσεις: τις εισροές και τις εκροές. Η διάσταση των εισροών αναφέρεται στις συνθήκες υποδοχής εντός των οποίων τα κοινωνικά κινήματα συμμετέχουν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων πολιτικών (policies). Στις συνθήκες αυτές περιλαμβάνονται, βασικά, ο αριθμός, η διαπραγματευτική δύναμη και η απόσταση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων και κομμάτων, η σχέση ανάμεσα σε κοινοβούλιο και εκτελεστική εξουσία και, τέλος, η ύπαρξη διαμεσολαβητικών κοινωνικών θεσμών στους ο-

21. Ο όρος αυτός πρωτοεμφανίστηκε στα κείμενα του Peter Eisinger και τον επεξεργάστηκε ο Sidney Tarrow. Προσφάτως όμως γνώρισε ευρεία απήχηση και εφαρμογή λόγω των αναλύσεων του Herbert Kitschelt. Έχει μάλιστα σημειωθεί μια κάποια πληθωρική τάση στη χρήση του, έτσι ώστε να αναφέρεται και σε απλές συγκυριακές συνθήκες. Για να αποφευχθεί η σύγχυση αυτή καλό είναι, όταν χρησιμοποιείται, η «δομή των πολιτικών ευκαιριών» να αφορά μόνο τις ιδιότητες των πολιτικών και κομματικών συστημάτων. (Αναφέρεται από τον Chris Rootes, «Theory of Social Movements: Theory for Social Movements?», *Philosophy and Social Action*, 16 (4), 1990, σ. 16).

22. Βλ. H. Kitschelt, «Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies», *British Journal of Political Science*, 16 (1), 1986, σ. 67-85. Βλ. επίσης Marvin Overby, «West European Peace Movements: An Application of Kitschelt's Political Opportunity Structures Thesis», *West European Politics*, 13 (1), 1990, σ. 1-11.

ποίους μορφοποιούνται τα συλλογικά συμφέροντα. Από την άποψη λοιπόν των εισροών, η δομή των πολιτικών ευκαιριών ενός πολιτικού ή/και κομματικού συστήματος μπορεί να χαρακτηριστεί βάσει της διπλής μεταβλητής «ανοικτό/κλειστό».

Η διάσταση των εκροών αναφέρεται στην ικανότητα των πολιτικών συστημάτων να εφαρμόζουν συγκεκριμένες πολιτικές, ανταποκρινόμενες σε αρθρωμένα κοινωνικά αιτήματα. Ο τρόπος της ανταπόκρισης διαφέρει ανάλογα με το βαθμό του γεωγραφικού και, κυρίως, του οργανωτικού/διοικητικού συγκεντρωτισμού των κέντρων λήψης των αποφάσεων. Από τη σκοπιά λοιπόν της ικανότητας εφαρμογής κρατικών πολιτικών, η δομή των πολιτικών ευκαιριών μπορεί να κατηγοριοποιηθεί και με βάση τη μεταβλητή «ήπια/ισχυρή», η οποία σε γενικές γραμμές αντιστοιχεί στη γνωστή διάκριση «ήπιο κράτος»-«ισχυρό κράτος».

Προκύπτει έτσι μια 2×2 μήτρα κατηγοριών: μια συγκεκριμένη δομή πολιτικών ευκαιριών μπορεί να είναι ταυτοχρόνως ανοικτή και ήπια, ανοικτή και ισχυρή, κλειστή και ήπια, ή κλειστή και ισχυρή.²³ Ανάλογα με το ποια ιδιαίτερη περίπτωση επικρατεί, η δράση των κοινωνικών κινημάτων ακολουθεί και μια αντίστοιχη, κατά κύριο λόγο, πορεία. Όταν η δομή των πολιτικών ευκαιριών είναι ανοικτή και ήπια, όταν δηλαδή το πολιτικό σύστημα είναι υποδεκτικό σε αιτήματα και διεκδικήσεις και ταυτοχρόνως οι θεσμοί του χαρακτηρίζονται από χαλαρότητα, τα κινήματα τείνουν να ακολουθούν αφομοιωτικές στρατηγικές δράσης. Τούτο, και γιατί τους επιτρέπεται να διατυπώνουν τις αξιώσεις τους και γιατί μεγάλο μέρος των διεκδικήσεών τους υιοθετείται από τους κυβερνητικούς θεσμούς. Στην περίπτωση της ανοικτής και ισχυρής δομής πολιτικών ευκαιριών τα κινήματα πιέζουν για τη μεταστροφή των αιτημάτων τους σε κρατικές πολιτικές. Αυτό συμβαίνει διότι ναι μέν οι θεσμοί των εισροών είναι ανοικτοί και επιτρέπουν την έκφραση αιτημάτων, πλην όμως οι θεσμοί των εκροών χαρακτηρίζονται από έλλειψη προσαρμοστικότητας στις κοινωνικές πιέσεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι δύο αυτές περιπτώσεις αφορούν ενδοσυστημικές στρατηγικές των κοινωνικών κινημάτων. Όταν όμως η δομή των πολιτικών ευκαιριών είναι κλειστή, όταν αποκλείει δηλαδή νέες κοινωνικές ομάδες και

23. Βλ. Kitschelt, *ό.π.*, σ. 64.

αξιώσεις, τότε συνήθως τα κοινωνικά κινήματα ακολουθούν εξω-συστημικές στρατηγικές.

Ως προς το ζήτημα της οργανωτικής μεταστροφής των κινήματων, στην περίπτωση μας του οικολογικού, σε πολιτικό κόμμα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι πιθανότητες δημιουργίας κόμματος αυξάνονται όταν η δομή των πολιτικών ευκαιριών προσφέρει: (α) ένα επιτρεπτικό εκλογικό σύστημα, (β) ανοικτούς διαύλους πολιτικής επικοινωνίας, (γ) καθιερωμένα κόμματα τα οποία αδυνατούν να ανταποκριθούν σε νέα αιτήματα σχετικά με την περιβαλλοντική κρίση, (δ) ένα κομματικό σύστημα με περιορισμένο, σχετικά, αριθμό αντιπολιτευόμενων κομμάτων, και (ε) μειωμένη πόλωση ανάμεσα στα ανταγωνιζόμενα παραδοσιακά κόμματα.²⁴ Σε συνδυασμό βεβαίως με τη δομή των πολιτικών ευκαιριών θα πρέπει να υπολογιστεί και η αποφασιστική, ορισμένες φορές, επίδραση συγκυριακών παραγόντων, που άλλοτε ανακόπτουν και άλλοτε επιταχύνουν τις διαδικασίες σχηματισμού νέων πράσινων κομμάτων.²⁵

Έχοντας όλα όσα προηγήθηκαν κατά νου, μπορούμε νομίζουμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι κυριότερος γενεσιουργός παράγοντας δημιουργίας πράσινων κομμάτων είναι η εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στη μετα-υλιστική πολιτική κουλτούρα και στη θετική υπαγωγή των στοιχείων που συγκροτούν την εκάστοτε δομή των πολιτικών ευκαιριών.

Στην περίπτωση όμως που υπάρχει αρνητική υπαγωγή των στοιχείων της δομής των πολιτικών ευκαιριών, και παρά το γεγονός ότι ενδέχεται να διατυπώνονται ανάγκες και αιτήματα νέου τύπου, πέρα από το ότι οι πιθανότητες ίδρυσης πράσινου κόμματος είναι εξαιρετικά περιορισμένες, διαγράφονται δυνάμει οι εξής προοπτικές: (α) τακτική υφαρπαγή των νέων αιτημάτων

24. Βλ. Rootes, «The Future of "New Politics"», *ό.π.*

25. Τέτοια ήταν π.χ. η συγκυρία της ελληνικής πολιτικής σκηνής την άνοιξη του 1989 όταν οι έλληνες οικολόγοι αποφάσισαν να συγκροτήσουν την Ομοσπονδία Οικολογικών Οργανώσεων και να συμμετάσχουν στις επερχόμενες, τότε, εκλογικές διεργασίες υπολογίζοντας σε εκλογικά οφέλη, βάσει της αναμενόμενης αλλά μηδέποτε πραγματοποιηθείσας, λόγω του λαϊκισμού τους, πολυδιάσπασης των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ. Για μια ανάλυση του ελληνικού οικολογικού κινήματος και τις κομματικές μορφές έκφρασής του βλ. Nicolas Demertzis, «Green Movement and Green Party in Greece», Paper Presented to the ECPR Workshop «Europe: The Green Challenge», Colchester, 23-28 Μαρτίου 1991.

από τα μεγάλα κόμματα εξουσίας, (β) οικειοποίηση των αιτημάτων αυτών από ένα (ή και περισσότερα ίσως) μικρό αριστερό κόμμα, που του δίδεται έτσι η δυνατότητα να διατηρηθεί στην πολιτική σκηνή, (γ) εσωτερική διαίρεση ή διάσπαση ενός σχετικά μεγάλου αριστερού κόμματος της αντιπολίτευσης στη βάση των νέων διαιρετικών τομών που υπαγορεύει η νέα πολιτική, (δ) αποξένωση των φορέων της νέας πολιτικής από το πολιτικό και κομματικό σύστημα.²⁶ Αφ' ης στιγμής, όμως, πράσινα κόμματα νέας πολιτικής έχουν όντως εμφανιστεί στις δυτικές χώρες ως οργανωμένη έκφραση νέων συγκρούσεων, εκείνο που ίσως από εδώ και πέρα έχει περισσότερο ενδιαφέρον δεν είναι τόσο η εξήγηση της εμφάνισής τους όσο η ανάλυση του γιατί εξακολουθούν να υφίστανται ακόμη.²⁷ Πριν όμως προχωρήσουμε στη συζήτηση γύρω από τις προοπτικές των πράσινων κομμάτων, θα σταθούμε με συντομία σε μια ενδεικτική τυπολογία τους, που ενδεχομένως μπορεί να χρησιμεύσει σε συγκριτικού είδους αναλύσεις.

4. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ «ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

Θα πρέπει να έχει γίνει σαφές ότι, όπως και τα κατά τόπους οικολογικά κινήματα,²⁸ έτσι και τα πράσινα κόμματα χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια. Εάν ο ελάχιστος κοινός παρανομαστής των εν λόγω κομμάτων είναι η αναφορά στο περιβάλλον, οι διαφορές τους ως προς το πώς τα περιβαλλοντικά ζητήματα θα πρέπει να θεματοποιηθούν και να λυθούν πράγματι επιπολάζουν. Πέραν αυτού, διαφορές υπάρχουν και ως προς την οργανωτική τους συγκρότηση. Ανάλογα με την εν γένει πολιτική οργανωτική παράδοση των ιδρυτικών μελών τους, τα κόμματα αυτά υιοθετούν τη μια ή την άλλη μορφή εσωτερικής οργάνωσης.

Στη βάση αυτής λοιπόν της προβληματικής θα μπορούσε κανείς να προβεί σε μια πρώτη, πλην όμως ενδεικτική τυπολογία των πράσινων κομμάτων. Η τυπολογία αυτή στηρίζεται σε τέσσερα ζεύγη κριτηρίων, από τα οποία προκύπτουν οκτώ διαφο-

26. Poguntke, *ό.π.*, σ. 79.

27. Church, *ό.π.*, σ. 3.

28. Βλ. Jan Pakulski, *Social Movements. The Politics of Moral Protest*, Longman Cheshire, Μελβούρνη 1991, σ. 32 κ.ε.

ρευτικοί τύποι κομμάτων. Το κάθε ζεύγος αναφέρεται στις παρακάτω τέσσερις περιοχές: (α) προγραμματικές θέσεις, (β) τακτική, (γ) στάση απέναντι στην Αριστερά, και (δ) εσωτερική οργάνωση.

Ως προς τις *προγραμματικές θέσεις τους*, τα εν λόγω κόμματα μπορούν να διακριθούν σε δύο τύπους. Από τη μια πλευρά κατατάσσονται όσα κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο ακολουθούν τις θέσεις της οικολογίας του βόθρου: προβλέπουν δηλαδή στα καταστατικά τους αποφασιστικές αλλαγές τόσο στη σχέση φύσης-κοινωνίας όσο και στη δομή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων κυριαρχίας. Από την άλλη πλευρά μπορούμε να τοποθετήσουμε τα πράσινα εκείνα κόμματα που υιοθετούν τις προτάσεις της επιφανειακής οικολογίας. Η διάκριση αυτή θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί με τους όρους «οικολογία» vs «περιβαλλοντισμός», που είναι και πιο προσφιλείς στην ελληνική δημοσιότητα. Στο ζήτημα αυτό πάντως αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Ως προς την *τακτική*, τα πράσινα κόμματα μπορούν να καταταγούν βάσει της γνωστής διάκρισης ανάμεσα σε «θεμελιακά» και «ρεαλιστικά». Θα πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί ότι η διάκριση ανάμεσα σε Fundis και Realos δεν αντιστοιχεί στη διάκριση ανάμεσα σε οικολογικές και περιβαλλοντικές προγραμματικές θέσεις. Η εν λόγω διάκριση αναφέρεται στην εντός των πράσινων κομμάτων διαμάχη ως προς τα μέσα που θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την πραγματοποίηση των στόχων τους.²⁹ Και τα μέσα αυτά σχετίζονται ευθέως με τη στάση που καλούνται να κρατήσουν οι πράσινοι απέναντι στο κράτος και την κοινοβουλευτική δημοκρατία.³⁰ Η απόρριψη των αντιπροσωπευτικών διαδικασιών εν ονόματι της άμεσης δημοκρατίας, και αντιστρόφως, είναι μια συζήτηση που κατά κάποιο τρόπο επαναλαμβάνει τις στρατηγικές διαμάχες του ιστορικού εργατικού κινήματος (Kautsky, Luxemburg, Bernstein). Η διαμάχη αυτή όμως διεξάγεται εντός των πράσινων κομμάτων νέας πολιτικής, των κομμάτων δηλαδή που προγραμματικά κρατούν αποστάσεις από τον απλό περιβαλλοντισμό.

Ως αντισυστημικά κόμματα, οι πράσινοι έρχονται εκ των πραγ-

29. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι υπάρχει εσωτερική ανομοιογένεια εντός ενός «στρατοπέδου».

30. Βλ. Brian Doherty, «A Comparative Analysis of Fundi-Realo Conflicts in the Green Parties of Five Countries», Paper Prepared for the ECPR Workshop «Europe: The Green Challenge», 23-28 Μαγτίου 1991.

μάτων σε συνάφεια με τα (άλλα) κόμματα της Αριστεράς. Είναι γνωστό εξάλλου ότι σε πολλές περιπτώσεις τα μέλη των κομμάτων αυτών προέρχονται ευθέως από κόμματα της κοινοβουλευτικής και εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς. Η *στάση τους όμως απέναντι στην αριστερά*, τόσο ως ιδέα όσο και ως οργανωμένη πολιτική δύναμη, διαφέρει. Υπάρχουν πράσινα κόμματα, όπως π.χ. το γερμανικό, τα οποία θεωρούν ότι οι θέσεις τους διαφέρουν από την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία και τον κομμουνισμό, αλλά που εν πάση περιπτώσει εντάσσονται στις δυνάμεις της Αριστεράς. Παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους από την παραδοσιακή Αριστερά, τα κόμματα αυτά εξακολουθούν να αυτοτοποθετούνται στον διαμετρικό άξονα «Δεξιά-Αριστερά». Αντιθέτως, ορισμένα άλλα κόμματα, υιοθετώντας μια μετα-μοντέρνα προσέγγιση, θεωρούν ότι η πράσινη πολιτική υπερβαίνει τον άξονα Δεξιάς-Αριστεράς και αυτοχαρακτηρίζονται μετα-αριστερά κόμματα. Εκτός από το ιταλικό, τέτοια περίπτωση είναι και το γαλλικό.³¹

Ως προς το κριτήριο της *εσωτερικής τους οργάνωσης*, τα πράσινα κόμματα μπορούν να διακριθούν με αναφορά το βαθμό συγκεντρωτισμού. Ναι μεν έχουν μια κατά το μάλλον ή ήττον ομοσπονδιακή εσωτερική δομή, πλην όμως η δομή αυτή ενδέχεται να κυμαίνεται από τη μορφή μιας χαλαρής ατυπίας, όπως στην περίπτωση των ιταλών πρασίνων, έως τη μορφή μιας αρκετά πειθαρχημένης εσωτερικής οργάνωσης, όπως στην περίπτωση των Βέλγων.³²

Εννοείται φυσικά ότι τα κριτήρια αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο για την κατασκευή ιδεοτυπικών συνδυαστικών κατηγοριών, οι οποίες επ' ουδενί λόγω πρόκειται να αποσυνδεθούν από την εκάστοτε ζωντανή πολιτική εμπειρία.

5. ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ «ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

Διαφάνηκε ήδη ότι οι περισσότερες ενδείξεις συντείνουν στη θέση ότι το μετα-υλιστικό φαινόμενο είναι μια σχετικά μόνιμη κα-

31. Βλ. Νίκος Γεωργαράκης, «Οικολογία και οικολογισμός στη Γαλλία: Πολιτισμική έκφραση μιας ιδεολογίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61 (1986), σ. 30-53.

32. Doherty, *ό.π.*

τάσταση. Τούτο θα μπορούσε κατά μια έννοια να εξηγήσει τους λόγους διατήρησης των πράσινων κομμάτων σήμερα. Από μόνο του ωστόσο δεν εξαντλεί την όλη κατάσταση. Είπαμε ήδη ότι όταν η δομή των πολιτικών ευκαιριών είναι επιτρεπτική αυξάνονται οι πιθανότητες διεύρυνσης της επιρροής των νέων αυτών κομμάτων. Αν όμως μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 τα δυτικά κομματικά συστήματα επέδειξαν αδυναμία συστηματικής αντιμετώπισης των νέων διεκδικήσεων, αφήνοντας έτσι στα πράσινα κόμματα ελεύθερο πεδίο πολιτικής αντιπροσώπευσης, από το χρονικό εκείνο σημείο και έπειτα η κατάσταση τείνει να αντιστραφεί. Τόσο τα κυβερνητικά όσο και τα μεγάλα αντιπολιτευτικά κόμματα προσαρτούν στα προγράμματά τους περιβαλλοντικά ζητήματα, με κύριο σκοπό την αποτροπή διαρροών των ψηφοφόρων τους. Ως βασικός συντελεστής του πολιτικού συστήματος, τα ΜΜΕ, συνεπικουρούμενα από μεγάλες διεθνείς προστατευτικές περιβαλλοντικές οργανώσεις όπως η Greenpeace και The Friends of the Earth, ασχολούνται όλο και πιο πολύ με το περιβάλλον ως ειδησεογραφικό εμπορεύσιμο είδος.

Οι διαδικασίες αυτές, προσαρμογής των πολιτικών και κομματικών συστημάτων στις νέες θεματοποιήσεις παρέμειναν βεβαίως και παραμένουν στο επίπεδο της επιφανειακής οικολογίας ή, αλλιώς, του τεχνοκρατικού περιβαλλοντισμού, αδυνατώντας να συμπεριλάβουν προτάσεις της οικολογίας του βάθους, κάτι που θα επέφερε κρίση ταυτότητας στα παραδοσιακά κόμματα. Παρ' όλα αυτά, η συμπερίληψη περιβαλλοντικών θεμάτων στις θέσεις και στα προγράμματά τους αποστρέφει δυνητικούς ψηφοφόρους των πράσινων κομμάτων. Αυτά με τη σειρά τους βρίσκονται αντιμέτωπα με δυο προοπτικές εξίσου, νομίζουμε, αδιέξοδες: είτε να εντείνουν την κομματική αντιπαράθεση, με αρνητική παρασυνέπεια να αναζωπυρωθούν οι παραδοσιακές, διαιρετικές τομές και να χάσουν έτσι δυνητικούς ψηφοφόρους, είτε να συνεργαστούν με μεγάλα κόμματα της αντιπολίτευσης, με κίνδυνο να απωλέσουν την αντισυστημική τους πολιτική ταχύτητα. Και οι δύο προοπτικές είναι αμυντικές: στην πρώτη χάνονται νέοι ψηφοφόροι, με τη δεύτερη χάνονται οι παλαιοί.

Το δίλημμα αυτό φυσικά είναι το κόστος της ενσωμάτωσης στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Το κρίσιμο, νομίζουμε, ζήτημα για το μέλλον των πράσινων κομμάτων είναι το πώς θα διατηρήσουν τον εσωσυστημικό χαρακτήρα τους δίχως να χάσουν

την αντισυστημική γραμμή τους. Αν στα παραπάνω συνυπολογιστούν και ορισμένα άλλα στοιχεία, όπως π.χ. οι εσωτερικές πολιτικές διαφορές των πρασίνων, η αδυναμία, τις περισσότερες φορές, συγκρότησης ενός εναλλακτικού αλλά και ρεαλιστικού προγράμματος, οι οργανωτικές δυσλειτουργίες τους και η αρνητική εμπειρία των γερμανών πρασίνων στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1990, τότε ευλόγως μπορεί κανείς να θέσει το ερώτημα σχετικά με τις προοπτικές των κομμάτων αυτών. Φυσικά, έτοιμες συνταγές για το μέλλον δεν υπάρχουν, ιδιαίτερα στους καιρούς που ζούμε. Ίσως το να κρίνει κανείς κατά περίπτωση, αποτελεί την ασφαλέστερη μέθοδο. Επειδή όμως πέρα από τη μοναδικότητα των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων εξακολουθούν να υπάρχουν κοινές συνισταμένες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πολλά θα εξαρτηθούν από την παρουσία του μεταυλιστικού φαινομένου, την ικανότητα της Αριστεράς να συνδυάσει τις παλαιές και τις νέες αντιφάσεις του συστήματος προς την κατεύθυνση εναλλακτικών και πειστικών προταγμάτων, και τη δυνατότητα των κοινωνικών κινημάτων να ανανεώνονται και να διευρύνουν τα πολιτισμικά όρια και τους πολιτικούς όρους της διαφορετικότητας.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΣ

La physique expérimentale roule sur deux points qu'il ne faut pas confondre, l'*expérience* proprement dite, et l'*observation*. Celle-ci, moins recherchée et moins subtile, se borne aux faits qu'elle a sous les yeux, à bien voir et à détailler les phénomènes de toute espèce que le spectacle de la nature présente; celle-là au contraire cherche à la pénétrer plus profondément, à lui dérober ce qu'elle cache; à créer, en quelque manière, par la différente combinaison des corps, de nouveaux phénomènes pour les étudier: enfin elle ne se borne pas à écouter la nature, mais elle l'interroge et la presse.

D'Alembert, *Encyclopédie*, άρθρο «Expérimental»

Η θεωρία των «παραδειγμάτων» του Τόμας Κουν, που εισάγει την ιστορική διάσταση στην ερμηνεία της θεωρητικής προόδου στην επιστήμη, αποτελεί την πιο σημαντική πρόσφατη εξέλιξη στην επιστημολογία, με σημαντικές προεκτάσεις και σε άλλους κλάδους. Οι σελίδες που ακολουθούν συνδέουν την προβληματική του Κουν με τη συζήτηση περί μεθόδου στη νεότερη φιλοσοφία, αναδεικνύουν τα βασικά στοιχεία της και το θεωρητικό δίλημμα που θέτει, και την εντάσσουν σε ορισμένα γενικότερα θεωρητικά ενδιαφέροντα όπως είναι η σχέση της συνείδησης με τον κόσμο, που προκύπτει από μια εγελιανή σύλληψη της ιστορικότητας.

1. ΕΠΑΓΩΓΗ, ΕΠΑΛΗΘΕΥΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΨΕΥΣΙΜΟΤΗΤΑ

Η νεότερη περίοδος στη φιλοσοφική σκέψη και στην επιστημονική πράξη εγκαινιάστηκε με μια πολυμέτωπη επίθεση κατά του αριστοτελισμού όπως τον είχε ερμηνεύσει και εφαρμόσει ο Μεσαίωνας. Η παράδοση εκείνη είχε οδηγήσει σε αδιέξοδο τη μέλητη της φύσης, γιατί παραβλέποντας τη γνήσια εμπειρική διά-

σταση της αριστοτελικής επιστημολογίας θεωρούσε ότι η γνώση ήταν παραγωγή, διά της εφαρμογής των κανόνων της τυπικής λογικής, δευτερογενών προτάσεων από ένα υπερκείμενο σώμα αληθειών που θεωρούνταν τελειωμένο και άτρωτο.

Η γέννηση του σύγχρονου πνεύματος συνδέεται με την αποφασιστική απόρριψη της εξωτερικής αυθεντίας¹ και τη ζήτηση μιας νέας μεθοδολογίας για την κατάκτηση αληθινής γνώσης. Η επιστήμη του 17ου και του 18ου αιώνα γύμνωσε τη φυσική πραγματικότητα από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της (τα «είδη» και τα τελικά αίτια πάνω στα οποία οικοδομείται η έννοιά τους) και μέσα από τον κρίσιμο διαχωρισμό σε «πρωτεύουσες» και «δευτερεύουσες» ποιότητες των πραγμάτων ανέδειξε τον κόσμο σαν ένα άχρωμο, άοσμο και αθόρυβο σύστημα κινούμενων υλικών μαζών, των οποίων η συμπεριφορά περιγράφεται επακριβώς με τη χρήση της ουδέτερης, ψυχολογικά και ιδεολογικά, γλώσσας των μαθηματικών.²

Τόσο το ορθολογικό κίνημα που πυροδοτήθηκε από τον Ντεκάρτ όσο και ο εμπειρισμός που κατάγεται από τον Φ. Μπαίηκον ενώνονται γύρω από το αίτημα να σπάσει η θεωρητική τυραννία «των αρχαίων»³ για να μπορέσει ο σύγχρονος άνθρωπος να αναπτύξει ακηδεμόνευτα εγγενείς γνωστικές δυνάμεις. Ο Ντεκάρτ ανακαλύπτει τα «σπέρματα της αληθινής επιστήμης» μέσα στην υποκειμενική συνείδηση και πιστεύει ότι η διαδικασία της λογικής αυτοσκοπήσης θα φέρει στο φως το αξιωματικό θεμέλιο κάθε διανοητικής πειθαρχίας κατά το πρότυπο των μαθηματικών. Η αχίλλειος πτέρνα στην αντίληψη αυτή ήταν ότι έτεινε να μηδενίζει το ρόλο της παρατήρησης και του

1. Για τη λεπτομερειακή περιγραφή της διαδικασίας αυτής βλ. Paul Hazard, *The European Mind 1680-1715*, New American Library-Meridian, Νέα Υόρκη 1963, και ιδιαίτερα, σ. 80-115.

2. Galileo Galilei, «Two Kinds of Properties», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, The World Publishing Corp., Cleveland-Νέα Υόρκη 1960, σ. 27-32. Ο διαχωρισμός αυτός υιοθετείται και από τους Ντεκάρτ και Λοκ και απαντά για πρώτη φορά —χωρίς φυσικά καμιά αναφορά στις πειραματικές διαδικασίες της εμπειρικής επιστήμης αλλά ως ορθολογική εξηγητική πρόταση— στη σκέψη των αρχαίων ατομικών. Βλ. Δημοκρίτου, απόσπασμα 11: «νόμω γλυκύ, πικρόν, νόμω θερμόν, νόμω ψυχρόν, νόμω χροή, έτεη δέ άτομα και κενόν».

3. Βλ. την επίθεση κατά κάθε ιστορικά παραδεδομένης γνώσης από τον Ντεκάρτ στους *Κανόνες για τη διεύθυνση του λογικού*, κανόνας III.

πειραματικού ελέγχου,⁴ ισχυριζόμενη ότι η διανοητική εποπτεία και μόνο ήταν ικανή να θέσει τους αυταπόδεικτους κανόνες από τους οποίους πηγάζει η γνώση της υλικής πραγματικότητας. Ο άκρατος μηχανισμός της καρτεσιανής φυσικής ήταν συνέπεια της αξιωματικής ταύτισης των εννοιών του χώρου και της ύλης και γρήγορα ήρθε σε σύγκρουση με τα αποτελέσματα της νέας πειραματικής επιστήμης. Παρά την εξέγερσή του κατά του μεσαιωνικού δογματισμού, ο Ντεκάρτ εξακολουθούσε να συµμερίζεται κεντρικές παραδοχές της κλασικής επιστημολογίας, όπως την άμεση ταύτιση του νου με την ουσία των πραγμάτων.

Την πλήρη ρήξη με τη μεσαιωνική αντίληψη για τη θεωρητική σκέψη φιλοδόξησε να επιφέρει το επαγωγικό ιδεώδες που εισήγαγε ο Φ. Μπαίηκον. Η ανασυγκρότηση της φιλοσοφίας συνίσταται εδώ στην κατάργηση των πρωτείων της λογικής, που συµπαράσφει και τις κληρονομημένες μεταφυσικές προκαταλήψεις (τα περίφημα «είδωλα») που εµποδίζουν την αντικειµενική µελέτη της φύσης.⁵ Ο µεγάλος δάσκαλος είναι η ίδια η εµπειρία. Η αλήθεια είναι ενσωµατωµένη µέσα στο ανεξάρτητο υλικό γεγονός, και ο νους δεν έχει παρά να το διαβάσει. Μεθοδολογικό θεµέλιο της επιστήµης είναι η συστηµατική συλλογή παρατηρήσεων και η επισήµανση των συσχετισµών που ξεπηδούν. Αλήθεια είναι το σύνολο των διακριβωµένων αλληλοκαθορισµών, και έσχατος σκοπός της επιστήµης ο έλεγχος του υλικού κόσµου για την ανακούφιση των βιοτικών αναγκών του είδους. Η αλήθεια αναδύεται αυτόµατα µέσα από το εµπειρικό υλικό και αποτυπώνεται στην παρατηρούσα διάνοια.

Από τις ιδέες αυτές κατάγεται η περιγραφή του νου ως *tabula rasa* (ως «άγραφης δέλτου») που σηµάδεψε τον επιστηµολογικό εµπειρισµό του Λοκ και του Χιουµ. Αλλά και στη συνέχεια, ο

4. J. Losee, *A Historical Introduction to the Philosophy of Science*, Oxford University Press, 1980, σ. 70-79.

5. F. Bacon, *Novum Organum* Bobbs-Merril, Indianapolis 1960, Book I, XXXIX-LXVII. Τα είδωλα της φυλι,ς (πλάνες που οφείλονται στην ανθρώπινη φύση γενικά), τα είδωλα του σιηλαίου (πλάνες που πηγάζουν από την ατοµική ψυχολογική ιδιοσυστασία), τα είδωλα της αγοράς (πλάνες από την επικρατούσα χρήση των λέξεων κατά τη διαπροσωπική επικοινωνία) και τα είδωλα του θεάτρου (πλάνες από την άκριτη παραδοχή των ιστορικών αυθεντιών).

μεθοδολογικός θετικισμός που κυριάρχησε στην επιστήμη του 19ου αιώνα με κύριο φιλοσοφικό εκπρόσωπο τον Τζ. Στ. Μίλλ. Οι περιφημες επαγωγικές μέθοδοι του Μίλλ δεν είναι παρά βελτιωμένες εκδόσεις των συγκριτικών μεθόδων του Μπαίικον.⁶

Το κύρος του επαγωγικού ιδεώδους ενισχύθηκε από τα κοσμοϊστορικά επιτεύγματα της νευτώνειας κοσμολογίας. Ορισμένες, ιδιαίτερα, μεθοδολογικές νύξεις του Νεύτωνα φαίνονταν ευθυγραμμισμένες με τις διαισθήσεις του Μπαίικον. Η «πειραματική φιλοσοφία», έλεγε ο Νεύτων, δεν παραδέχεται καμιά θεωρητική πρόταση που δεν έχει εμπειρικό υπόβαθρο, που δεν αναφέρεται σε παρατηρήσιμες οντότητες ή διαδικασίες: «*hypotheses non Ingo*».⁷ Παράλληλα η κριτική αναγωγή από τον Μπέικλεϋ της νευτώνειας ιδέας της δύναμης στη διαπλοκή των παρατηρούμενων αποτελεσμάτων της⁸ (δύναμη δηλ. είναι το σύνολο των εμφανίσεών της, το σύνολο των φαινομένων που συνοψίζονται στην έννοια αυτή) εδραίωσε την ηγεμονία του θετικισμού. Κατά τον 19ο αιώνα η επιμονή του Ερνστ Μαχ (Mach) ότι μια θεωρητική πρόταση δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως η στενογραφική συμπερίληψη των εμπειρικών δεδομένων που εμπίπτουν στο εύρος της είναι κατευθείαν απόγονος των παραπάνω αναλύσεων.

Το πρόβλημα με τον ακραίο επαγωγικό φαινομεναλισμό είναι απλούστατα ότι δεν αντιστοιχεί με την πρακτική των ίδιων των επιστημόνων, ενώ θεωρητικά οδηγεί σε έναν ανίατο επιστημολογικό σκεπτικισμό σχετικά με τη δυνατότητα για γνώση του «εξωτερικού κόσμου». Η επίγνωση αυτή υπάρχει και στον ίδιο τον Νεύτωνα.⁹ Όπως παρατήρησε ο αστρονόμος Χιούελ¹⁰ κατά την

6. Για τις μεθόδους του Μίλλ βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Διάκτων, Αθήνα 1989, σ. 147-159.

7. J. Losee, *A Historical...*, ό.π., ιδιαίτερα σ. 90-93.

8. K. Popper, *Conjectures and Refutations*, Basic Books, Νέα Υόρκη, 2η έκδ. 1963, κεφ. 6. A. O'Hear, *An Introduction to the Philosophy of Science*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989, σ. 102.

9. Η θεωρητική παραδοχή ενός «απόλυτου» χώρου και χρόνου τίθεται από τον Νεύτωνα συνειδητά κατ' αντιδιαστολή προς κάθε παρατηρησιακό και πειραματικό δεδομένο. Βλ. Isaac Newton, «Absolute and Relative Space», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, σ. 322-329. Βλ. επίσης τη σχετική ανάλυση στο Ernest Nagel, *The Structure of Science*, Harcourt-Brace and World, 1961, σ. 125-129.

10. W. Whewell, *Philosophy of the Inductive Sciences*, Λονδίνο 1847· τα

αντιπαράθεσή του με τον Μίλλ, η συναγωγή των παρατηρήσεων δεν μπορεί καν να αρχίσει αν δεν προϋπάρχει μια υπόθεση που οροθετεί το ερευνητικό πεδίο προκρίνοντας εκ των προτέρων τις εξηγητικές προτάσεις που φαίνονται εκ πρώτης όψεως πιο πιθανές. Η κατευθυντική αυτή προϋδέαση είναι απόρροια της ιδιοφυΐας του επιστήμονα, μια «πληροφορημένη μαντειψιά» για την οποία δεν δίδονται λογικές προδιαγραφές (αυτό είναι το λεγόμενο «πλαίσιο της ανακάλυψης»). Από τη στιγμή όμως που τίθεται η προκαταρκτική υπόθεση, ενεργοποιείται η διαδικασία του εμπειρικού ελέγχου της (στο «πλαίσιο της επικύρωσης») που υπακούει όντως σε αντικειμενικούς κανόνες. Σε πρώτο στάδιο ορίζονται οι εμπειρικές συνέπειες που προκύπτουν λογικά από την εξήγηση που προτάθηκε, οι οποίες και βασανίζονται στη συνέχεια πειραματικά. Τον μεθοδικό αυτό συνδυασμό νοητικών οραμάτων και ελέγχου της αντιστοιχίας τους με την αντικειμενική δομή ενσωματώνει και το λεγόμενο νομολογικο-παραγωγικό πρότυπο που αποτελεί την επικρατούσα ορθόδοξη ή συμβατική εκδοχή του επαγωγικού ιδεώδους.¹¹ Αποτελεί πλέον επιστημολογικό κεκτημένο ότι η επιστημονική εξήγηση είναι κάτι πολύ πιο σύνθετο από μια συλλογή «φυσικών ιστοριών», όπως ζητούσε ο Μπαϊκόν. Η παρατήρηση υπερκαθορίζεται από μίαν αυτόνομη νοητική πράξη,¹² είναι δηλ. αποτέλεσμα της υπόθεσης από την οποία καθοδηγείται. Χωρίς υπόθεση δεν υπάρχει παρατήρηση.

Τα προβλήματα όμως του επαγωγισμού δεν τελειώνουν εδώ. Όπως διδάσκει η στοιχειώδης λογική, ένα αληθές συμπέρασμα είναι δυνατόν να παραχθεί από μια απειρία συνδυασμών προκεί-

παραθέματα από το P. Gardiner (επιμ.), *Nineteenth Century Philosophy*, Free press, Νέα Υόρκη 1968.

11. C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1966, κεφ. 2. Rom Harré, *The Logic of the Sciences*, St. Martin's, Νέα Υόρκη 1983, μέρος I, κεφ. 2.

12. Για τη μεθοδολογική διχοτομή ανάμεσα στη μηχανική συλλογή εμπειρικών στοιχείων και στη διατύπωση εξηγητικών υποθέσεων που πηγάζουν από την παραστατική ικανότητα του ερευνητή βλ. Stephen Toulmin, *The Philosophy of Science*, Hutchinson, Λονδίνο 1963, κεφ. 2 «Discovery» και ιδιαίτερα παράγρ. 2.6. Και φυσικά με ιδιαίτερη έμφαση K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 1. Ο Πόππερ βέβαια διακηρύσσει την αντίθεσή του στην εργαλειώδη ερμηνεία των θεωριών που αναφέρεται τελικά στον Τούλμιν. Για μια συνοπτική αναφορά στο επαγωγικό πρόβλημα βλ. Rom Harré, ό.π., μέρος II, κεφ. 5.

μενων προτάσεων (περιλαμβανομένων και ψευδών). Από αυτό έπεται ότι από μόνη της η πειραματική επαλήθευση ενός γεγονότος που προβλέπει μια θεωρητική υπόθεση δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι η υπόθεση αυτή είναι αληθής (ο παραλογισμός της κατάφασης στην απόδοση ενός υποθετικού λόγου). Στην καλύτερη περίπτωση η υπόθεση γίνεται έτσι πιο πιθανή, χωρίς όμως να αποκλείεται η επόμενη παρατήρηση να είναι αρνητική καταδεικνύοντας έτσι το ψεύδος της. Ένα και μόνο αρνητικό παράδειγμα («counterexample») είναι αρκετό για να ακυρώσει οριστικά μια θεωρητική πρόταση.

Η δυσαρέσκεια για τη θεωρία της εμπειρικής επαλήθευσης εντάθηκε με την αποτυχία του εγχειρήματος των Κάρναπ και Ράιχενμπαχ για τον ακριβή μαθηματικό υπολογισμό της πιθανότητας μιας θεωρίας με αναφορά στη συχνότητα που εμφανίζονται θετικές εφαρμογές της (ελεγμένες δηλ. με παρατήρηση προβλέψεις) μέσα στο σύνολο των εμπειρικών συνεπειών που προκύπτουν λογικά από τη θεωρία αυτή. Όπως επιχειρηματολόγησε ο E. Νάιτγκελ, δεν υπάρχουν μαθηματικοί κανόνες για τον ποσοτικό προσδιορισμό της πιθανότητας.¹³ Μόνο πραγματιστικά κριτήρια που τα εφαρμόζει κατά την κρίση του ο κάθε ερευνητής είναι δυνατό να προταθούν. Ο κύριος από αυτούς τους πρακτικούς κανόνες είναι η ποιοτική πολλαπλότητα των πειραμάτων μέσω των οποίων πορίζεται μια θεωρία τις επαληθεύσεις της. Το σκεπτικό εδώ είναι ότι όσο πιο διαφοροποιημένοι είναι οι πειραματικοί έλεγχοι στους οποίους έχει εκτεθεί μια θεωρητική πρόταση τόσο πιο ισχυρή γίνεται η διαισθητική παραδοχή ότι είναι κατά κάποιο τρόπο αντιπροσωπευτική της συνολικής δομής του πραγματικού πεδίου στο οποίο αναφέρεται, και ότι είναι μειωμένος ο κίνδυνος να της έχει ξεφύγει το τμήμα εκείνο που τη διαψεύδει.¹⁴ Ο κανόνας όμως αυτός βασίζεται και αυτός σε μια έμμεση και μη συστηματική, πλην όμως αναπόφευκτη αναφορά στη λογικά καθοριστική λειτουργία του αντιπαραδείγματος. Έτσι βγαίνει έστω και με τον διστακτικό αυτόν τρόπο από τα όρια μιας καθαρής θεωρίας της επαληθευσιμότητας.

Από το συνδυασμό των παρατηρήσεων αυτών συνάγεται η

13. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. II, μέρος 6. Ernest Nagel, «Probability and Degree of Confirmation», στο Danto-Morgenbesser (επιμ.), *Philosophy of Science*, σ. 253-265.

14. Πρβλ. C. G. Hempel, *Philosophy of Natural Science*, ό.π., κεφ. 4.

αδυναμία του παραδοσιακού θετικισμού να εξηγήσει με ποιον ακριβώς τρόπο είναι δυνατό να νοηθεί η επιστήμη ως διαδικασία συσσωρεύσεως αντικειμενικής αλήθειας.

Χτίζοντας πάνω στην καίρια ισχύ του αντιπαραδείγματος ο Καρλ Πόππερ¹⁵ πρότεινε μια ριζική αναθεώρηση των ιδεών μας περί της επιστημονικής μεθόδου που φαινόταν να ξεπερνά τα αδιέξοδα του επαγωγισμού. Κατά την αντίληψη αυτή, η πρόοδος της επιστήμης συντελείται όχι μέσα από τη λογικά άχρηστη σωρευτική επαλήθευση αλλά μέσα από τη διάψευση των υποθέσεων, την ανίχνευση δηλ. των κρίσιμων σημείων όπου η θεωρητική πρόταση έρχεται σε αντίθεση με τη δομή των πραγμάτων. Γνήσια επιστημονική πρόταση είναι εκείνη που τολμά εμπειρικές προβλέψεις τέτοιες που την εκθέτουν στον μέγιστο δυνατό κίνδυνο να αντικρουστεί από την παρατήρηση και το πείραμα, αυτή που προκαλεί και καθοδηγεί ακόμα τους αντιπάλους της να τη διαψεύσουν, αυτή δηλ. που μεθοδικά κυνηγεί το αντιπαραδείγμα που θα την αχρηστεύσει. Μια υπόθεση πρέπει να παρέχει τη μέγιστη διευκόλυνση για την ανακάλυψη του μοναδικού εκείνου υλικού συμβάντος που θα τη θέσει εκτός μάχης, και όσο πιο απροκάλυπτα παρέχει αυτό το άνοιγμα στους δυνητικούς επικριτές της τόσο πιο ισχυρή είναι η αξίωση αληθείας που περιέχει. Αντίθετα αν μια υπόθεση είναι τεχνηέντως κατασκευασμένη έτσι που να είναι εκ των προτέρων προφυλαγμένη από τον κριτικό έλεγχο, τότε ξεφεύγει από τα όρια της επιστήμης. Πρόκειται για μια θεολογικής υφής πρόταση που, ό,τι και να γίνει μέσα στην υλική πραγματικότητα, έχει αυθαίρετα αποφασίσει ότι δεν μετράει ως στοιχείο για την ανατροπή της.

Βέβαια η αρχή της διαψευσιμότητας πάσχει και αυτή από το προφανές γεγονός ότι στη συνήθη επιστημονική πρακτική το «κρίσιμο πείραμα» (η υλική δηλ. μετάφραση της διαδικασίας της λογικής αναίρεσης, *modus tollens*) το οποίο θα θέσει τελεσίδικα

15. Τα κύρια έργα είναι: K. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1959, και *Conjectures and Refutations*, ό.π. «Η δογματική στάση σκεπάζεται σαφώς με τη διάθεση να *επαληθεύουμε* τους νόμους και τα σχήματά μας [...] μέχρι σημείου να παραβλέπουμε τις διαψεύσεις, ενώ η κριτική στάση είναι η προθυμία να τους αλλάζουμε, να τους ελέγχουμε, να τους αναρροούμε, να τους διαψεύδουμε αν είναι δυνατόν» (*Conjectures...*, ό.π., κεφ. 1, σ. 50. Το κεφάλαιο αυτό είναι μια διαυγής και περιεκτική περιήληψη της όλης ποππεριανής πρότασης).

εκτός λειτουργίας μια υπόθεση είναι μια σπανιότατη αν όχι ανύπαρκτη περίπτωση.¹⁶ Αντίθετα κοινά παραδεκτή αντίδραση στο αρνητικό αποτέλεσμα είναι όχι η αυτόματη εγκατάλειψη της θεωρητικής πρότασης, αλλά η απόπειρα για την αναδιάρθρωσή της με τρόπο που να αφομοιώνει κάπως το αντίξοο αποτέλεσμα. Κάθε προτεινόμενη υπόθεση συνοδεύεται κατά κανόνα από μια προστατευτική πανοπλία «βοηθητικών υποθέσεων», πράγμα που σημαίνει ότι το δύστροπο εύρημα μπορεί κάλλιστα να παραπέμψει κάθε φορά σε μειονεκτήματα όχι του θεωρητικού πυρήνα αλλά των συμπληρωματικών παραδοχών που τον επικαλύπτουν. Η εντεινόμενη επίγνωση που συνδέεται με τον επιστημολογικό ολισμό του Κουάιν ότι η επιστημονική θεωρία πάντοτε υποκαθορίζεται από την εμπειρική βάση της συμβάλλει στην παραπάνω δυσκολία.¹⁷ Εφόσον τα σημεία επαφής με την υλική αντικειμενικότητα και περιορισμένα είναι και πιο κοντά «στην περιφέρεια» παρά στην καρδιά της θεωρίας, ο ερευνητής έχει πάντοτε ένα μεγάλο εύρος επιλογής σχετικά με το ποιο ακριβώς συστατικό της θα τροποποιήσει για να ανταποκριθεί σε μια παρατηρησιακή πρόκληση. Η θεωρία ως νοητική ολότητα επιδέχεται μια σειρά εσωτερικές ανασυγκροτήσεις, έτσι που κάθε φορά τακτοποιώντας τα εμπειρικά δεδομένα με καινούριο τρόπο, να παράγει μια νέα συστηματική θεώρηση του υπαρκτού. Όλα αυτά σημαίνουν ότι θεωρητικά καμιά διάψευση δεν είναι τόσο καθοριστική και αμετάκλητη όσο ήθελε ο Πόππερ.

Ένας τρόπος για να αντιπαρέλθει κανείς τη δυσκολία αυτή είναι ο διαχωρισμός ανάμεσα σε υποθέσεις τις ονομαζόμενες *ad hoc* και στις άλλες που είναι θεμιτά και γνήσια συμπληρωματικές γιατί ανήκουν εξαρχής στις άρρητες παραδοχές, στις κρυφές προκειμένες, της θεωρίας. *Ad hoc* θα ήταν από τη σκοπιά αυτή μια υπόθεση που προστίθεται εκ των υστέρων με αποκλειστικό στόχο την ενσωμάτωση ενός συγκεκριμένου αρνητικού δεδομένου που δεν είχε εξαρχής προβλεφθεί. Αμφισβητείται όμως αν αυτό είναι λύση ή μετάθεση του προβλήματος, αφού πάλι δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν λογικοί κανόνες που να ορίζουν

16. C. G. Hempel, *Philosophy...*, ό.π., κεφ. 3, 3.3. Rom Harré, *Logic...*, ό.π., μέρος II, κεφ. 6.

17. W. V. Quine, *From a Logical Point of View*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 2η έκδ. 1980, μέρος II. Για την απάντηση του Πόππερ βλ. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10, μέρος XV.

αυστηρά τη διάκριση και να δείχνουν με μια απλή αντιστοίχιση αν μια διόρθωση είναι *ad hoc* ή θεμιτή προσπάθεια για να έρθουν στο φως οι ασυνειδητοποιήτες παραδοχές ενός θεωρητικού συστήματος. Η εμπειρία μπορεί να είναι μια αφορμή για να «θυμηθούμε» τη γνήσια θεωρητική γνώση που περιεχόταν στην αρχική θεώρηση που μας είχε διαφύγει: για να επιστρέψουμε και εμείς σε μια προκλητική πλατωνική πρόταση.

Στις παρατηρήσεις αυτές χρειάζεται να προστεθεί και το κρίσιμο συμπέρασμα που ήρθε βαθμιαία στο κέντρο των φιλοσοφικών ενασχολήσεων (και ο ίδιος ο Πόππερ ήταν βασικός συντελεστής σ' αυτό) ότι είναι αδύνατο να νοηθεί κάποια χωριστή «παρατηρησιακή γλώσσα» που ουδέτερα καταγράφει το εξωνοητικό υλικό δεδομένο¹⁸ (το πράγμα καθαυτό) χωρίς να περιέχει καμιά θεωρητική δέσμευση, αλλά αποτελεί αντίθετα τον αμέτοχο κριτή που δικάζει όλες τις αμιλλώμενες θεωρίες. Δεν υπάρχει δηλ. κανένα γλωσσικό δίκτυο που να συλλαμβάνει αυτό το «καθαρό» πράγμα. Τα καταγραφόμενα γεγονότα είναι πάντοτε «φορτισμένα με θεωρία» από τη διαδικασία ακριβώς της καταγραφής. Ο αντικατοπτρισμός της εμπειρικής αντικειμενικότητας είναι μια θεωρητική πράξη. Κάθε θεωρία δημιουργεί κατά κάποιο τρόπο τα δικά της δεδομένα, κατασκευάζει δηλ. ένα ερμηνευτικό πρόγραμμα διαμέσου του οποίου ο κάθε παρατηρητής, ακόμα και αν υποτεθεί ότι κοιτάζει προς το ίδιο πράγμα, βλέπει εντούτοις κάτι το ποιοτικά διαφορετικό.

2. «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ» ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑΣ

Πάνω στις επεξεργασίες αυτές βασίστηκε η σημαδιακή ανασυγκρότηση της θεωρίας της επιστήμης από τον Τόμας Κουν.¹⁹ Αν το αρνητικό εύρημα δεν είναι καθοριστικό και η θεωρία έχει περιθώρια να «εμμείνει» ενώπιόν του, τότε και η εμμονή καθαυτή αλλά και μια υποτιθέμενη ανατροπή της θεωρίας από μια άλλη δεν μπορεί να εξηγείται με αποκλειστική αναφορά στην αντιπα-

18. Ernest Nagel, *Structure...*, ό.π., σ. 121-122. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., σ. 89-93.

19. Το κλασικό έργο είναι: Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, 1962 (μτφρ. *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα).

ραβολή θεωρητικών προτάσεων με αντικειμενικά δεδομένα. Η ισχύς μιας θεωρίας σχετίζεται με το γεγονός ότι εντάσσεται σε ένα γενικότερο ερμηνευτικό «παράδειγμα» ή υπόδειγμα (paradigm) το οποίο τυχαίνει να συγκεντρώνει τη συναίνεση της επιστημονικής κοινότητας σε μια δεδομένη ιστορική φάση. Το παράδειγμα είναι μια σύνθεση μεταφυσικών καταφάσεων, επιστημολογικών κανόνων και μεθοδολογίας, μέσα από την οποία προκύπτουν και τα προβλήματα και οι τυπικές λύσεις που αποδέχεται ως κανονιστικά ιδεώδη και ο ενεργός και ο μαθητευόμενος επιστήμονας εντασσόμενος στην παράδοση αυτή.

Το κύρος του παραδείγματος καθορίζεται από ένα συνδυασμό ένδο- και έξω-επιστημονικών λόγων. Έχει να κάνει με τον τρόπο που η επιστημονική κοινότητα αντιλαμβάνεται την αποστολή της και τις μεθόδους της, αλλά και με τον τρόπο που η πρακτική της ανταποκρίνεται σε κρίσιμα κοινωνικά αιτήματα και ανάγκες. Το παράδειγμα ενισχύεται προφανώς αν είναι σε θέση να διαλευκάνει πάγια αλλά και νεοεμφανιζόμενα προβλήματα κατά την πρόοδο της εμπειρικής έρευνας, αλλά μια ενδεχόμενη αποτυχία στον τομέα αυτό δεν είναι ικανή συνθήκη για την ανατροπή του, εφόσον δεν έχει ακόμα τρωθεί η γενικότερη ιστορική συναίνεση που βρίσκει τον άξονά της σ' αυτό.

Έτσι επιτυγχάνεται μια θεωρητική σύνθεση της επιστημολογίας από τη μια μεριά και της κοινωνιολογίας και της ιστορίας της επιστήμης από την άλλη. Τερματίζεται έτσι ο παραδοσιακός διαχωρισμός της εσωτερικής ανάλυσης, αναφορικά με τα κριτήρια λογικής εγκυρότητας που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή επιστημονικών εξηγήσεων και των εξωτερικών παραγόντων που συνέτειναν σε εκείνη την οργανωτική μορφή, που πρόσφερε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκαν τα λογικά εκείνα αιτήματα.

Όσο όμως αυτόνομο κι αν είναι ένα παράδειγμα ως προς την εμπειρική διάψευση, κανένα δεν είναι ερμητικά κλειστό και αυτοκυρούμενο. Η ίδια η ιστορική εγγύηση που εξασφαλίζει τη συνέχειά του, η ίδια προκαθορίζει και τα όριά του καθώς μεταβάλλεται το «πνεύμα της εποχής». Όσο διατηρεί αδιαμφισβήτητο το κύρος του, η επιστήμη βρίσκεται στη λεγόμενη ομαλή φάση της, ασχολούμενη με την επίλυση των σχετικά ολιγάριθμων προβληματικών καταστάσεων («puzzles») που δεν επιδέχονται μέχρι στιγμής συμβατική επεξήγηση καθώς και με τη διεύρυνση της εμπειρικής εμβέλειας της γενικής θεωρίας (τη συλλογή δηλ. επα-

ληθευτικών παρατηρήσεων).²⁰ Η προώθηση όμως της έρευνας, από τη μια μεριά, προσθέτει άλυστα αινίγματα, έτσι που να πλησιάζουμε ένα κρίσιμο κατώφλι στο οποίο δεν είναι κανείς δυνατό να υποκρίνεται ακόμη ότι το παράδειγμα διατηρεί την παλαιότερη πειστικότητά του. Από την άλλη, η συνολική μετακίνηση της κοινωνικής ζωής προβάλλει την πιθανότητα εναλλακτικού παραδείγματος, που και εξηγεί ικανοποιητικά τα συσσωρευμένα προβλήματα αλλά και θέτει μια συνολική σύλληψη του κόσμου που ανταποκρίνεται σε ιστορικά καινοφανείς αξιολογικές ευαισθησίες. Η συναίνεση τότε θρυμματίζεται, και η επιστημονική κοινότητα περνά σε κατάσταση εσωτερικής διχοστασίας. Η έρευνα αρνείται να συνεχίσει στο δρόμο της πεπατημένης ομαλότητας και παίρνει μέτρα έκτακτης ανάγκης («extraordinary research») συγκρουόμενη με τις προϋποθέσεις του παρωχημένου παραδείγματος. Ο συνδυασμός όλων αυτών των παραγόντων μπορεί να έχει επακόλουθο την επαναστατική εκθρόνιση των κανονιστικών ιδεών που κυβερνούσαν μέχρι τότε την επιστημονική πρακτική, και τη σύμπτυξη μιας νέας θεωρητικής ομολογίας. Ο εκκολαπτόμενος ερευνητής εκπαιδεύεται από 'δω και πέρα να βλέπει τον κόσμο με διαφορετική ματιά και να ερεθίζεται από πράγματα που μέχρι τότε περνούσαν απαρατήρητα. Τα ερωτήματα που θέτει στη φύση είναι άλλου είδους καθώς και οι μέθοδοι που επινοεί για να τα επεξεργαστεί. Το βίαιο και τελειωτικό ξεκαθάρισμα των λογαριασμών, που για τον Πόππερ (στηριγμένο στον λογικό τύπο του *modus tollens*) αφορά κάθε επιμέρους επιστημονική υπόθεση που αναδύεται σε ένα πεδίο ανταγωνιστικών προτάσεων και είναι ή πρέπει να είναι καθημερινή σχεδόν επιστημονική εμπειρία, μετατρέπεται στη σκέψη του Κουν σε σπάνιο κομβικό σημείο μέσα στην ιστορία, όπου εμπλέκονται ευρύτεροι κοινωνικοί υπολογισμοί μη αναγώγιμοι σε λογικούς καθορισμούς. Μια από τις πιο προκλητικές νύξεις του Κουν είναι ακριβώς ο μη λογικός χαρακτήρας των μεταβάσεων από τη μια εποχή της επιστήμης στην άλλη.²¹ Το παράδειγμα που επικρατεί

20. Thomas Kuhn, «Logic of Discovery or Psychology of Research?», στο Lakatos-Musgrave (επιμ.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, 1970, σ. 1-23 και ιδιαίτερα σ. 21.

21. Thomas Kuhn, *Structure...*, ό.π., σ. 151, όπου η μετάβαση από το ένα παράδειγμα στο άλλο εξηγείται με αναφορά σε επικρατέστερες «τεχνικές

ιστορικά δεν έχει κατ' ανάγκην και το βάρος των εμπειρικών παρατηρήσεων με το μέρος του. Από την ιδέα αυτή πηγάζουν και τα κυριότερα προβλήματα που επιστημάνθηκαν στη ριζική αυτή ανασυγκρότηση του επιστημονικού γίνεσθαι.

Μια πρώτη κριτική υπογραμμίζει ένα διάχυτο μυστικισμό στον Κουν γύρω από την έννοια καθ'αυτή του παραδείγματος.²² Το παράδειγμα δεν ταυτίζεται με καμιά από τις μεθοδολογίες και τις επιμέρους υποθέσεις που είναι δυνατό να παραχθούν από αυτό. Πρόκειται για μια σχεδόν άφατη «υπερθεωρία», που πλανάται πίσω από τις εμπειρικές της πραγματώσεις, για κάποιο «ενιαίο κάτι» που στηρίζει τις πολλαπλές αυτές εκφάνσεις. Η κοινωνική πραγματικότητα αποτελείται από μια απειρία θεωρητικών στάσεων και αξιών: είναι άρα δυνατό να επιβάλει κανείς μια ενότητα στο εμπειρικό αυτό πολλαπλό μέσα από κάποια έννοια-κλειδί; Αλλά προστίθεται και ο ισχυρισμός ότι αν και το παράδειγμα δεν ορίζεται μέσα από την πλειάδα των εμπειρικών του εφαρμογών είναι εντούτοις διαμιάς αναγνωρίσιμο μέσα από την «άμεση εποπτεία», όπως π.χ. θα αναγνώριζε αμέσως κανείς το γενικό πλαίσιο των αισθητικών παραδοχών (βλ. «τεχνοτροπία Αναγεννήσεως») μέσα στο οποίο πραγματώνεται ένα επιμέρους καλλιτέχνημα. Αλλά αν αναγνωρίζεται, γιατί δεν είναι δυνατό να κοινωθεί κατά κάποιον τρόπο η ουσία του; Μήπως όμως, όπως επιχειρηματολόγησε ο Βίττγκενσταίν, το γεγονός ότι χρησιμοποιείται μια λέξη για να αναφερθούμε σε μια ποικιλία έστω παρεμφερών και συγγενών φαινομένων δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι υπάρχει αυτός ο κοινός πυρήνας της ουσιαστικότητας που «υπόκειται» όλων αυτών των εμπειρικών πραγμάτων; Αυτό δεν σημαίνει ότι η υπόθεση των παραδειγμάτων είναι θεωρητικά αθέμιτη, τονίζει όμως την ανάγκη για περαιτέρω επεξεργασία της ιδιαίτερα αν η έννοια είναι να μεταφερθεί σε άλλες περιοχές της πολιτισμικής πράξης (την τέχνη, την ιστορία, την πολιτική ζωή κτλ.).

Αλλά το κεντρικό επιστημολογικό θέμα είναι ότι η θεωρία των παραδειγμάτων καταργεί σιωπηρά τον κανονιστικό ρόλο της έν-

πειθούς» και ακόμα πιο προκλητικά παραλληλίζεται με τη διαδικασία θρησκευτικού προσηλυτισμού (conversion experience).

22. Στο G. Gutting (επιμ.), *Paradigms and Revolutions, Appraisals and Applications of Thomas Kuhn's Philosophy of Science*, Notre Dame University Press, Λονδίνο 1980, βλ. το άρθρο του Dudley Shapere, «The Structure of Scientific Revolutions», σ. 27-38.

νοιας της αντικειμενικής αλήθειας.²³ Η μεθοδική επιμονή για ανακάλυψη πτυχών ενός Είναι έξω από τη συνείδηση δεν φαίνεται να αποτελεί στη σκέψη του Κουν το κεντρικό κίνητρο της επιστημονικής προόδου. Είναι όμως δυνατή μια φιλοσοφία της επιστήμης που θα μας αφαιρούσε το δικαίωμα να πούμε ότι η υπερροχή του κοπερνίκειου κοσμοειδώλου απέναντι στο πτολεμαϊκό είναι ακριβώς ότι το πρώτο ταιριάζει καλύτερα στην αντικειμενική υφή του φυσικού κόσμου;

Αν η μετάβαση από παράδειγμα σε παράδειγμα έχει να κάνει κυρίως με έναν καινούριο τρόπο με τον οποίο μια εποχή *θεάται* τα πράγματα, τότε καθίσταται εξαιρετικά προβληματική η παραδοχή ότι η επιστήμη είναι μια συσσώρευση αληθινής γνώσης και μετατρέπεται ίσως σε ένα παιχνίδι αισθητικών ολοκληρώσεων του εμπειρικού πολλαπλού, το καθένα με ισόκυρες οντολογικές αξιώσεις. Η εισαγωγή της ιστοριστικής προβληματικής στην ερμηνεία της επιστήμης έχει και στον τομέα αυτό τα επακόλουθα που έχει ο ιστορισμός σε όλες του τις εκφάνσεις: παρεισδύει δηλ. αναπόφευκτα ένας επιστημολογικός σχετικισμός. Φαίνεται έτσι, ότι οι εκπρόσωποι των αντίπαλων παραδειγμάτων είναι αδύνατο να συνδιαλεχθούν. Δεν αναγνωρίζουν ένα κοινό αντικείμενο αναφοράς και, συνεπώς, ένα ανεξάρτητο κυρωτικό μέτρο. Δεν αμφισβητούν την αντιστοιχία των ιδεών του αντιπάλου στα γεγονότα, αλλά αυτά τα ίδια τα γεγονότα του. Αν συνταχθούμε όμως με την ερμηνευτική αυτή διολίσθηση, τότε η ανεπίληπτη σκέψη ότι τα γεγονότα είναι διαποτισμένα με θεωρία μεταλλάσσει στον εξαιρετικά προβληματικό ισχυρισμό ότι στην τελευταία ανάλυση *γεγονότα δεν υπάρχουν*,²⁴ ότι μια θεωρητική κατάφαση ισοδυναμεί με την κατασκευή πραγματικότητας με την ισχυρή έννοια του όρου, ότι κάθε θεωρία «θέτει» (με τη σημασία που του έδινε ο Φίχτε π.χ.)²⁵ το δικό της σύμπαν. Και όλα αυτά θα συνεπάγονταν

23. Thomas Kuhn, *Structure...*, ό.π., σ. 150. Gary Gutting, «Introduction», στο *Paradigms and Revolutions...*, ό.π., ιδίως σ. 16-19.

24. Προβλ. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., κεφ. 4, κεφ. 5. Rom Harré, *Logic...*, ό.π., μέρος II, κεφ. 8.

25. Η φιλοσοφία του Φίχτε αφορμάται από μια πολιτική διαδικασία επαναστατικής ανατροπής —όπου κυριολεκτικά από τη μια στιγμή στην άλλη δημιουργείται ένας καινούριος θεσμικός κόσμος που αντιστοιχεί στις βουλήσεις των υποκειμένων που την υποκινούν— για να εξηγήσει τη θεωρητική και την πρακτική αλληλενέργεια της συνείδησης με την αντικειμενικότητα γενικά. Το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης φαινόταν να

ότι, όπως έλεγε ο Περς, υπάρχουν τόσα σύμπαντα όσα και βατόμουρα, από τα οποία διαλέγει ο καθένας όποιο τον ευχαριστεί. Μαρτυρείται λοιπόν και στην επιστήμη, όπως και στην τέχνη, η ρήξη ανάμεσα σε μη συμβατές εννοήσεις, καθεμιά από τις οποίες εφευρίσκει το δικό της πραγματολογικό υπόβαθρο. Η «συμβατική επιστήμη», λοιπόν, κάθε φορά ασχολείται όχι με τη διακρίβωση της σύμπτωσης των ιδεών της με την πραγματικότητα αλλά με την πλήρωση των ερμηνευτικών κενών του παραδείγματος, με την τελειοποίηση της εσωτερικής λογικής του συνοχής. Και η αποτυχία στο βασικά αισθητικό αυτό έργο οδηγεί τελικά στην κατάρρευση. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία που μπορεί κανείς να διαβάσει στην αρχική σύλληψη του Κουν άδραξε ο Φαϋεράμπεντ για να καταλήξει στον «επιστημολογικό αναρχισμό», που στηρίζεται στην ειλικρινή και ανεπιφύλακτη απόρριψη της καταπιεστικής εξουσίας της αλήθειας όπως την εννοεί ο ορθολογισμός. Το ζήτημα πάντως που παραμένει είναι αν το γεγονός ότι η πρωτόγονη μαγεία επιφέρει μερικές φορές και θεραπευτικά αποτελέσματα είναι αρκετό για να της αναγνωριστεί το ίδιο επιστημολογικό κύρος όπως της ιατρικής.²⁶

Ας προσθέσουμε πάντως πως ο ίδιος ο Κουν διαχωρίζει σαφώς τη θέση του από τις ανορθόλογες προεκτάσεις που μπορεί να δοθούν στη θεωρία των παραδειγμάτων. Από μια άλλη σκοπιά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που τον ενδιαφέρει δεν είναι η κατάλυση του ορθολογικού κριτηρίου, αλλά η διεύρυνσή του με τρόπο που να περιέχει παράγοντες οι οποίοι, αν και ανέκαθεν αντιπροσώπευαν σιωπηλές παραδοχές των επιστημόνων κατά τη

διδάσκει ότι είναι δυνατή η ριζοσπαστική ερμηνεία κατά την οποία η υλική τάξη είναι παράγωγο της λογικής αυτοσυνειδησίας. Μια τέτοια όμως αντίληψη δύσκολα συνιστά φιλοσοφία της επιστήμης με την ειδικότερη έννοια, όπως απέδειξε η αγεφύρωτη διάσταση ανάμεσα στην εμπειρική επιστήμη και στη φιλοσοφία που εκδηλώνεται αργότερα στη σκέψη του Χέγκελ.

26. Πάνω στο θέμα αυτό βλ. Π. Βαλλιάνος, «Επιστήμη και δημοκρατία: σκέψεις πάνω στη φιλοσοφία του Φαϋεράμπεντ», *Δευκαλίων* 38, 1985, σ. 229-249. Αναφορικά με τη χρήση και την επέκταση της θεωρίας των παραδειγμάτων από τον Φαϋεράμπεντ ο Κουν σχολιάζει: «Προφανώς υπάρχουν πολλά στο τελευταίο τμήμα της ανακοίνωσης του Φαϋεράμπεντ με τα οποία συμφωνώ, αλλά το να περιγραφεί το επιχείρημά μου σαν υπεράσπιση του ανορθολογισμού στην επιστήμη μου φαίνεται όχι μόνο λογικά άτοπο (absurd) αλλά και απροσδιόριστα πρόστυχο (vaguely obscene)» (T. Kuhn, «Reflections on my Critics», στο *Criticism and the Growth of Knowledge*, ό.π., σ. 263-264).

διατύπωση των επιστημολογικών τους κρίσεων, εντούτοις συσκοτίζονταν από τον επικρατούντα διαχωρισμό ενός τυπικού κριτηρίου λογικότητας από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται και λειτουργεί.²⁷

Επιστημονική ορθολογικότητα δεν μπορεί να είναι πια αυτό το εξωπραγματικό φάντασμα της μηχανικής αντιπαράστασης νοητικών κατασκευών και καθαρών γεγονότων, αλλά μια περίπλοκη αποτίμηση που συνθέτει θεωρητικές δεσμεύσεις, πρακτικά διαφέροντα και υλικούς καταναγκασμούς όπως αυτά προκύπτουν από την κοινωνική λειτουργία της επιστημονικής κοινότητας σε κάθε ιστορική στιγμή, όπως η κοινότητα η ίδια τις εννοεί και τις βιώνει. Υπό το φως αυτό θα λέγαμε ότι η θεωρία του Κουν αντιπροσωπεύει μια καρποφόρα τάση για την υπέρβαση της επιστημολογικής διχοτομίας ανάμεσα στο εμπειρικό γεγονός και στην αξιολογική κρίση (στο είναι και στο δέον) που ήταν η μεθοδολογική παρακαταθήκη του ριζοσπαστικού εμπειρισμού του Χιουμ. Η επανερμηνεία της επιστήμης ως κοινωνικής εμπειρίας ψηλαφεί έτσι μια διαλεκτική ενότητα θεωρίας και πράξης που ήταν το επιστημολογικό κεκτημένο του διαλεκτικού ιδεαλισμού. Μπορεί επίσης να ιδωθεί και σε συνάφεια με τους προβληματισμούς του ύστερου Βίττγκενσταϊν, την προσπάθεια δηλ. να περιγραφεί η λεκτική πρακτική διαφόρων κοινωνικών ομάδων μέσα στο συνολικό πλαίσιο της ζωής τους.

Σε μεταγενέστερες επεξεργασίες ο Κουν προσπάθησε να αφαιρέσει τα αιχμηρά σημεία της αρχικής του σύλληψης που έδωσαν λαβή για τα ανορθόλογα σκιρτήματα.²⁸ Με τίμημα το μετριασμό της πρωτοτυπίας θέλησε να χαλιναγωγήσει τον πειρασμό για έναν επιστημολογικό σχετικισμό που τρέφει η ιστοριστική ανάλυση. Ορίζει τώρα το παράδειγμα πιο στενά με αναφορά στα κριτήρια που συγκροτούν έναν επιστημονικό κλάδο και την εκπαιδευτική αναπαραγωγή του, και σμικρύνει δραστικά την έννοια της επιστημονικής κοινότητας στις διαστάσεις πλέον μιας

27. T. Kuhn, «Reflections...», *ό.π.*, σ. 261-262: «Αυτό που αρνούμαι συνεχώς δεν είναι η ύπαρξη επαρκών λόγων (κατά την επιλογή μεταξύ θεωριών), ούτε το ότι οι λόγοι αυτοί είναι του είδους που συνήθως περιγράφεται. Επμένω όμως ότι λόγοι αυτοί αποτελούν αξίες που χρησιμοποιούνται κατά την επιλογή παρά κανόνες επιλογής» (η υπογράμμιση δική μας).

28. A. E. Musgrave, «Kuhn's Second Thoughts», στο *Paradigms and Revolutions...*, *ό.π.*, σ. 39-52.

τυπικής ομάδας ερευνητών που ασχολούνται με το ίδιο πλέγμα προβλημάτων. Με τον τρόπο αυτό ζητάει βασικά να αναιρέσει το ασύμβατο των παραδειγμάτων και να εξαλείψει το υποτιθέμενο ακατάληπτο που χωρίζει τους επιστήμονες σε μη συγκοινωνούντα θεωρητικά «φύλα». Τον ενδιαφέρει να φέρει στο φως τις κοινές αντιλήψεις που τον ενώνουν με τον Πόππερ, π.χ. την αντίθεσή τους στον επαγωγισμό, ζητώντας την επανένταξη των ιδεών του μέσα σε κάποιο κεντρικό ρεύμα της σύγχρονης επιστημολογίας.²⁹ Πάντως δεν θα ήταν άδικο να πούμε ότι την εξαιρετική της απήχηση γνώρισε η θεωρία του στην αρχική ριζοσπαστική μορφή της, ακριβώς λόγω των καρποφόρων παρανοήσεων που προκαλούσε. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι αν και η επιστημολογία του Κουν είναι μια προσπάθεια να κατανοηθεί η δυναμική της θεωρητικής προόδου στην περιοχή των θετικών επιστημών, από την ίδια τη φύση της έχει σημαντικές προεκτάσεις πολύ πιο πέρα από τα όριά τους, οι οποίες δεν έχουν ακόμα αρκούντως ερευνηθεί. Εισάγοντας την ιστορική προοπτική μέσα στην ίδια τη λογική της επιστημονικής μεθόδου και υπονομεύοντας με τον τρόπο αυτόν τον καθοριστικό ρόλο του αυτοδύναμου «υλικού γεγονότος» όπως τον είχαν περιγράψει οι μεθοδολογίες του κριτικού ορθολογισμού, προσφέρει αποφασιστικές ερμηνευτικές νύξεις και για τις κοινωνικές επιστήμες όπου —κατ'εξοχήν— το μελετώμενο «αντικείμενο» είναι ανθρώπινες πράξεις που πηγάζουν από βουλητικές προδιαθέσεις και άρα είναι αδύνατο να οριστούν έξω από το πλαίσιο ενός προϋπάρχοντος κατανοητικού σχήματος το οποίο εμπλέκει υποκειμενικά διαφέροντα, αξίες και στάσεις ζωής όπως ακριβώς υπογραμμίζει η θεωρία των παραδειγμάτων. Σε περιοχές όπου η απόσταση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο («ή αλλιώς ειπωμένο, ανάμεσα στην αξία και στο γεγονός») είτε μικραίνει είτε καθίσταται παντελώς αμφίβολη η εξέλιξη της θεωρητικής ζωής, αναπόφευκτα συ-

29. Την αναδίπλωση αυτή εκφράζει το κείμενο «Logic of Discovery or Psychology of Research?», στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί στην προσπάθεια να διατηρηθεί μεν η αιχμή της αρχικής θεωρίας των παραδειγμάτων χωρίς όμως τα ανοίγματα στον ανορθόλογο σχετικισμό που φαινόταν να περιέχει. Δεν θα ήταν άδικο να πούμε ότι η κριτική συναίνεση είναι ότι έχει αποτύχει ο συμβιβασμός αυτός. Βλ. O'Hear, *An Introduction...*, ό.π., σ. 64-81· Jerrold L. Aronson, *A Realist Philosophy of Science*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1984, μέρος I, κεφ. 5

νίσταται από τη διαρκή ανάδειξη εναλλακτικών παραδειγμάτων.

Στη λογοτεχνική λ.χ. κριτική θα μπορούσαμε χονδρικά να αναγνωρίσουμε την παλαιότερη «προθετική» (intentionalist) ανάγνωση των κειμένων ως αντίδραση προς την οποία διαμορφώθηκε η τάση της «Νέας Κριτικής» (New Criticism). Η τελευταία με τη σειρά της υπονομεύθηκε από το φροϋδισμό, το στρουκτουραλισμό, μαρξιστικό και μη, και την «αποδομητική» τελικά θεωρία (deconstructionism), παραδείγματα που όλα στόχευαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε μια βαθύτερη αιτία κάτω από το κείμενο καθαυτό, που ήταν το «σκληρό γεγονός» στην περιοχή αυτή για τους «νέους κριτικούς». Παράλληλα στην περιοχή της πολιτικής ανάλυσης θα μπορούσαμε να διαγράψουμε τη μετάβαση από την καθαρά νομική στην κοινωνική ερμηνεία των θεσμών (και ίσως μια κάποια επιστροφή στα μελήματα του νομικού παραδείγματος υπό την πίεση των ιστορικών ανατροπών των ημερών μας). Εν πάση περιπτώσει είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι μια ιστορικά χρωματισμένη επιστημολογία όπως εκείνη των παραδειγμάτων θα έβρισκε την πιο καρποφόρα εφαρμογή της ακριβώς στο χώρο της ευρέως νοούμενης ιστορικής πράξης.

Μια απόπειρα για να καταπολεμηθεί ο επιστημολογικός ανορθολογισμός που ενσκήπτει από τις συνδυασμένες θεωρήσεις των Κουν και Φαϋεράμπεντ είναι η απόπειρα για μια νέα επεξεργασία της ποππεριανής διαψευσιμότητας που περιέχεται στη θεωρία των επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων του Ίμρε Λάκατος.³⁰ Η αντίληψη αυτή επιδιώκει μια κριτική ανασυγκρότηση της ιστορίας της επιστήμης που να δείχνει ότι, πέρα από οποιεσδήποτε ιδεολογικές δεσμεύσεις και υποκεμενικές επιλογές, η διαδοχή των θεωριών και η συσσώρευση αληθινής γνώσης για τη φύση επιτελείται πάντα με γνώμονα ένα υφέρον αντικειμενικό κριτήριο. Η βασική πρόταση εδώ είναι ότι οι επιστημονικές θεωρίες παρουσιάζονται πάντα σαν πλέγματα επάλληλων υποθέσεων εργασίας, που προσφέρουν σε μια ομάδα το θεμέλιο για να καταστρώσει το ερευνητικό της πρόγραμμα. Κάθε ερευνητική στρατηγική περιλαμβάνει έναν «σκληρό πυρήνα» θεμελιωδών θεωρητικών παραδοχών, ο οποίος δεν προσβάλλεται άμεσα κατά τον εμπειρικό έλεγχο, μια «προστατευτική ζώνη» συμπλη-

30. Imre Lakatos, «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», στο *Criticism and the Growth of Knowledge*, ό.π., σ. 91-196.

ρωματικών υποθέσεων, που είναι και το αναθεωρήσιμο τμήμα της, καθώς και μια κατευθυντική μεθοδολογία (μια «θετική ευρετική») για τη ζήτηση των πιθανών αντιπαραδειγμάτων και την ενσωμάτωση κάτω από την εξηγητική στέγη της θεωρίας όλο και πιο ετερόκλητου εμπειρικού υλικού.

Μια θεωρία είναι συνεπώς μια σειρά οδηγίες για πρακτική δουλειά που αποτιμάται από τα συγκεκριμένα αποτελέσματά της. Η δε σύγκριση των διαφόρων ερευνητικών πρακτικών γίνεται με αναφορά στην επιτυχία τους στην πρόβλεψη και συγχώνευση μη κανονικών εμπειρικών περιεχομένων. Το ερευνητικό εγχείρημα που λειτουργεί αποδοτικά στο επίπεδο αυτό είναι ένα ανερχόμενο, «προοδευτικό» σύστημα που, στη μακρά διάρκεια, μέλλει να υποκαταστήσει τα αντίπαλα συστήματα, που τυχόν δεν παρουσιάζουν την ίδια παραγωγικότητα αλλά εξογκώνονται με περίπλοκες ad hoc παραδοχές (τα «εκφυλιζόμενα» προγράμματα). Η συνύπαρξη των δύο αυτών ειδών ερευνητικής πρακτικής είναι δυνατή για σημαντικό χρονικό διάστημα, μέχρι να καταστεί προφανής ο τεχνητός τρόπος με τον οποίο το εκφυλιζόμενο σύστημα προσπαθεί να ανταποκριθεί στα αντικειμενικά ευρήματα ενισχύοντας με ευφάνταστο τρόπο τον απρόσβλητο πυρήνα, έτσι που να καταντά ένα περίπλοκο εξωτικό κατασκευάσμα.

Συνδυάζοντας έτσι στοιχεία και από τον Κουν και από τον Πόππερ, ο Λάκατος εισάγει ένα στην ουσία του πραγματιστικό κριτήριο για την κατανόηση της διαδοχής, το οποίο όμως λειτουργεί με έμμεση αναφορά στην ιδέα του Τσ. Σ. Περς, σύμφωνα με την οποία η επιστημονική πρακτική διαγράφει μια τροχιά προσεγγίζοντας ασύμπτωτα το εξωνοητικό αντικείμενό της. Η επιστήμη είναι μια τελολογική διαδικασία προς μια ιδεατή τελείωση. Το τέλος της είναι η ταύτιση των ιδεών μας για τον κόσμο (που στην αρχή είναι εξαιρετικά συγκεκριμένες και διάσπαρτες λογικά) με τη θεμελιώδη δομή της εξωτερικής πραγματικότητας, η οποία υφίσταται καθαυτή εντελώς ανεξάρτητα από το τι εμείς κατά καιρούς πιστεύουμε και εικοτολογούμε ως προς το ποιόν της. Το «πεπρωμένο»³¹ αυτό πραγματώνεται με τον αποκλεισμό

31. C. S. Peirce, «How to Make Our Ideas Clear», στο P. Kurtz (επιμ.), *American Philosophy in the Twentieth Century*, Macmillan, Νέα Υόρκη 1966, σ. 62-79: «Αυτή η ενέργεια της νόησης μέσω της οποίας μεταφερόμαστε, όχι όπου επιθυμούμε, αλλά σε κάποιο προκαθορισμένο τέλος, είναι κάτι σαν την λειτουργία του πεπρωμένου[...] Η αντίληψη που πέφτουν να γίνει τε-

από τα θεωρητικά μας σχήματα των στοιχείων εκείνων που είτε δεν έχουν νόημα, γιατί αποδεικνύεται ότι δεν επιδέχονται λειτουργικό ορισμό, δεν μεταφράζονται δηλ. σε εμπειρικά εκτελεστές (άμεσα ή δυνητικά) πράξεις, είτε συλλαμβάνονται κατά τον πειραματικό έλεγχο σε αναντιστοιχία με την υλική τάξη. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να θεωρηθεί δικαίωση της διαψευσισμότητας χωρίς όμως τη μηχανιστική ακαμψία που χαρακτήριζε την πρώιμη εκδοχή της.

3. ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Η αναφορά στον εγελιανό ορίζοντα που περιβάλλει τη φιλοσοφία της επιστήμης στον Περς, επιβάλλει ένα καταληκτικό σχόλιο σχετικά με τη θέση της επιστημολογίας στο συνολικό οικοδόμημα του φιλοσοφικού στοχασμού. Από την εποχή του Ντεκάρτ ο «περί μεθόδου λόγος» έχει δραστικά αποκοπεί από το ουσιαδές γνωστικό περιεχόμενο που πιθανόν αποφέρει η εφαρμογή του κατά τη διερεύνηση των φυσικών και κοινωνικών πραγμάτων. Το αποτέλεσμα είναι η γνωσιολογία να μετατραπεί σε μian (αναγκαία καθ' εαυτήν) μελέτη γνωστικών τύπων, κριτηρίων και κανόνων χωρίς αναφορά στα αντικείμενα για χάρη των οποίων σε τελευταία ανάλυση μας ενδιαφέρει να ανεγείρουμε μian επαρκή θεωρία των λειτουργιών του νου. Η αυτόνομη αυτή της λογικής από την οντολογία³² εξέφραζε βέβαια από τη μια μεριά μια θεμιτή αντίδραση απέναντι στις γνωστικές υπερβασίες του παραδοσιακού δογματισμού. Ο νους γιόρταζε την απελευθέρωση

λικά παραδεκτή από όλους τους ερευνητές είναι αυτό που σημαίνει για μας ο όρος αλήθεια, και το αντικείμενο που αναπαριστάται στην αντίληψη αυτή είναι η πραγματικότητα» (στο ίδιο, σ. 77). Για τη σημασία της επιστημολογίας του Περς αναφορικά με τα ζητήματα που τίγονται εδώ βλ. Παντελής Νικολακόπουλος, «Η μεθοδολογία του κ. Φαύεράμπεντ», *Δευκαλίων* 38, 1985, σ. 211-228. Ο Περς υπήρξε ο πρώτος εισηγητής της διαψευσισμότητας και γι' αυτό δεν εκπλήσσει το ότι το κριτήριο της αντικειμενικής αλήθειας κυριαρχεί και στον Πόππερ: βλ. K. Popper *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10 και ιδίως μέρη VII, VIII, IX.

32. Για μια λεπτομερή περιγραφή των ιστορικών απαρχών της διαδικασίας αυτής βλ. Π. Κονδύλης, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη*, Γνώση, Αθήνα 1983. Για μια πιο τεχνική ανάλυση της ρήξης, ανάμεσα στις υποκειμενικές επιστημολογίες και στις θεωρίες της αντικειμενικής αλήθειας βλ. K. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 10, μέρος VIII.

του από τις σκουριασμένες βεβαιότητες της μεταφυσικής και την κίβδηλη ψυχολογική ασφάλεια που παρείχε. Αλλά ταυτόχρονα αυτό διαμόρφωσε και μια πρωτόγνωρη υπαρξιακή κατάσταση: ο νεότερος άνθρωπος βρίσκεται ξαφνικά μόνος, με πλήρη συνείδηση της μικρότητάς του και χωρίς κανένα υπερβατικό στήριγμα, μέσα σε ένα άπειρο σύμπαν. Ήταν συνεπώς φυσιολογική η ανάγκη να διερευνηθούν καταρχήν διεξοδικά οι γνωστικές δεξιότητες της συνείδησης και να διαπιστωθεί η εμβέλειά τους, προτού ξαναρχίσει το ουσιαδές έργο της αφομοίωσης της αντικειμενικότητας που φάνταζε τώρα τόσο ριζικά υπέρτερη και πραγματική κατά απόλυτη έννοια εν συγκρίσει προς το πεπερασμένο και οντολογικά εξαρτημένο λογικό μας. Αυτός ο χωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο, του Εγώ από τον Κόσμο, είναι η μεθοδολογική προϋπόθεση πάνω στην οποία εδράζεται η νεότερη φιλοσοφία. Μέσα στο ρήγμα αυτό φυτρώνει και η αλλοτρίωση, που είναι το κρίσιμο γνώρισμα του πολιτισμού στον οποίο εντάσσεται. Η σύγχρονη συνείδηση βασικά απορρίπτει και αυτοαμφισβητείται και από το πάθος τελικά αυτό κατάγεται και στον εξιδανικευμένο χώρο της φιλοσοφίας η τόσο διαπεραστική επήρεια του σκεπτικισμού.

Από την υπαρκτική και γνωστική αυτή αβεβαιότητα προκύπτει και το επείγον αίτημα να χρησιμοποιηθούν τα τυχόν ψυχία γνώσης που πορίζεται ο σύγχρονος άνθρωπος όχι για την απόλαυση μιας συνειδησιακής πληρότητας αλλά για να εξασφαλιστεί η φυσική του επιβίωση, για να επιτευχθεί λειτουργική κυριαρχία πάνω στο παντοδύναμο και απειλητικό υλικό περιβάλλον. Η ανατροπή της αριστοτελικής αυτάρκειας της σοφίας και ο συνακόλουθος μεταφυσικός διχασμός είχαν ως συνέπεια την επικράτηση του τεχνοκρατικού πνεύματος, την εργαλειακή επανεργηνεία του λόγου και, τέλος, την οργανωτική νοοτροπία στην πολιτική ζωή. Όσο λοιπόν η επιστημολογία θα εξακολουθεί να εννοεί τον εαυτό της σαν μια καθαρή τεχνική, σε αφαίρεση από τα ουσιαδώς σχήματα ζωής που η συνείδηση ενδιαφέρεται να πραγματώσει, θα διαιωνίζεται τόσο η ριζική αμφιβολία της όσο και η μετατροπή της επιστήμης σε σύστημα κοινωνικού εξουσιασμού που τόσο εύστοχα αποδομεί ο Φαυεράμπεντ.

Αλλά αντιστικτικά προς τη λεπτομερή λογική ανατομία των γνωστικών διαδικασιών αναδύεται το διαλεκτικά αντίθετο καθήκον της ενσωμάτωσης της λογικής μέσα στην υπερέχουσα ολό-

τητα ζωής, μέσα στο συνολικό οικοδόμημα του πολιτισμού. Το αίτημα είναι φυσιολογικό και αναπόδραστο. Αν η λογική είναι ένα φιλό εργαλείο που πλησιάζει από τα έξω ένα αντικείμενο που είναι εξ υποθέσεως πέρα από αυτήν,³³ τότε δεν είναι παρά ταυτολογία να πούμε ότι ο εσωτερικός πυρήνας των πραγμάτων διαφεύγει διαπαντός από τη γνωστική λαβή της. Αν όμως, αντίθετα, η λογική ερμηνευθεί ως το σύστημα των συνειδησιακών πράξεων μέσω των οποίων το συλλογικό ανθρώπινο Εγώ έχει επίγνωση ότι πλάθει έναν δικό του κόσμο, τότε τα πράγματα γίνονται παντελώς νοητά: στην περίπτωση αυτή πράγμα είναι το τμήμα της (εξωγενούς, βέβαια) υλικότητας που έχει απορροφήσει τη συνειδησιακή ενέργεια του υποκειμένου. Η αλήθεια είναι δυνατό να συλληφθεί επειδή είναι κάτι που ο ανθρώπινος νους έχει δημιουργήσει, επειδή είναι ανθρώπινο έργο. Η νόηση είναι ταυτόσημη με την πράξη. Τη σημαδιακή αυτή ενόραση του Βίκο, την ισοδυναμία του *verum* με το *factum* στην ετυμολογική του αναγωγή, μετέτρεψε σε επιστημολογικό σύστημα η *Λογική* του Χέγκελ.

Εδώ το βασικό πρόβλημα της νόησης τίθεται εξαρχής ως η επεξεργασία των λογικών μορφών διά των οποίων αδράχνεται (*begreifen*) και αφομοιώνεται ένα οντολογικό περιεχόμενο. Οι τύποι του νοείν και οι καταστάσεις του Είναι αλληλοκαθορίζονται και η λογική επανενώνεται με την οντολογία.³⁴ Η εγγεληνή αναίρεση του Καντ βασίζεται ακριβώς στο επιχείρημα ότι η τεχνοκρατική απολυτοποίηση της λογικής δεν καταφέρει να εξουδετερώσει την επαγωγική απορία όπως ξεκίνησε να κάνει.³⁵ Μόνο τη πλήρωση ξανά του λόγου με ζωή, με φυσική και κοινωνική ουσία, η κἀθοδός του δηλ. μέσα στον ιστορικό ρου, υπερφαλαγγίζει το πρόβλημα της επαγωγής.

33. G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Mind*, J. B. Baillie tr., Harper and Row, New York-Evanston 1967, σ. 133.

34. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik I. (Werke 5)*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1969, σ. 37: «Αλήθεια είναι η ταύτιση της νόησης με τα αντικείμενα, και είναι ανάγκη για να παραχθεί η συμφωνία αυτή — αφού δεν είναι εντελώς παρούσα καθ'αυτή— να συνταχθεί και να εναρμονιστεί η νόηση με τα πράγματα». Και πάρα κάτω: «Βρίσκεται μέσα στην ίδια τη φύση της [λογικής] αρχής ότι αρχίζει με το Είναι και με τίποτε άλλο», σ. 72.

35. G. W. F. Hegel, *Logik...*, ό.π., σ. 45: «Η κριτική φιλοσοφία μετέτρεψε ήδη τη λογική σε μεταφυσική[...] αλλά από φόβο μπροστά στο αντικείμενο έδωσε στους λογικούς καθορισμούς μια ουσιαστικά υποκειμενική σημασία».

Βέβαια ο κίνδυνος που ελλοχεύει εδώ είναι (όπως είδαμε στην περίπτωση του Κουν) μήπως η ιστορικοποίηση του λόγου και ο ισχυρισμός ότι με το «πλήρωμα του χρόνου» η συνείδηση έχει απόλυτη κατοχή της ουσίας των πραγμάτων είτε αναζωπυρώσει το δογματισμό, είτε διαλύσει το λόγο μέσα στην ιστορία είτε και τα δύο μαζί: ενθαρρύνοντας μέσα στην καλειδοσκοπική διαφοροτότητα των ιστορικών αληθειών την αυτοδίκαιη επιλογή όποιας μας αρέσει ή μας συμφέρει. Αν η αλήθεια είναι —όπως το εκφράζει η *Φαινομενολογία*— μια «βακχική όρχηση όπου κανένα από τα μέλη δεν βρίσκεται σε νηφάλια κατάσταση»,³⁶ τότε φαίνεται ότι έχουμε ξαναπέσει σε ριζική γνωστική αοριστία.

Ίσως όμως ο περίφημος αυτός «ορισμός» να μην είναι παρά μια παραστατική εικόνα και όχι ένα επιχείρημα. Η *Λογική εν πάση περιπτώσει* είναι ένα πολύ λιγότερο βακχικό κείμενο, όπου η αλήθεια παράγεται όχι μέσα από τον εκστατικό ενθουσιασμό αλλά από τη βασανιστική λογική ανάπτυξη των εννοιών. Η διαλεκτική ταύτιση υποκειμένου και αντικειμένου συντηρεί την αυθύπαρκτη ταυτότητα και των δύο πόλων. Η ιστορικότητα της συνείδησης δεν σημαίνει πως μόνο ό,τι είναι ιστορικό είναι αληθινό: γιατί έτσι τα πάντα θεωρητικά δικαιολογούνται. Αλλά ότι μόνο το έλλογο έχει δικαιολογημένη αξίωση αλλά και ανάγκη να γίνει υλική ιστορία. Υπό τους περιορισμούς αυτούς η διαλεκτική ταύτιση του λόγου με την αντικειμενικότητα προσφέρει το πλαίσιο για την ίαση της τεχνοκρατικής παραμόρφωσης της λογικής, για την επιστροφή της συνείδησης στα πράγματα και την αποκατάσταση της σχέσης του νου με την κοινωνική ζωή και τα προβλήματά της.³⁷ Κατά τη διαδικασία αυτή πρέπει να βρισκόμαστε σε διαρκή όμως εγρήγορση κατά του δογματισμού. Και στο σημείο αυτό ο Καντ είναι —pace Hegel— ιστορικά παρών.

36. G.W.F. Hegel, *Phenomenology...*, ό.π., σ. 105.

37. «Ο εκφυλισμός των φιλοσοφικών σχολών είναι[...] συνέπεια της λανθασμένης πεποίθησης ότι μπορεί κανείς να φιλοσοφεί χωρίς να έχει αναγκαστεί να φιλοσοφήσει από προβλήματα που αναφύονται έξω από τη φιλοσοφία —στα μαθηματικά π.χ., ή στην κοσμολογία, ή στην πολιτική, ή στη θρησκεία, ή στην κοινωνική ζωή», Κ. Popper, *Conjectures...*, ό.π., κεφ. 2, σ. 71-72. Στο σημείο αυτό ο Πόππερ ταυτίζεται ουσιαστικά με το πνεύμα του εγγελιανισμού παρά τη δικαιολογημένη πολεμική κατά του υπερφίλιου δογματισμού και της λεκτικής εκζήτησης, μέσα στα οποία πνίγηκε η τόσο καίρια εκείνη ενόραση κατά την εφαρμογή της.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ: ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τα τελευταία χρόνια ο όρος λαϊκισμός έχει εισέλθει με αποφασιστικό τρόπο στο πολιτικό λεξιλόγιο της χώρας. Το σημαϊνόμενο όμως του όρου απέχει πολύ από το να αποτελεί κοινό τόπο για όσους τον χρησιμοποιούν. Οι πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων, καθώς και οι πολλαπλές προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει η χώρα μέχρι το τέλος του αιώνα έχουν οδηγήσει σε μια πληθωριστική χρήση του όρου. Συχνά, οπαδοί διαφορετικών πολιτικών στρατηγικών τον αποδίδουν στους αντιπάλους τους, παρακάμπτοντας συνήθως την ουσιαστική αντιπαράθεση και το διάλογο επί της ουσίας.

Η ελαστικότητα, ή καλύτερα η πλαστικότητα, του όρου γίνεται σαφής αν δει κανείς τόσο τα φαινόμενα που χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά όσο και τις σχέσεις, τις δομές ή ακόμη τις απόψεις οι οποίες στιγματίζονται ως λαϊκιστικές. Επί παραδείγματι, στον πολιτικό διάλογο ή ρητορεία ο «λαϊκισμός» συχνά θεωρείται συνώνυμος του εθνικισμού, των επιφυλάξεων για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, της πολιτικής στράτευσης, των θεωριών της εξάρτησης, των συντεχνιακών πολιτικών απόψεων και τάσεων που παρατηρούνται στο συνδικαλιστικό κίνημα, του κρατικού προστατευτισμού και γενικότερα της κρατικής παρέμβασης, των ανησυχιών για τα φαινόμενα φτώχειας, των πελατειακών σχέσεων, των μαζικών πολιτικών κινητοποιήσεων, της λαϊκότεροπης ή ακόμη και της λαϊκής τέχνης, καθώς και της εκλαΐκευσης. Τέλος, ο λαϊκισμός ταυτίζεται με ορισμένη ηθική/δεοντολογία που αποτελεί χαρακτηριστικό μιας σημαντικής μερίδας του τύπου. Κατά συνέπεια η έννοια του λαϊκισμού φαίνεται να λαμβάνει το περιεχόμενό της εμμέσως, με αρνητικό τρόπο και σε αντιπαράθεση με έννοιες που, τουλάχιστον κατά τεκμήριο, φαίνεται να έχουν σαφέστερο

περιεχόμενο. Από τα παραπάνω λοιπόν θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει πως ο λαϊκισμός βρίσκεται στον αντίποδα του ορθολογισμού, του «εκσυγχρονισμού» και των προγραμματικών αντιπαραθέσεων.

Το πολυσήμαντο όμως περιεχόμενο του λαϊκισμού στην Ελλάδα δεν σημαίνει και κάποια αμφισημία της έννοιάς του. Σε αντίθεση με τη διάχυτη αμφισημία του όρου αλλού, στην Ελλάδα ο «λαϊκισμός» πήρε αποκλειστικά αρνητικό περιεχόμενο. Ενώ λοιπόν αλλού ο λαϊκισμός χρησιμοποιείται άλλοτε επικριτικά και άλλοτε επιβραβευτικά (λ.χ. ο χαρακτηρισμός πολιτικών όπως ο Reagan, ο MacCarthy, η Thatcher, ο Γέλτσιν, ο J. Jackson), στην Ελλάδα χρησιμοποιείται μόνο με την έννοια του ψόγου: λαϊκισμός σημαίνει την «επιφανειακή μίμηση λαϊκών προτύπων», την παραποίηση, το βιασμό του «λαϊκού», με άλλα λόγια την ψευδή κατάσταση, κάτι που αποδεικνύεται και από το πρόσφυμα -κι στη λέξη. Αυτά τα στοιχεία όμως με κανένα τρόπο δεν εξαντλούν, ούτε οροθετούν το περιεχόμενο της έννοιας.

Παρ' όλη τη σαφώς αρνητική σημασία του λαϊκισμού, η πολυπλοκότητα των φαινομένων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού τα οποία χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά έχει οδηγήσει τελευταία σε μια σημαντική για τα ελληνικά δεδομένα αύξηση των αναλύσεων τόσο των «λαϊκιστικών φαινομένων» της ελληνικής κοινωνίας όσο και των προσπαθειών για θεωρητική κατανόηση της έννοιας του λαϊκισμού. Το σύντομο αυτό άρθρο επιχειρεί να παρουσιάσει κριτικά τις προσπάθειες αυτές της ελληνικής βιβλιογραφίας και ίσως να τις συνθέσει προτείνοντας ένα πλαίσιο προσέγγισης για την εμπειρική μελέτη του φαινομένου.

Πριν όμως προχωρήσουμε, θα πρέπει να σημειώσουμε πως το θεωρητικό ενδιαφέρον του λαϊκισμού δεν περιορίζεται απλώς στην ανάλυση αυτών των στοιχείων. Η θεωρία του «λαϊκισμού», ή καλύτερα η προβληματική για το «λαϊκισμό», παρουσιάζει ενδιαφέρον που ξεπερνά κατά πολύ τη συγκρότηση ερμηνευτικού πλαισίου για τη θεωρητική και εμπειρική κατανόηση των κατά τεκμήριο λαϊκιστικών φαινομένων. Τα ζητήματα που εμπλέκονται με σαφή ή υπαινικτικό τρόπο στην όλη συζήτηση για το λαϊκισμό είναι προβλήματα που απασχολούν τη σύγχρονη πολιτική κοινωνιολογία και κοινωνική θεωρία γενικότερα. Κατά συνέπεια, αν η ενασχόληση με το λαϊκισμό αντιμετωπιστεί στενά, θα

αποτελούσε ίσως ένα μάλλον εξαντλημένο ή και βαρετό θέμα αν όμως το προσεγγίσει κανείς ως σημείο εκκίνησης και θεματικής πρόσβασης στην προβληματική σημαντικών ζητημάτων που βρίσκονται στην καρδιά της θεωρητικής έρευνας σήμερα, τότε μπορεί και να καταστήσει την περί λαϊκισμού συζήτηση ενδιαφέρουσα και να εμπλουτίσει τον θεωρητικό προβληματισμό στα γενικότερα ζητήματα κοινωνικής θεωρίας. Το πρώτο και σημαντικότερο ζήτημα αφορά την ιδεολογία: Είναι ιδεολογικό φαινόμενο ο λαϊκισμός; και αν ναι, συνιστά πολιτική ιδεολογία και με ποια αναλυτικά εργαλεία θα πρέπει να μελετηθεί; Αποτελεί τρόπο άσκησης εξουσίας ή «τρόπο κυριαρχίας» και πώς σχετίζεται με τους τρόπους παραγωγής που συμβιώνουν σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς; Ποια η σχέση του με την (πολιτική) ενσωμάτωση, την πολιτική κουλτούρα, την κοινωνική κινητοποίηση και την οικονομική ανάπτυξη; Τέλος ποια η σχέση του λαϊκισμού με κόμματα ή κινήματα και τις νέες τεχνολογίες πολιτικής επικοινωνίας και ποιες οι επιπτώσεις του στους θεσμούς της αστικής δημοκρατίας; Προφανώς, το παρόν άρθρο δεν φιλοδοξεί να απαντήσει σε όλα αυτά τα ερωτήματα. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα απαιτούσε εκτεταμένη και αναλυτική μελέτη. Είναι όμως χρήσιμο να έχουμε υπόψη το εύρος και τις επιπτώσεις που έχει η συζήτηση για το λαϊκισμό.

Αν η αναφορά στα λαϊκιστικά φαινόμενα δεν έχει οδηγήσει σε κοινά αποδεκτό ορισμό του λαϊκισμού, οι θεωρητικές προσεγγίσεις του, με τη σειρά τους, έχουν αποτύχει στον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου. Κατά συνέπεια, ο λαϊκισμός απέχει πολύ από το να αναχθεί σε αναλυτική έννοια, αν και αυτό είναι σημαντικό ζητούμενο. Ο ορισμός του λαϊκισμού δεν παρουσιάζει, με άλλα λόγια, εννοιολογικά προβλήματα όμοια με τους άλλους -ισμούς. Τα εννοιολογικά προβλήματα του λαϊκισμού, θα λέγαμε, είναι περισσότερο πρωτόλεια και στοιχειώδη από εκείνα άλλων όρων, φαινομένων ή και ιδεολογιών. Γι' αυτό και δεν είναι τυχαίο πως οι περί λαϊκισμού αναλύσεις ασχολούνται κυρίως με προβλήματα ορισμού και πολύ λίγο ή σχεδόν καθόλου με τα προβλήματα των σχέσεων και των συνεπειών των λαϊκιστικών φαινομένων με τις δομές και τις σχέσεις που συγκροτούν τους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου αυτά εμφανίζονται.

Οι υπάρχουσες προσεγγίσεις, τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους επιλε-

κτικά σε μία μόνο διάσταση ή εξήγηση του φαινομένου. Αυτό φυσικά μπορεί να μην έχει βοηθήσει σε μια σφαιρική, ολική αντιμετώπιση του θέματος, αλλά βοηθά στην ομαδοποίηση και παρουσίαση των αναλύσεων. Οι σελίδες που ακολουθούν, μολονότι αναφέρονται κυρίως στην πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, δεν παραβλέπουν τελείως την ξένη, στο βαθμό βέβαια που αυτή επηρεάζει τον προβληματισμό στη χώρα μας. Με κίνδυνο να κατηγορηθούμε για υπέρμετρη σχηματοποίηση, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις αναλύσεις για το λαϊκισμό σε εκείνες που επικεντρώνονται: (α) στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του, (β) στην περιγραφή και ανάλυση των συνθηκών γένεσης των λαϊκιστικών φαινομένων, (γ) στις ταξικές αντιθέσεις που συγκαλύπτουν ή αναδεικνύουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα και, τέλος, (δ) στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και συνέπειες που αυτά εμφανίζουν.

Α. Μια αρκετά συνηθισμένη κατηγορία προσεγγίσεων του λαϊκισμού είναι εκείνες που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα οργανωτικά χαρακτηριστικά των θεσμικών εκφάνσεων των λαϊκιστικών φαινομένων. Αν και δεν λείπουν οι αποκλειστικές αναφορές στα οργανωτικά ήθη του λαϊκισμού, ο εντοπισμός των οποιών για κάποιους αποτελεί και τον ορισμό της έννοιάς του, συνήθως τέτοιες αναφορές αποτελούν το συμπλήρωμα ή την κριτική γενικότερων αναλύσεων του φαινομένου.¹ Ο λαϊκισμός, ο οποίος σύμφωνα με αυτές τις απόψεις εμφανίζεται με μορφή κινήματος, χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη θέση του ηγέτη στην κομματική δομή και τις συνέπειες που έχει αυτό το γεγονός στη διαμόρφωση της οργάνωσης και στην αυτονομία της. Αυτό συγκεκριμένα σημαίνει όχι μόνο το ιδιαίτερο βάρος του ρόλου του ή το ανεξέλεγκτο των ενεργειών του, αλλά και την ιδιαίτερη, αδιαμεσολάβητη σχέση που αναπτύσσει με τις μάζες. Η σχέση αυτή στηρίζεται στην ικανότητα του ηγέτη του κινήματος να καλεί συνεχώς το λαό για μια ισχυρή αντι-ελίτ κινητοποίηση² ενώ

1. Κλασικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτελεί η βάση της κριτικής του Ν. Μουζέλη, «Ideology and Class Politics: A Critique of Ernesto Laclau», *New Left Review*, 112, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1978, στην προσέγγιση του Ε. Laclau για το λαϊκισμό που δημοσιεύτηκε στο *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1983, σ. 163-179 (τίτλος πρωτοτύπου: *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο 1977).

2. Μ. Canovan, *Populism*, Harcourt Brace, Νέα Υόρκη 1981.

τα υπόλοιπα οργανωτικά μορφώματα του λαϊκιστικού φαινομένου εμφανίζονται χαλαρά και με μάλλον χαμηλό επίπεδο πειθαρχίας των μελών.

Β. Άλλες προσεγγίσεις επικεντρώνουν την προσοχή τους, όπως σημειώσαμε, στους όρους και στις συνθήκες άνθησης των λαϊκιστικών φαινομένων. Οι προσπάθειες αυτές μόνο έμμεσα ασχολούνται με το ζήτημα του ορισμού ή άλλα εννοιολογικά προβλήματα. Αντίθετα, φαίνεται πως οι αναλύσεις αυτές έρχονται εκ των υστέρων να ερμηνεύσουν το χρόνο εμφάνισης των φαινομένων. Ερμηνείες και απόπειρες κατανόησης των λαϊκιστικών φαινομένων, οι οποίες στηρίζονται στην ανάλυση των μετασχηματισμών και της αναπτυξιακής διαδικασίας στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου παρατηρούνται τα φαινόμενα αυτά, εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία τις τελευταίες δεκαετίες. Οι αναλύσεις αυτές αποτελούν το αποτέλεσμα της μεθοδολογικής κυριαρχίας του λειτουργισμού στην πολιτική και γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες, αφού η εμφάνιση λαϊκιστικών φαινομένων αντιμετωπίζεται ως λειτουργικό παρεπόμενο της γενικότερης πολιτικής ανάπτυξης.³ Όπως μάλιστα θα δούμε παρακάτω, ο πολλαπλασιασμός των λαϊκιστικών φαινομένων και η ανάπτυξη των προβληματικών γύρω από το ζήτημα έχει οδηγήσει μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας στην υιοθέτηση αυτής της προσέγγισης.

Γ. Αν και όχι ιδιαίτερα συχνά, μια διάσταση του προβληματισμού για το λαϊκισμό επικεντρώνει την προσοχή της στα κοινωνικά υποκείμενα που εμπλέκονται και που γίνονται συνήθως φορείς λαϊκιστικών φαινομένων. Η προσπάθεια αυτών των αναλύσεων συνήθως έχει στόχο είτε την ανακάλυψη των κοινωνικών εκείνων αντιθέσεων και συγκρούσεων που «βρίσκονται πίσω» από τις διά-

3. Βλ. κυρίως G. Ionescu - E. Geller (επιμ.), *Populism*, Weidenfelt & Nicolson, 1969, ιδιαίτερα το Agnus Stewart, «The Social Roots», σ.180-196, και το Μέρος Α' (κεφ. 1-5, σ. 9-152) του βιβλίου, όπου αναλύονται λαϊκιστικά φαινόμενα κατά γεωγραφική ενότητα, στο ίδιο. Αλλά και T. Di Tella, «Populism and Reform in Latin America», στο C. Veliz, *Obstacles to Change in Latin America*, Λονδίνο 1970· επίσης το S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven & London 1968, καθώς και S. Huntington & J. Nelson, *No Easy Choice, Political Patricipation in Developing Countries*, Cambridge Mass., 1976.

φορες λαϊκιστικές εκφάνσεις, είτε αντίστροφα την αναγωγή των λαϊκιστικών φαινομένων σε συγκεκριμένες ταξικές συγκρούσεις ή και στην ταξική πάλη γενικά. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις του λαϊκισμού συχνά εκκινούν, όπως θα δούμε εξετάζοντας την ελληνική βιβλιογραφία, από την προσπάθεια διαχωρισμού του λαϊκισμού από την παράδοση και τις εκφράσεις του εργατικού κυρίως κινήματος. Στη διεθνή βιβλιογραφία η εν λόγω προσέγγιση συνδέεται με την αναγωγή του λαϊκισμού σε κίνημα ή ιδεολογία των αγροτών (περίπτωση του ρωσικού *narodnichestvo*) ή των μικροαστών (περίπτωση του κινήματος του Varguas στη Βραζιλία ή του *Peron* στην Αργεντινή).

Δ. Τέλος, μια σημαντική ομάδα αναλύσεων επικεντρώνει τις ερμηνευτικές της προσπάθειες στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και συνέπειες του λαϊκισμού. Οι προσεγγίσεις αυτές, αν και συχνά με διαφορετικά και συγκρουόμενα αποτελέσματα, έχουν την αφετηρία τους στη συνειδητοποίηση από τμήμα των κοινωνικών επιστημών τα τελευταία 10-15 χρόνια της «δύναμης της ιδεολογίας». Οι απόψεις αυτές, που διακρίνονται για τον σύνθετο χαρακτήρα τους, προέρχονται κυρίως από τέως —ή καλύτερα μετά— μαρξιστές κοινωνικούς επιστήμονες οι οποίοι, υπό την επιρροή της αλτουσεριανής ανάγνωσης του γκραμισιανού μαρξισμού και λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία των δυτικών κυρίως κοινωνιών μετά το 1968, θεώρησαν το πεδίο της ιδεολογίας τόσο αυτόνομο από τη στενά υλική (= οικονομική) πραγματικότητα, ώστε να το θεωρούν συχνά ικανό να συγκροτεί την «πραγματική ιστορία». Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως οι αναλύσεις που αναφέρονται αποφεύγουν να συσχετίσουν τις ιδεολογικές διαστάσεις και τη συγκρότηση του λαϊκισμού με τη δυναμική συγκεκριμένων κοινωνικών υποκειμένων ή με καταστάσεις-κλειδιά που χαρακτηρίζουν τους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου παρουσιάζονται τέτοια φαινόμενα. Όμως είναι σαφές πως η περιγραφή των χαρακτηριστικών του λαϊκισμού, ο προσδιορισμός και καθορισμός των παραμέτρων του και τέλος ο ορισμός του επικεντρώνονται καθαρά στο ιδεολογικό επίπεδο. Κεντρική θέση στο πλαίσιο αυτό κατέχει η ανάλυση του E. Laclau που ήδη αναφέρθηκε.

1. ΟΙ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΑ-Ι-ΚΙΣΜΟ

Η συζήτηση για το λαϊκισμό στην Ελλάδα αρχίζει τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1970. Ο όρος βέβαια προϋπήρχε, αλλά η συχνή και συστηματική χρήση του καθώς και ο προβληματισμός για το περιεχόμενο και τις αιτίες του αρχίζει μόνο κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης. Συγκεκριμένα η συζήτηση αρχίζει το 1977 και συνδέεται με την ανοδική πορεία του ΠΑΣΟΚ. Η συσχέτιση μάλιστα της συζήτησης για το λαϊκισμό με το «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» θα αποτελέσει το μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής φιλολογίας για το συγκεκριμένο θέμα.

Ο προβληματισμός για τον ελληνικό λαϊκισμό προέρχεται κυρίως από τους διανοούμενους της αριστεράς, οι οποίοι εμμέσως πλην σαφώς, εκφράζουν τη δυσκολία να οροθετήσουν και να αντιμετωπίσουν έναν κομματικό φορέα που διεκδικεί την έκφραση και οργάνωση των αριστερών ψηφοφόρων.⁴ Κατά συνέπεια δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη η ανομολόγητη επιδίωξη που αναδύεται από αυτές τις αναλύσεις: ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως κάτι «άλλο» (διάβαζε λαϊκιστικό) από την αριστερά και την παράδοσή της. Με άλλα λόγια, το τμήμα εκείνο της διανοήσης που ασχολείται με το ζήτημα ενδιαφέρεται να καταδείξει τη διαφορά μεταξύ σοσιαλισμού και λαϊκισμού και τις αρνητικές, και ίσως επικίνδυνες, διαστάσεις και επιπτώσεις του τελευταίου στον «προοδευτικό», «αριστερό», «σοσιαλιστικό» χώρο.⁵ Το γεγονός αυ-

4. Ενδεικτικό αυτής της δυσκολίας της Αριστεράς είναι και η πολεμική επιπολαιότητα της αντιμετώπισης του ΠΑΣΟΚ. Όχι σπάνια η ρητορεία της επίσημης Αριστεράς αντιμετωπίζει το ΠΑΣΟΚ με χαρακτηρισμούς που και αντιφατικοί είναι και σε τελευταία ανάλυση κενοί περιεχομένου. Όπως για παράδειγμα το ΠΑΣΟΚ ήταν πολιτική δύναμη της ευρύτερης Αριστεράς, ιδιότυπο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, λαϊκιστικό κίνημα, κόμμα του μικροαστικού σοσιαλισμού, μέρος της υπό διαμόρφωση αντι-ιμπεριαλιστικής συμμαχίας κ.ά.

5. Το άρθρο των Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός», στο Π. Παπασαραντόπουλος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 157-192, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Πολίτη*, Οκτώβριος 1977, αποτελεί το πρώτο και πρωτοπόρο παράδειγμα του είδους. Βέβαια, για την ιστορία θα πρέπει να αναφερθεί πως η πραγματικά πρώτη σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με το λαϊκισμό, χωρίς όμως ιδιαίτερες αναλυτικές αξιώσεις λόγω των συγκυριακών επιταγών, γίνεται από τον Α. Φίλιππάτο στην επιστολή παραιτήσεώς του από μέλος της Κ.Ε. του

τό πιθανόν να αποτελεί και μέρος της εξήγησης για το αποκλειστικό αρνητικό περιεχόμενο της έννοιας «λαϊκισμός» στην Ελλάδα. Ο όρος εκφέρεται ως κατηγορία κατά του ΠΑΣΟΚ και σηματοδοτεί κάτι το «κακό», το «αρνητικό», το «νόθο» και «τρίτοκοσμικό», ενώ αντιπαράκειται με τον «γνήσιο» σοσιαλισμό, που υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύει τα ριζοσπαστικά και προοδευτικά στοιχεία του «λαϊκού κινήματος». Με δεδομένο μάλιστα το ειδικό βάρος που κατά παράδοση είχε η αριστερά, μέχρι και τα μέσα της περασμένης δεκαετίας, στον συμβολικό ορισμό αλλά και εν μέρει στον καθορισμό των περιεχομένων πολιτικής στρατηγικής και οργάνωσης, ο «λαϊκισμός» αποκτά αποκλειστικά αρνητικό περιεχόμενο, όχι μόνο σε σχέση με το ΠΑΣΟΚ αλλά εν γένει. Η εν λόγω συσχέτιση του ΠΑΣΟΚ με το λαϊκισμό και η παγίωση του αρνητικού περιεχομένου του τελευταίου φαίνεται να επιτυγχάνεται πλήρως με την είσοδο στη σχετική συζήτηση διανοουμένων ή/και πολιτικών από το χώρο της Νέας Δημοκρατίας.⁶

Επειδή η συζήτηση για το λαϊκισμό στην Ελλάδα έχει αφορμή αλλά και αποκλειστικό επίκεντρο το ΠΑΣΟΚ, η ομαδοποίηση της προβληματικής που εντοπίσαμε πιο πάνω δεν μπορεί να γίνει με την ίδια ευκολία. Είναι προφανές πως οι καθαρά θεωρητικές

Κινήματος: «Γράμμα στον Πρόεδρο», mimeo, 5 Μαρτίου 1975. Στη συσχέτιση του λαϊκισμού με το ΠΑΣΟΚ προστέθηκαν αργότερα και άλλοι (βλ. για παράδειγμα Σ. Παπασηλιόπουλος, «Οι πολιτικές δυνάμεις στις προσεχείς εκλογές και πέρα από αυτές» και Π. Λευκαδίτης, «Αντίλογος στα θεωρητικά σχήματα του κ. Α. Παπανδρέου», *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, ό.π., σ. 131-155 και 57-82), οι οποίοι όμως επειδή προέρχονταν από μειοψηφούσες δυνάμεις της Αριστεράς δεν κατάφεραν να «περάσουν» το λαϊκιστικό, κατά τη γνώμη τους, χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι η αριστερή, κυρίως η προερχόμενη από το ΚΚΕ, αντιμετώπιση παρέμεινε στη λογική του «μικροαστικού σοσιαλισμού» και μόνο σπάνια εντόπιζε τον «έντονο λαϊκιστικό χαρακτήρα». Βλ. ενδεικτικά: Δ. Ανδρουλάκης, «Τα κόμματα και οι στρατηγικές των τάξεων», στο *ίδιο*, σ. 339-391, και Ν. Κοτζιάς, *Ο «τρίτος δρόμος» του ΠΑΣΟΚ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

6. Εκτός από τα αλληπάλληλα άρθρα που δημοσιεύονται στα *Επίκεντρα*, και κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση, βλ.: Α. Ανδριανόπουλος, «Η πολιτική φυσιognωμία του ΠΑΣΟΚ», στο Π. Παπασαφραντόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 479-497· Γ. Λούλης, «Η πολιτική φυσιognωμία του ΠΑΣΟΚ», *ό.π.*, σ. 499-538. Τέλος, σαφέστατος στο σημείο αυτό είναι και ο καθηγητής Roy Macridis, *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984, σ. 30-33.

μελέτες βρίσκονται πλησιέστερα στους ιδεότυπους που στηρίζεται η ταξινόμηση των διαφόρων προσεγγίσεων που αναφέρθηκε, από ό,τι οι μελέτες οι οποίες, λόγω της εμπειρικής τους αφητηρίας, στηρίζονται σε συνθέσεις θεωρητικών προσεγγίσεων. Κατά συνέπεια, η παρακάτω επιχειρούμενη ομαδοποίηση της ελληνικής φιλολογίας θα πρέπει να διαβαστεί με επιείκεια, αφού και οι γράφοντες αναγνωρίζουν τον κίνδυνο σχηματοποίησης.

A. Οι οργανωτικές προσεγγίσεις

Ο Ν. Μουζέλης, παρεμβαίνοντας στον διεθνή διάλογο για το λαϊκισμό και στο πλαίσιο της κριτικής των απόψεων του Laclau, ήταν ανάμεσα στους θεωρητικούς που υπογραμμίζουν τη σημασία της οργάνωσης στην κατανόηση των λαϊκιστικών φαινομένων. Συμπληρώνοντας ουσιαστικά τις ιδεολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα, επισημαίνει πως, με δεδομένο ότι οι ιδεολογίες δεν υπάρχουν εν κενώ αλλά παίρνουν συγκεκριμένη μορφή στο πλαίσιο οργανώσεων, η οργανωτική διάσταση των λαϊκιστικών φαινομένων αποτελεί κλειδί για την κατανόησή τους. Πιο συγκεκριμένα ο Μουζέλης, χωρίς να μένει, όπως εξάλλου αποδεικνύει και με τις παρεμβάσεις του αργότερα, φανατικός της οργανωτικής προσέγγισης, υποστηρίζει πως οι «οργανωτικές δομές τέτοιων κινήματων και ιδιαίτερα ο τύπος της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών» πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στη διερεύνηση λαϊκιστικών φαινομένων.⁷

Με πολύ πιο συγκεκριμένο στόχο, αλλά περίπου στο ίδιο μήκος κύματος, βρίσκεται και το άρθρο των Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, που δημοσιεύτηκε λίγο πριν από το άρθρο του καθηγητή Μουζέλη. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «ΠΑΣΟΚ : Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός»,⁸ το άρθρο αυτό αποτελεί ίσως την πρώτη συστηματική αναφορά στο λαϊκισμό, ενώ ταυτόχρονα η σύνδεσή του με το ΠΑΣΟΚ δεν αποτελεί μόνο την πρώτη σοβαρή προσπάθεια κατανόησης του φαινομένου ΠΑΣΟΚ αλλά προδίδει και την αγωνία μέρους των αριστερών διανοουμένων να οροθετήσουν το ΠΑΣΟΚ εκτός των τειχών. Το άρθρο αυτό δεν περιορίζεται στην προσπάθεια ανάλυσης του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κινήματος μό-

7. Ν. Mouzelis, *ό.π.*

8. Α. Ελεφάντη και Μ. Καβουριάρη, *ό.π.*

νο στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του: την προσωποπαγή και αρχηγική οργανωτική δομή του, καθώς και τον εξαρτημένο χαρακτήρα της κοινωνικής βάσης του. Αντίθετα επεκτείνεται και επισημαίνει τα λαϊκιστικά, κατά τους συγγραφείς, ιδεολογικά θέματα που συγκροτούν τον πολιτικό του λόγο, όπως την αντίθεση κέντρου-περιφέρειας, την αντιπαράθεση προνομιούχων-μη προνομιούχων, την ανθρωπομορφική κατανόηση της πλουτοκρατίας και, τέλος, τον διάχυτο εθνικισμό. Παράλληλα το άρθρο επιχειρεί μια πρώτη ανίχνευση των κοινωνικών αιτιών του πασοκικού λαϊκισμού, τον οποίο συνδέει με τη ρευστότητα των μεσαίων στρωμάτων στη μεταπολεμική Ελλάδα και την άνοδο μιας μικροαστικής τάξης, με τις επιπτώσεις της επτάχρονης δικτατορίας και την αδυναμία της σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής Αριστεράς να αρθρώσει συγκροτημένο, πειστικό, άρα και ουσιαστικά εναλλακτικό πολιτικό λόγο.

Έμφαση στα οργανωτικά χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ δίνει και το άρθρο του Η. Κατσούλη, που δημοσιεύτηκε στον πιο ολοκληρωμένο ίσως συλλογικό τόμο για το ΠΑΣΟΚ.⁹ Παρόλο που, όπως δηλώνει και ο τίτλος του («Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία»), το άρθρο επικεντρώνεται στα οργανωτικά χαρακτηριστικά και, κυρίως, στις ιδιαιτερότητες της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, αυτά θεμελιώνονται στην κατάσταση και στη δυναμική του κοινωνικού σχηματισμού. Εμμέσως αλλά σαφώς, ο λαϊκισμός και όλα τα οργανωτικά του χαρακτηριστικά αποδίδονται στον μεταβατικό χαρακτήρα της (ελληνικής) κοινωνίας.¹⁰

Η οργανωτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ αποτελεί το αναλυτικό πεδίο μέσα στο οποίο προσεγγίζει το κόμμα, η εργασία του Μ. Σπουρδαλάκη.¹¹ Παρά το γεγονός ότι εδώ αποφεύγεται συστηματικά ο χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως λαϊκιστικού κόμματος,

9. Εδώ φυσικά αναφερόμαστε στον τόμο του Π. Παπασαραντόπουλου, *ό.π.*, ο οποίος όμως αναλύει το φαινόμενο ΠΑΣΟΚ μέχρι και πριν από την άνοδό του στην εξουσία. Ίσως θα ήταν καιρός να δούμε μια αντίστοιχη έκδοση με τον πλουραλισμό που χαρακτήριζε την παραπάνω έκδοση για το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980.

10. Η. Κατσούλης, «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία», *ό.π.*, σ. 445-463.

11. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

είναι σαφές πως η αναλυτική παρουσίαση της οργανωτικής εξέλιξης του Κινήματος αναδεικνύει ουσιαστικά τα στοιχεία εκείνα, τα οποία σε άλλες αναλύσεις θεωρούνται ως κατ' εξοχήν χαρακτηριστικά του λαϊκισμού.

Β. Ανάπτυξη και λαϊκισμός

Η παρέμβαση του Ν. Μουζέλη στη συζήτηση αποτελεί ίσως την πλέον εμπειριστατωμένη ανάλυση του λαϊκισμού, η οποία στηρίζεται στη συσχέτιση του φαινομένου με την κοινωνική και πολιτική ανάπτυξη του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η παρέμβαση μάλιστα αυτή θα ενταχθεί στο πλαίσιο ευρύτερης συγκριτικής μελέτης, η οποία και θα την εμπλουτίσει. Η πρώτη όμως ανάλυση του Μουζέλη εμφανίζεται μετά τις εκλογές του 1977 και την άνευ προηγουμένου επέκταση της επιρροής του ΠΑΣΟΚ που εντείνει το ενδιαφέρον της σχετικής συζήτησης.¹² Με το κλασικό πλέον άρθρο του για τις ελληνικές εκλογές, ο Μουζέλης αναλύει το ΠΑΣΟΚ και την άνοδό του ως έκφραση του ελληνικού λαϊκισμού, που με σημαντική χρονική υστέρηση κάνει την εμφάνισή του στην ελληνική πολιτική σκηνή. Το άρθρο αυτό αποτελεί την αρχή μιας σειράς αναλύσεων του Μουζέλη για το λαϊκισμό και για το ρόλο του στην Ελλάδα. Κατάληξη της ενασχόλησης του Μουζέλη με αυτό το ζήτημα είναι η θεώρηση του λαϊκισμού ως «τρόπου πολιτικής συμμετοχής», ο οποίος χαρακτηρίζεται «συσσωματικός», σε αντιδιαστολή με τον «ενσωματικό», και εμφανίζεται κυρίως στις κοινωνίες της ημι-περιφέρειας.¹³

Σχετικά πρόσφατα παρεμβαίνει στη συζήτηση ο Δ. Χαραλάμπης με το βιβλίο του *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*.¹⁴ Έχοντας ως αφετηρία μια αυστηρή δομιστική οπτική, αποδίδει

12. Ν. Mouzelis, «On the Greek Elections», *New Left Review*, 108, Μάρτιος-Απρίλιος 1978.

13. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987. Η συμβολή του Μουζέλη στη συζήτηση από αυτή την οπτική φαίνεται να ολοκληρώνεται με την εκτενέστερη παρουσίαση της παραπάνω ανάλυσης στο άρθρο του στον συλλογικό τόμο: Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 22-45.

14. Δ. Χαραλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Εξωθεσμική συνείδηση στο ελληνικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989. Για το υπό συζήτηση θέμα βλ. ιδιαίτερα το κεφ. 3, σ. 239-320.

και αυτός το λαϊκισμό στη συγκεκριμένη ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Χαραλάμπης υποστηρίζει πως ο «λαϊκισμός, ως κυρίαρχη μορφή συγκρότησης εξωσυμβολαιακής συλλογικότητας αντιθετικής για την συγκρότηση όρων ορθολογικής συνεκτικότητας της κοινωνικής επικοινωνίας, αποτελεί την ιδεολογική αλλά και πρακτική μορφή που παίρνει η μονοσηματικότητα του τρόπου κυριαρχίας στη δεκαετία του '80». Επικεντώνοντας περισσότερο την προσοχή του στις θεσμικές αιτίες αλλά και συνέπειες του λαϊκισμού, ο Χαραλάμπης υποστηρίζει πως ουσιαστικά ο λαϊκισμός αποτελεί τη «διαδικασία της σύγκλισης του παραδοσιακού και σύγχρονου κρατισμού σε ένα σχήμα αυταρχικής εξουσίας, το οποίο όμως αναπαράγει κρίσεις διακυβέρνησης και αδυναμία συγκρότησης πολιτικών στρατηγικών, εφόσον αδυνατεί να συγκροτήσει και να εκφράσει λειτουργική συλλογικότητα».

Τέλος, επίσης αρκετά πρόσφατα, ο ιστορικός Α. Λιάκος παρεμβαίνει στη συζήτηση για το λαϊκισμό και την προσπάθεια ανάλυσής του από την οπτική της κοινωνικής ανάπτυξης.¹⁵ Με την παρέμβαση του Α. Λιάκου η συζήτηση, η οποία μέχρι τότε περιοριζόταν μόνο μεταξύ πολιτικών επιστημόνων, μεταφέρεται και συσχετίζεται με αριστοτεχνικό και δημιουργικό τρόπο με μέρος της προβληματικής που απασχολεί την ιστορική επιστήμη. Χωρίς, άμεση τουλάχιστον, αναφορά στο ΠΑΣΟΚ και έχοντας ως αφετηρία τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του Ε. R. Thompson για την Αγγλία του 18ου αιώνα, ο συγγραφέας του σημαντικού αυτού άρθρου εντοπίζει τα ιστορικά εκείνα χαρακτηριστικά που είναι ικανά να ερμηνεύσουν το χρόνο εμφάνισης των λαϊκιστικών φαινομένων.

Με την ψυχραιμία του κοινωνικού επιστήμονα που θεραπεύει την ιστορική έρευνα, ο Α. Λιάκος υιοθετεί την παρατήρηση του Thompson ότι στις κοινωνίες που βρίσκονται σε μετάβαση στον καπιταλισμό δημιουργούνται εντάσεις. Εντάσεις που θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις αντιθέσεις που ανακύπτουν μεταξύ «ηθικής οικονομίας», η οποία χαρακτηρίζει τις προβιομηχανικές κοινωνίες, και πολιτικής οικονομίας των κοινωνιών που κυριαρχούνται από τις σχέσεις της οικονομίας της αγοράς. Ο λαϊκισμός, κατ' αυτή την αντίληψη βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης

15. Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989.

στο πεδίο αυτής της αντίθεσης. Και αυτό γιατί στο πεδίο αυτό αναπτύσσεται μια «πληθβειακή κουλτούρα», η οποία αποδεικνύεται κατ' εξοχήν θετική για την ανάπτυξη λαϊκιστικών εκφράσεων. Η κουλτούρα αυτή, επισημαίνεται, θα πρέπει να θεωρείται διαφορετική τόσο από τη «λαϊκή» όσο και από την «κουλτούρα της εργατικής τάξης». Βέβαια η «πληθβειακή κουλτούρα», αφού ταυτίζεται με μέρος των αξιών και της πρακτικής που ισχύουν στα κυριαρχούμενα στρώματα και τάξεις, εμπεριέχει μέρος της λαϊκής κουλτούρας, αλλά διαφέρει σαφώς από αυτή, όσο αναπτύσσεται στο πλαίσιο διάστασής της με τον ορθολογισμό και τις νέες μορφές επικοινωνίας που επιβάλλονται από την αστική δημόσια σφαίρα. Την ίδια στιγμή, η «πληθβειακή κουλτούρα» διαφέρει από την κουλτούρα της εργατικής τάξης, αφού η τελευταία εκφράζει τις, και στηρίζεται σε, οριζόντιες ταυτίσεις και ανταγωνισμούς ενώ η πληθβειακή σε κάθετες. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η «πληθβειακή κουλτούρα», η οποία φαίνεται πως αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την ουσία του λαϊκισμού, βρίσκεται σε συνεχή αντίθεση με τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού, αλλά ποτέ δεν φθάνει στο σημείο ανατροπής του συνόλου της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Δεν είναι σε θέση, με άλλα λόγια, να συγκροτήσει και να προτείνει ένα γνήσιο κοινωνικό πρόγραμμα, εφόσον απλώς διατυπώνει τη δυσαρέσκειά του στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής ρητορείας.

Η παρέμβαση του Α. Λιάκου αναμφισβήτητα εμπλούτισε την προβληματική της ελληνικής βιβλιογραφίας για το λαϊκισμό. Η θεωρητική συμβολή του συνίσταται στην ικανότητα της προσέγγισης αυτής να αναδεικνύει το πλαίσιο και τα όρια της πολιτικής (και των πολιτικών) των λαϊκιστικών αρθρώσεων και κινήματων σε συνθήκες και περιόδους μετάβασης. Όμως είναι σαφές πως η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει προβλήματα εφαρμογής σε «ανεπτυγμένους» κοινωνικούς σχηματισμούς. Το τελευταίο μάλιστα πρόβλημα της κατά τα άλλα εξαιρετικά ενδιαφέρουσας προσέγγισης γίνεται ιδιαίτερα έντονο όταν επιχειρηθεί η ανάλυση λαϊκιστικών φαινομένων σε χώρες του ώριμου καπιταλισμού, αφού λαϊκιστικά φαινόμενα γίνονται όλο και πιο συχνά στις δυτικές κοινωνίες.

Γ. Αναζητώντας τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού

Μια προσπάθεια να συνδεθεί η ιδεολογική παραγωγή του ΠΑΣΟΚ με τη συγκρότηση της κοινωνικής βάσης του στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, αποτελεί κυρίως η παρέμβαση του Α. Πανταζόπουλου στη σχετική συζήτηση.¹⁶ Ξεκινώντας από τη μετεμφυλιακή περίοδο, ο Πανταζόπουλος επιχειρεί να δείξει πώς το ΠΑΣΟΚ δημιούργησε και ισχυροποίησε την κοινωνική του βάση και πώς το ιδεολογικό-πολιτικό στοιχείο επιδρά και διαμορφώνει τον κοινωνικό με τον ουτοπικό λόγο του και τον προσωποπαγή-αρχηγικό του χαρακτήρα. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια, που αποτελεί μάλλον την αφετηρία για ευρύτερη μελέτη του θέματος, και που φυσικά, δεδομένου ότι αποτελεί ιδιαίτερα φιλόδοξη ερευνητική πρόταση, δεν ολοκληρώνεται στο εν λόγω άρθρο.

Μέσα στην ίδια περίπου προβληματική κινείται και το πρόσφατο βιβλίο του Α. Ελεφάντη, ο οποίος επανέρχεται με αποφασιστικό τρόπο στη συζήτηση.¹⁷ Βέβαια μόνο σε τελευταία ανάλυση θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τη νέα συμβολή του Ελεφάντη στην προβληματική της «αναζήτησης των κοινωνικών υποκειμένων του λαϊκισμού». Και τούτο γιατί το βιβλίο προσπαθεί να κατανοήσει τον νεοελληνικό λαϊκισμό με μια εφ' όλης της ύλης ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Με ζηλευτό ύφος που αποφεύγει τον αποστειρωμένο ακαδημαϊκό λόγο καθώς και την ξύλινη γλώσσα μέρους της αριστερής διάνοησης, ο συγγραφέας προσπαθεί να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα ιδεολογικά σχήματα και οι οργανωτικές πρακτικές του ΠΑΣΟΚ προσέκλυσαν και κινητοποίησαν τα κοινωνικά στρώματα που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του λαϊκισμού.

Ξεκινώντας από την ορθή παρατήρηση πως «οι αντιθέσεις που διαπερνούν μία κοινωνία με τόσο διογκωμένα μικροαστικά στρώματα παραδοσιακού και σύγχρονου τύπου δεν εκφράζονται και δεν εικονογραφούνται με τον απλουστευτικό ανταγωνισμό προλεταρίου/κεφαλαιοκράτη, μονοπωλίων/λαού», καταλήγει στο ότι «οι αντιθέσεις, που ορίζουν και προσδιορίζουν τις πολιτικές τά-

16. Α. Πανταζόπουλος, «Το παρόν ως ιστορία: Σημειώσεις για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Ο Πολίτης*, 104, Απρίλιος 1990.

17. Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

ξεις, εκφράζονται μέσα από λοξόδρομα σχήματα». ¹⁸ Το τελευταίο αυτό συμπέρασμα οδηγεί τον Ελεφάντη στην υιοθέτηση ενός πλαισίου ανάλυσης το οποίο, έχοντας ως αφετηρία την αναμφισβήτητη ταξική ασάφεια, καταλήγει σε ένα είδος πολιτικού υπερπροσδιορισμού, ο οποίος οδηγεί σε έναν ταξικό υποπροσδιορισμό. ¹⁹ Έτσι γίνεται τουλάχιστον προβληματικό το κεντρικό συμπέρασμα του συγγραφέα, πως ο «λαϊκισμός είναι μια πολιτική ιδεολογία εξουσίας» και «στην ελληνική περίπτωση αρθρώνεται και μορφοποιείται ως ρεύμα μόνο με την εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, όταν σε μια δοσμένη συγκυρία δημιουργήθηκαν οι όροι για την άνοδο των “αριστεροποιημένων” κεντρογενών μικροαστών στην εξουσία». ²⁰

Τούτο φαίνεται καθαρότερα και από τη μονομέρεια της ανάλυσής του για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο θεωρείται ως ο κύριος φορέας του ελληνικού λαϊκισμού. Για να αποδείξει το τελευταίο μάλιστα, ο συγγραφέας προσεγγίζει το ΠΑΣΟΚ (α) από την οπτική της οργάνωσης των ψηφοφόρων στη βάση λαϊκιστικών υποσχέσεων που συνάδουν με την αστική εξουσία, (β) εξετάζοντας τον επίσημο λόγο του, ο οποίος κινούνταν μεταξύ παραχάραξης μαρξιστικών αναλύσεων και εκσυγχρονιστικής ρητορείας, (γ) εντοπίζοντας τις ταξικές συμμαχίες στις οποίες πρωτοστάτησε για να τις εντάξει τελικά στα αστικά συμφέροντα, και (δ) αναλύοντας την πολιτική του όταν ήταν κυβέρνηση. ²¹ Όμως ο προσεκτικός αναγνώστης παρατηρεί ότι η τεκμηρίωση του πασοκικού λαϊκισμού καθώς και της μικροαστικής φύσης του, θεμελιώνεται στις δύο πρώτες πλευρές της ανάλυσής τους, ενώ η (γ) και η (δ), στις οποίες θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει πολύ καλύτερα τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού, αναλύονται πολύ συνοπτικότερα. Μια τέτοια αυτονόμηση του πολιτικού όμως αποτελεί και έκπληξη για το συγγραφέα, ο οποίος αποτελεί υπόδειγμα διανοουμένου που θεραπεύει τη μαρξιστική θεωρία, και μεθοδολογικό πρόβλημα αφού σε τελευταία ανάλυση η ταξική βάση του

18. Στο ίδιο, σ. 38.

19. Στο ίδιο, σ. 42.

20. Στο ίδιο, σ. 326.

21. Εδώ ίσως υπάρχει η δικαιολογία ότι λείπει από τη βιβλιογραφία μια συστηματική ανάλυση της οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ. Εξάιρεση η ενδιαφέρουσα εργασία του Euclid Tsakalotos, *Alternative Economic Strategies. The Case of Greece*, Avebury, Aldershot 1991.

«ελληνικού λαϊκισμού» αποδεικνύεται κυρίως από υποκειμενικά και εν πολλοίς βολονταριστικά στοιχεία.

Τέλος στην ίδια κατηγορία, ίσως με μεγαλύτερη επιφύλαξη από ό,τι στην προηγούμενη περίπτωση, θα μπορούσε να κατατάξει κανείς τη σύντομη προσπάθεια του Π. Νούτσου, «για την κατανόηση του λαϊκισμού». ²² Εδώ ο συγγραφέας, αναλύοντας τα περιεχόμενα που δόθηκαν ιστορικά στην έννοια «λαός» κατά τη διάρκεια των περιόδων που προηγήθηκαν της Επανάστασης του Εικοσιένα και της Εθνικής Αντίστασης, καταλήγει πως ο λαϊκισμός πηγάζει από την αναντιστοιχία της κοινωνικής θέσης με την κοινωνική συνείδηση και κατά συνέπεια προβάλλει ως ιδεολογική υπέρβαση των συγκεκριμένων ταξικών αντιθέσεων. Έτσι, με δεδομένη την κοινωνική ρευστότητα, ο λαϊκισμός «προσπερνά την επιμέρους ταξική ετερογένεια» και λειτουργεί νομιμοποιητικά στην «πολυσυλλεκτική πρόθεση των πολιτικών δυνάμεων που υπόσχονται το μετασχηματισμό της κοινωνίας». ²³ Υπό αυτή την έννοια αποφεύγεται να εντοπιστούν συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα και φορείς του λαϊκισμού. Καταλήγοντας μάλιστα επισημαίνει πως στην ελληνική περίπτωση «η αντικατάσταση της ταξικής όρασης από το γενικευτικό σχήμα του “εργαζόμενου λαού” ταυτίζεται στην περίπτωση των εξωτερικών επιβουλών με το έθνος». ²⁴

Δ. Ο λαϊκισμός ως λόγος, λογική και ιδεολογία

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία όχι μόνο διατήρησε ζωντανό το ενδιαφέρον για το λαϊκισμό αλλά το επεξέτεινε. Το ενδιαφέρον για το λαϊκισμό σε συνδυασμό με την τάση, που παρατηρείται στον προβληματισμό της κοινωνικής θεωρίας, για ιδιαίτερη έμφαση στην ιδεολογική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων οδηγεί στην παραγωγή μιας σειράς αξιολογών μελετών. Σημαντικό μέρος αυτών των μελετών αποτελούν διδακτορικές διατριβές, που εκπονούνται σε πανεπιστήμια κυρίως του εξωτερικού.

Η διατριβή του Χ. Λυριντζή αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια

22. Π. Νούτσος, «Από τον “λαό” των διαφωτιστών στη “λαϊκή δημοκρατία” των μαρξιστών. Για την κατανόηση του “λαϊκισμού”», *Δωδώνη*, 14, τχ. 3, Ιωάννινα 1985.

23. Στο ίδιο, σ. 15-16.

24. Στο ίδιο, σ. 16.

σε αυτή την κατηγορία και ουσιαστικά εγκαινιάζει την κατεύθυνση των μελετών αυτών για το «πασοκικό» και κυρίως το λαϊκιστικό φαινόμενο.²⁵ Η μελέτη επικεντρώνεται στην ανοδική πορεία του ΠΑΣΟΚ και επιχειρεί να αναλύσει τα στοιχεία που συγκροτούν τη σοσιαλιστική ή/και λαϊκιστική φύση του κόμματος.

Η προβληματική του συγγραφέα θα παρουσιαστεί αργότερα σε μια σειρά άρθρων.²⁶ Ο Χ. Λυριντζής, ξεκινώντας από τις αναλύσεις του Laclau, επιχειρεί μια εννοιολογική οροθέτηση του όρου με βάση την ανάλυση της εσωτερικής λογικής που διέπει κάθε λαϊκισμό. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται πως ο λαϊκισμός θα πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως συγκεκριμένος τρόπος σύλληψης και παρουσίασης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, αυτό που χαρακτηρίζει το λαϊκισμό δεν είναι συγκεκριμένες ιδέες ή συγκεκριμένες πολιτικές αλλά η «εσωτερική λογική» του, ο τρόπος που οργανώνει και παρουσιάζει τον πολιτικό χώρο. Λαϊκισμός είναι η έκφραση της λογικής της ισοδυναμίας, κατά την οποία διαφορετικά αλλά ισοδύναμα μεγέθη εξισώνονται δημιουργώντας μια πλασματική και επιφανειακή ισότητα. Έτσι, έθνος, λαός, μη-προνομιούχοι, εργαζόμενοι, αποτελούν κατηγορίες που συγκαλύπτουν και αποσιωπούν σημαντικές διαφορές. Πρόκειται δηλαδή για μια λογική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας, η οποία σε δεδομένες κοινωνικές συνθήκες μπορεί να είναι πολύ αποτελεσματική. Λογική που στηρίζεται στην υπεραπλούστευση του πολιτικού χώρου και που βρίσκεται στον αντίποδα της λογικής της διαφοράς η οποία οδηγεί και στηρίζεται στην αναγνώριση του «άλλου» και στην αποδοχή της συνεχώς διευρυνόμενης και σύνθετης έννοιας του κοινωνικού και πολιτικού πεδίου.

Επίσης ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στην εξαιρετικά

25. C. Lyrintzis, «Between Populism and Socialism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement, 1974-81», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 1983.

26. Βλ. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990. Επίσης C. Lyrintzis, «The Power of Populism: the Greek Case», *The European Journal of Political Research*, 15:6, 1987, και «PASOK in Power: the Loss of the "Third Road to Socialism"», στο T. Gallagher & A. M. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism*, Manchester University Press, Manchester 1989.

ενδιαφέρουσα διατριβή του Ι. Παπαδόπουλου,²⁷ η οποία αποτελεί μια μελέτη σε βάθος του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και του ιδεολογικού χώρου στον οποίο αναπτύχθηκε. Η εν λόγω μελέτη προσδιορίζει και αναλύει τα ιδεολογικά θέματα του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, τα εντάσσει στο συνολικό ιδεολογικό πλαίσιο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας και αναδεικνύει τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να συνδεθούν με το λαϊκισμό.²⁸

Μια σειρά από σχετικά πρόσφατες μελέτες στον ελληνικό χώρο δείχνουν το συνεχές ενδιαφέρον που παρουσιάζει το θέμα του λαϊκισμού, η διασύνδεσή του με το ΠΑΣΟΚ και η προσέγγισή τους από την οπτική της ιδεολογικής τους έκφρασης. Το 1989 εκδίδεται ο συλλογικός τόμος *Λαϊκισμός και πολιτική*, που περιλαμβάνει άρθρα των Ν. Μουζέλη, Μ. Σπουρδαλάκη και Θ. Λίποβατς που παρουσιάστηκαν στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το Φεβρουάριο του 1989. Πέρα από την ανανεωμένη παρέμβαση του Ν. Μουζέλη στην οποία αναφερθήκαμε, ο σύντομος αυτός τόμος περιλαμβάνει την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Θ. Λίποβατς.²⁹ Αντιμετωπίζοντας το θέμα από την πλευρά της κοινωνικής ψυχολογίας και χρησιμοποιώντας «λακανικές» αναλυτικές κατηγορίες, ο Λίποβατς θεωρεί το λαϊκισμό ως ιδεολογικό λόγο στον οποίο η φαντασιακή διαμεσολάβηση χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ατομικών ή μεριστικών (particularistic) φαντασιώσεων επί των κοινωνικών, που με τη σειρά της συνοδεύεται στο συμβολικό επίπεδο του λόγου από την κυριαρχία της αναξιοπιστίας «δηλαδή την ανεπαρκή διαφοροποίηση του ατόμου από σοβινιστικά, μισαλλόδοξα, συντεχνιακά ή κορπορατιστικά συμφέροντα και τη φαντασιακή ταύτιση μαζί τους». Πρό-

27. I. Papadopoulos, «Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: le cas du PASOK 1974-81», Πανεπιστήμιο Γενεύης, 1987.

28. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει και στη διδακτορική διατριβή του Στ. Αλεξανδρόπουλου, η οποία, μολονότι δεν ασχολείται άμεσα με το θέμα, αφενός περιλαμβάνει ειδικό κεφάλαιο για το λαϊκισμό, αφετέρου συζητά το ζήτημα της οργάνωσης και διαμεσολάβησης των συλλογικών συμφερόντων στην Ελλάδα και έτσι προσφέρει μια οπτική για την κατανόηση της έμφασης και λειτουργίας του λαϊκισμού (Στ. Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την μεταπολίτευση*, Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990).

29. Θ. Λίποβατς, «Ο λαϊκισμός. Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», στο Ν. Μουζέλης κ.ά., *Λαϊκισμός και πολιτική*, ό.π., σ. 47-61.

κειται για μια πολύ σημαντική διάσταση της μελέτης του λαϊκισμού, που επιτρέπει την κατανόηση της σχέσης του φαινομένου με ουτοπικά οράματα, με ολοκληρωτικές τάσεις, με το φανατισμό των μαζών, καθώς και τη διασύνδεσή του με συγγενή θέματα όπως ο κοινοτισμός και η πελατεία. Η μελέτη προσφέρει μια νέα και συνάμα απαραίτητη οπτική για την εξέταση και κατανόηση του λαϊκισμού.

Τέλος στον ίδιο τόμο ο Μ. Σπουρδαλάκης³⁰ επιχειρεί τη σύνθεση των επιμέρους στοιχείων του λαϊκισμού και τη σύνδεσή τους με την ελληνική περίπτωση. Στο άρθρο του γίνεται προσπάθεια να συνδυαστούν τα οργανωτικά στοιχεία του λαϊκισμού που σε άλλη εργασία του (βλ. προηγούμενη σημ.11) είχε μελετήσει ο συγγραφέας με τις ιδεολογικές και κοινωνικές διαστάσεις του φαινομένου. Στόχος του άρθρου είναι η εξεύρεση ενός αναλυτικού πλαισίου που θα επιτρέψει την κατά περίπτωση ανάλυση της εμφάνισης, των παραγωγικών αιτιών και των συστατικών στοιχείων του λαϊκισμού. Σε αυτές τις σκέψεις όμως θα επανέλθουμε στο τελευταίο τμήμα της εργασίας μας.

Η αναζήτηση των σχέσεων του λαϊκισμού με την ιδεολογία και την κουλτούρα είναι το αντικείμενο και των εργασιών των Κ. Δοξιάδη και Ν. Διαμαντούρου. Ο Δοξιάδης, σε άρθρο του που αναφέρεται γενικότερα στην «ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα»,³¹ εξετάζει το θέμα του λαϊκισμού, μέσα από τη δική του προσέγγιση για την ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία η τελευταία λειτουργεί εξουσιαστικά και συγκροτεί υποκείμενα. Σύμφωνα με την οπτική που υιοθετεί ο συγγραφέας, ο λαϊκισμός δεν μπορεί αυτόνομα να λειτουργήσει εξουσιαστικά και να συγκροτήσει υποκείμενα. Εντοπίζει εύστοχα την αντιπειθαρχική διάσταση και λειτουργία του λαϊκισμού και την αρνητική σχέση του με κάθε μορφή πειθαρχίας. Επειδή όμως ο λαϊκισμός δεν ικανοποιεί, κατά το συγγραφέα, τα κριτήρια που ο ίδιος έχει θέσει για τον ορισμό της ιδεολογικής κυριαρχίας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο «λαϊκισμός ως έννοια τελικά δεν υποδηλώνει τίποτε άλλο από την έλλειψη ιδεολογικής κυριαρχίας, της οποιασδήποτε ιδεολογικής κυριαρχίας». Ανεξάρτητα από την αποδοχή ή όχι του

30. Μ. Σπουρδαλάκης, «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού», *ό.π.*, σ. 63-76.

31. Κ. Δοξιάδης, «Ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, (υπό έκδοση).

συμπεράσματος αυτού, το οποίο αναδύεται μέσα από το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης, το πρόβλημα που προκύπτει είναι ότι η προσέγγιση αυτή περιορίζει τον λαϊκισμό σε μια σημαντική βέβαια, διάστασή του την «περιφρόνησή του προς κάθε πειθαρχία». Ούτε όμως ο λαϊκισμός, όπως φαίνεται, εξαγνίζεται σε αυτή τη διάσταση, ούτε κάθε μορφή άρνησης πειθαρχίας συνιστά λαϊκισμό.

Η μελέτη του Ν. Διαμαντούρου για την κουλτούρα στη μεταπολεμική Ελλάδα κινείται σε ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης. Εδώ κεντρική αναλυτική κατηγορία είναι η «κουλτούρα» (και η πολιτική κουλτούρα)³² και, παρότι η μελέτη δεν αφορά άμεσα το λαϊκισμό, προσφέρει ένα ενδιαφέρον και γόνιμο πλαίσιο για την κατανόηση του φαινομένου. Ο Διαμαντούρος διακρίνει δύο αντίπαλες κουλτούρες στον ελληνικό χώρο: μία «των αποκάτω» (underdog), που παρουσιάζει παραδοσιακά στοιχεία με ίχνη ξενοφοβίας και ρίζες στην ορθόδοξη-ανατολική επιρροή και η οποία συνδέεται με τα μη ανταγωνιστικά, αγροτικά και μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, και μια άλλη, η κοσμοπολίτικη, ορθολογική, εκσυγχρονιστική, με δυτικούς προσανατολισμούς κουλτούρα, η οποία συνδέεται με τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας. Ο λαϊκισμός εμφανίζεται ως στοιχείο που προκύπτει από, και συνδέεται με, την «underdog» κουλτούρα χωρίς βέβαια να περιορίζεται αποκλειστικά σε αυτήν και χωρίς να ταυτίζεται με κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η ένταση και ο πολλαπλασιασμός των λαϊκιστικών φαινομένων στο χώρο του πολιτισμού, ευαισθητοποίησε έναν αριθμό διανοητών αυτού του χώρου. Μέρος της συζήτησης αυτής δημοσιεύεται σε έναν σύντομο αλλά σημαντικό τόμο,³³ όπου και εξετάζονται οι πολιτιστικές συνέπειες του λαϊκισμού. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται τα πολιτιστικά προβλήματα της διείσδυσης της λαϊκιστικής λογικής, δηλαδή της παραποίησης του λαϊκού, στο θέατρο, στον τύπο, στη λογοτεχνία, στον κινηματογράφο, στη μουσική. Δεν είναι στις

32. N. Diamandouros, «Politics and Culture in Post-Authoritarian Greece: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Politics and Society in Greece in the 1990s* (προσωπικός τίτλος), Macmillan, Λονδίνο (υπό έκδοση).

33. Ε. Βαροπούλου, Κ. Γεωργουσόπουλος κ.ά., «Πολιτιστικά προβλήματα», άρθρα στο *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τχ. 6α, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1983.

προθέσεις μας ούτε φυσικά στους στόχους αυτής εδώ της παρουσίας να αναφερθούμε στην προβληματική που αναπτύσσεται για το λαϊκισμό σε καθέναν από αυτούς τους τομείς. Αξίζει όμως να αναφερθούμε σε μερικές υποθέσεις που διατρέχουν εν πολλοίς την παραπάνω προβληματική και που ενδυναμώνουν την άποψη πως ο λαϊκισμός, πριν απ' όλα και πέρα από οποιαδήποτε έκφανση ή διάστασή του, θα πρέπει να προσεγγίζεται από τη σκοπιά της ιδεολογίας και του (πολιτικού) λόγου.

Οι αναλύσεις λοιπόν αυτές εκκινούν από τη διαπίστωση πως «οι λαϊκιστικές αντιλήψεις για την κουλτούρα δείχνουν μεγαλύτερη αντοχή» από εκείνες του πολιτικού λαϊκισμού, αφού «ακόμα και σε περιόδους που οι ιδέες του πολιτικού λαϊκισμού κάμπτονται μπροστά στις ιδέες που αποδίδουν καιρία σπουδαιότητα στις ταξικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις και ιδιαίτερα στις μαρξιστικές ιδέες, οι πολιτισμικές λαϊκιστικές αντιλήψεις κατορθώνουν συχνά να διαπεράσουν τις τελευταίες».³⁴ Κατά συνέπεια «ο λαϊκισμός [...] αποτελεί σύνολο σημειωτικό και πολιτιστική πραγματικότητα μέσα σε ένα πλέγμα σχέσεων με άλλες ιδεολογίες, με την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία ή τις συγκρούσεις στο ταξικό μέτωπο».³⁵

Αυτή μάλιστα η πολιτιστική πρακτική (λαϊκισμός) δεν προωθείται από τον ίδιο το λαό (εξ ου και λαϊκιστικό = παραποίηση του λαϊκού) αλλά από φορείς που «χρησιμοποιούν τον λαϊκό λόγο, οικειοποιούνται αιτήματα λαϊκά, αλλά και κάποιους τρόπους ή μορφές λαϊκής έκφρασης για να τα εντάξουν στο δικό τους ιδεολογικό σύστημα».³⁶ Με άλλα λόγια, ο λαϊκισμός γίνεται αντικείμενο χρήσης φορέων το οποίο εντάσσουν στη στρατηγική για την πραγμάτωση των στόχων τους, που συχνά είναι η άσκηση εξουσίας.

Τέλος, περίπου στο ίδιο πνεύμα κινείται, αν και από ανθρωπολογική αυτή τη φορά σκοπιά, η προσέγγιση του Ε. Παπαταξιάρχη.³⁷ Και εδώ ο λαϊκισμός αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο που

34. Στο ίδιο, σ. 10.

35. Στο ίδιο, σ. 12.

36. Στο ίδιο, σ. 16.

37. Ε. Παπαταξιάρχης, «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

υπερβαίνει κατά πολύ το θεσμικό και το στενά οριζόμενο πολιτικό επίπεδο. Και τούτο γιατί ο συγγραφέας βλέπει το λαϊκισμό ως «πολιτική του συναισθήματος». Ο λαϊκισμός εδώ συνδέεται με τη «δημοψηφισματική πολιτική του καφεενείου και την έγκληση ενός αδιαφοροποίητου πολιτικού υποκειμένου, του “χωριού”, αντιθετικά προς το κράτος». Μέσα από την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων και του συμβολικού επιπέδου σε ένα χωριό της Λέσβου και τη μελέτη των πολιτισμικών διαστάσεων της πολιτικής δράσης, ο συγγραφέας οδηγείται στο λαϊκιστικό φαινόμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται ως «κοσμική ετεροδοξία που μάχεται τον αστικό εξορθολογισμό και που εντοπίζεται στις αξίες και στους κώδικες του ανδρικού συμποσιασμού, στα σύμβολα και στις πρακτικές του κόσμου του καφεενείου».

2. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗ

Ακόμη και η σύντομη αυτή περιήγηση στον «θαυμαστό κόσμο» της προβληματικής για το λαϊκισμό θα ήταν αρκετή να δικαιολογήσει το συμπέρασμά μας πως ο λαϊκισμός είναι φαινόμενο που παρουσιάζεται κάθε φορά με ιδιαίτερα, ίσως και μοναδικά, χαρακτηριστικά. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσε κανείς να πει πως ο λαϊκισμός έχει τις επιθυμητές ιδιότητες των υβριδίων, αφού επιδεικνύει μια θαυμαστή αδράνεια αλλά και προσαρμοστικότητα στις αλλαγές των κοινωνικών σχηματισμών όπου εμφανίζεται. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό κάνει ικανό τον λαϊκισμό να παίρνει το σχήμα του περιβάλλοντός του, γεγονός που δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την ανάδειξή του σε αναλυτική έννοια. Μπορούμε λοιπόν δικαιολογημένα να τον παρομοιάσουμε με τον Πρωτέα, τον θαλασσινό θεό με τις μύριες μορφές. Η πολυμορφία όμως, παρότι υπογραμμίζει τη δυσκολία της ανάλυσης και ερμηνείας του, δεν σημαίνει ότι πρόκειται για ανεξιχνίαστο, μυστηριώδες και απρόσιτο φαινόμενο. Εκτός και αν υιοθετήσει κανείς την άποψη του P. Worsley ότι ο λαϊκισμός σημαίνει τα πάντα και τίποτα και άρα δεν έχει καμιά αναλυτική χρησιμότητα γι' αυτό θα πρέπει να διαγραφεί από το λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών.³⁸

38. P. Worsley, «The Concept of Populism», στο G. Ionescou και E. Gellner (επιμ.), *Populism*, Λονδίνο 1970, σ. 219.

Αυτού του είδους όμως ο μηδενιστικός σκεπτικισμός ουσιαστικά παρακάμπτει παρά συμβάλλει στη διαλεύκανση του προβλήματος. Ο λαϊκισμός ή, καλύτερα, τα λαϊκιστικά φαινόμενα δεν θα εξαφανιστούν επειδή η κοινωνική επιστήμη αντιμετωπίζει γνωσιολογικά προβλήματα. Με δεδομένη την πολυμορφία των λαϊκιστικών φαινομένων και τις έτσι κι αλλιώς νόμιμες επιφυλάξεις για τις αναλυτικές δυνατότητες της έννοιας του λαϊκισμού, εκείνο που αξίζει να κάνει κανείς είναι να συγκροτήσει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο προσέγγισης φαινομένων που κατά τεκμήριο χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά. Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει αφενός να έχει τη δυνατότητα να αντεπεξέλθει στην πολλαπλότητα των λαϊκιστικών φαινομένων, αφετέρου να ενσωματώνει και να χρησιμοποιεί δημιουργικά τις επιστημάνσεις των διαφόρων προσεγγίσεων που αναφέραμε χωρίς μονομανίες και εκλεκτικό γνωστικισμό. Σημείο εκκίνησης λοιπόν αυτού του εγχειρήματος σύνθεσης θα πρέπει να αποτελεί η «λαϊκιστική λογική», η οποία φαίνεται να συνιστά τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή των λαϊκιστικών φαινομένων και, ταυτόχρονα, το επίπεδο του πολιτικού λόγου όπου αυτή εντοπίζεται, που ουσιαστικά εμπεριέχει ερμηνευτικά στοιχεία του φαινομένου τα οποία επισημαίνονται και από την προβληματική των παραπάνω αναλύσεων.

Και τούτο γιατί πιστεύουμε πως στον πολιτικό λόγο αποτυπώνονται, σε τελευταία ανάλυση, όλα τα στοιχεία και οι παράγοντες εκείνοι που συγκροτούν με συγκεκριμένο τρόπο τα λαϊκιστικά φαινόμενα. Έτσι είναι δυνατό να αποφευχθούν οι γενικολογίες και οι αναγωγές λαϊκιστικών φαινομένων σε μοντέλα και αναλύσεις *passé partout*. Παράλληλα δίνεται η δυνατότητα συγκεκριμένης διερεύνησης του περιεχομένου και της λειτουργίας των λαϊκιστικών εκφάνσεων. Αρκεί φυσικά ο πολιτικός λόγος να μη γίνεται αντιληπτός με τη στενή έννοια με την οποία εμφανίζεται συνήθως στον δημόσιο διάλογο, δηλαδή απλώς ως ιδεολογικός λόγος και ρητορεία. Αντίθετα ο πολιτικός λόγος θα πρέπει να νοείται ως το σύνολο των σιωπηρών, ρητών ή συμβολικών πρακτικών, σχέσεων, δομών και ρητορείας, οι οποίες συνθέτουν όλες τις διαστάσεις της κάθε ανθρώπινης άρα και κοινωνικής δραστηριότητας. Υπό αυτή λοιπόν την έννοια, η ανάλυση της «λαϊκιστικής λογικής» κατά την εξέταση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του πολιτικού λόγου είναι δυνατό να οδηγήσει στο αιτούμενο, που είναι ο εντοπισμός και η συγκεκριμένη ανάλυση των παρα-

γόντων που συγκροτούν, ιστορικά ορίζουν και αναπαράγουν το λαϊκισμό στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού.

Στο περιεχόμενο, λοιπόν, στη δομή, στις σχέσεις και στις αντιφάσεις που συγκροτεί ο πολιτικός λόγος θα πρέπει να αναζητηθεί κανείς το (συγκεκριμένο) είδος του λαϊκισμού. Αυτό δεν σημαίνει πως η προσέγγιση των φαινομένων λαϊκιστικού χαρακτήρα περιορίζεται στο ιδεολογικό επίπεδο. Αντίθετα, θα υποστηρίξουμε πως με δεδομένη την κεντρική θέση του πολιτικού λόγου στη συγκρότηση του πολιτικού, μόνο έτσι θα μπορούσε κανείς να αξιοποιήσει τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα των αναλύσεων εκείνων που, παρά τις διεισδυτικές επισημάνσεις τους, παραμένουν μονοδιάστατες και περιοριστικές. Η εξέταση της ελληνικής περίπτωσης που επιχειρήθηκε, εμμέσως μέσα από τη σύντομη και ίσως σχηματική παρουσίαση της ελληνικής βιβλιογραφίας, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της παραπάνω θέσης. Καμιά από τις προσεγγίσεις, ούτε οι οργανωτικές ούτε οι στηριζόμενες στο επίπεδο ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού ούτε εκείνες που αποδίδουν τα λαϊκιστικά φαινόμενα σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις και στρώματα ούτε, τέλος, εκείνες που περιορίζουν την ερμηνεία τους ουσιαστικά σε ψυχολογικά αίτια που επιβάλλονται από την πολιτική κουλτούρα είτε από ατομικές φαντασιώσεις και συναισθήματα, δεν μπορεί από μόνη της να περιγράψει πλήρως και πολύ περισσότερο να ερμηνεύσει οποιοδήποτε λαϊκιστικό φαινόμενο. Επιπλέον κάθε μονοσήμαντη θεώρηση του λαϊκισμού δεν έχει μόνο σοβαρές θεωρητικές αναλυτικές συνέπειες, αλλά μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε αντιφατικές και ανεπαρκείς πολιτικές επιλογές και εκτιμήσεις.

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, η εξέταση του πολιτικού λόγου θα μπορούσε να μας δώσει τα συγκεκριμένα περιεχόμενα και τις αλληλεπιδράσεις των διαφόρων παραμέτρων της «λαϊκιστικής λογικής», στην οποία στηρίζονται και την οποία αναπαράγουν οι λαϊκιστικές πρακτικές. Έτσι, για παράδειγμα, μόνο με αυτή τη μεθοδολογική προσέγγιση μπορεί κανείς να συσχετίσει τα οργανωτικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού που επισημαίνει μέρος της βιβλιογραφίας (Ελεφάντης-Καβουριάρης, Κατσούλης) με τις λειτουργίες του λαϊκισμού στο δεδομένο πλαίσιο ανάπτυξης, δηλαδή είτε ως «συσσωματικός τρόπος πολιτικής συμμετοχής» (Μουζέλης) είτε ως «κυρίαρχη μορφή συγκρότησης εξωσυμβολαϊκής συλλογικότητας» (Χαραλάμπης) είτε τέλος ως ενδεχό-

μενο αποτέλεσμα της πληβειακής κουλτούρας (Λιάκος). Μόνο με αυτό τον τρόπο φαίνεται να δίνεται η δυνατότητα σύνδεσης της αναντιστοιχίας της κοινωνικής θέσης και της κοινωνικής συνείδησης που χαρακτηρίζει τα κοινωνικά υποκείμενα του λαϊκισμού (που δίνει το περιεχόμενο της έννοιας του λαού) και που οδηγεί στην υπέρβαση των ταξικών συγκρούσεων (Νούτσος) είτε με τα χαρακτηριστικά της πολιτικής κουλτούρας «των από τα κάτω» (Διαμαντούρος) είτε με τη διαπίστωση της κυριαρχίας των ατομικών φαντασιακών επί των κοινωνικών στοιχείων (Λίποβατς) είτε με τη σημειούμενη αντιπειθαρχική τάση (Δοξιάδης) είτε με την «πολιτική του συναισθήματος» που συγκροτείται γύρω από την αντίθεση χωριού και κράτους (Παπαταξιάρης). Έτσι μπορεί να αποφευχθεί η εύκολη, συχνά μηχανιστική, αποδοχή της, αν και σε σημαντικό βαθμό ορθής, παρατήρησης για τον μικροαστικό χαρακτήρα του λαϊκισμού (Ελεφάντης).

Αντίθετα οι ταξικές και γενικότερα οι κοινωνικές αντιθέσεις που πυροδοτούν, εκφράζουν και αναπαράγουν λαϊκιστικά φαινόμενα συγκεκριμενοποιούνται με την παραπάνω προσέγγιση και καθορίζονται από τις ιστορικές συνθήκες του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Διαφορετικά δεν είναι δυνατό να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η πολλαπλότητα των λαϊκιστικών εκφάνσεων. Τέλος με την προτεινόμενη μεθοδολογική προσέγγιση θα μπορούσε κανείς να εξετάσει συγκεκριμένα το πώς οι πολυποίκιλες πολιτισμικές εκφάνσεις του λαϊκισμού επηρεάζουν «την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική συγκυρία» (Βαροπούλου κ.ά.), αλλά κυρίως το πώς αυτές συνδέονται με γενεσιουργές αιτίες των λαϊκιστικών φαινομένων. Και τούτο διότι ο πολιτικός λόγος αναγκαστικά παραπέμπει στο πλαίσιο (θεσμούς) στο οποίο συγκροτείται και αναπαράγεται ο λαϊκισμός, στους φορείς που τον διαμορφώνουν και στις αξίες με τις οποίες λειτουργούν, στους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουν και αναπαριστούν τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, και στις συγκεκριμένες πρακτικές που υιοθετούν και που χαρακτηρίζονται ως «λαϊκιστικές».

Η μεθοδολογική αυτή πρόταση, για σφαιρική προσέγγιση των λαϊκιστικών φαινομένων, πηγάζει από τη διαπίστωση πως σε κάθε τέτοιο φαινόμενο το περιεχόμενο του λόγου που συγκροτεί τη συγκεκριμένη «λαϊκιστική λογική» είναι διαφορετικό. Καθώς και από την παρατήρηση πως αυτή η «λαϊκιστική λογική» δεν

περιορίζεται μόνο στο πολιτικό πεδίο αλλά επεκτείνεται και αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Με αυτή την έννοια θα υποστηρίζαμε πως είναι ορθότερο να αναφέρεται κανείς σε *λαϊκισμούς* και όχι σε *λαϊκισμό*, κάτι που θα μας έβγαζε και από τα παράδοξα που δημιουργεί η πολυσημία των λαϊκιστικών φαινομένων. Θα ήταν τουλάχιστον αφελές να περιορίσει κανείς το λαϊκισμό σε μία και μόνο δομή ή φορέα.

Εκκινώντας από τα συμπεράσματα αυτά και με δεδομένη την άποψη πως η άσκηση πολιτικής δεν μπορεί παρά να θεωρείται η τελική συνιστώσα του αστερισμού των δομών και σχέσεων που συγκροτούν τον πανταχού παρόντα πολιτικό λόγο σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, θα υποστηρίζαμε πως ο λαϊκισμός λειτουργεί ως στρατηγική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας. Θα λέγαμε μάλιστα πως ίσως αυτό το στοιχείο αποτελεί και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του. Αποτελεί κατ' εξοχήν πολιτικό φαινόμενο, αφού η «λαϊκιστική λογική», που τον χαρακτηρίζει, καθορίζει τον πολιτικό λόγο και άρα την καρδιά της πολιτικής. Έτσι ο λαϊκισμός σε τελευταία ανάλυση έχει να κάνει με τους τρόπους με τους οποίους μπορεί πιο εύκολα, πιο γρήγορα και πιο αποτελεσματικά να κατακτηθεί και να ασκηθεί η εξουσία. Αφορά σχέσεις εξουσίας, που είτε δεν αναγνωρίζονται ως τέτοιες είτε αναζητούν έναν εύσημο τρόπο παρουσίας. Γι' αυτό συγκροτείται και υιοθετείται από διαφορετικούς, συχνά ανταγωνιστικούς, φορείς σε διαφορετική συγκυρία και σε διαφορετικό πλαίσιο. Και εφόσον λειτουργεί αντικειμενικά ως στρατηγική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας, εντάσσεται και υπηρετεί συχνά αντιφατικές στρατηγικές εξουσίας. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις του εμφανίζονται σε πολλές πλευρές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής με εμφανέστερη την οργάνωση και λειτουργία των κομματικών σχηματισμών.

Με την προσέγγιση της λειτουργίας του λαϊκισμού ως στρατηγικής για την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας αποφεύγεται η εξομοίωσή του με το σύνολο των οργανωτικών χαρακτηριστικών ή η κατανόησή του ως αναγκαστικό, λειτουργικό παρεπόμενο συγκεκριμένης και εκ των προτέρων προδιαγεγραμμένης, συχνά εθνοκεντρικής, πολιτικής ανάπτυξης ή τέλος απλώς ως το αποτέλεσμα ασυγχρονίας ή «στρεβλής» έκφρασης κάποιων κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων. Επίσης η παραπάνω θεωρητική και κατά συνέπεια μεθοδολογική πρόταση για το

λαϊκισμό, προτείνοντας την άσκηση πολιτικής ως πεδίο εμπειρικής διερεύνησής του, συνεισφέρει στην απεμπλοκή μας από την in abstracto θεωρητική συζήτηση του θέματος, ενώ ταυτόχρονα διευκολύνει τη συγκεκριμενοποίηση της «λαϊκιστικής λογικής» στις διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής. Η εργασία του Γ. Μαυρογορδάτου για τις επαγγελματικές οργανώσεις³⁹ αποτελεί, αν όχι το μοναδικό, ίσως το πλέον εύστοχο παράδειγμα έμπρακτης εφαρμογής του μεθοδολογικού αυτού συμπεράσματος. Πιο συγκεκριμένα ο Μαυρογορδάτος, αποφεύγοντας ρητά την «ατέρμονα συζήτηση για το λαϊκισμό», επιχειρεί να αναλύσει τις συνέπειές του (δηλαδή της λογικής που θέλει «το Λαό ως ουσιαστικά αδιαφοροποίητο σύνολο» να αντιπαρατίθεται στην «ολιγαρχία» και ουσιαστικά «ως αφηρημένη έννοια να προηγείται των συγκεκριμένων συστατικών του...»)⁴⁰ στην οργάνωση και λειτουργία των επαγγελματικών οργανώσεων.

Ανακεφαλαιώνοντας, και με κίνδυνο να επαναλάβουμε τον εαυτό μας, θα λέγαμε ότι η επιδίωξη της πρότασής μας για αντιμετώπιση του λαϊκισμού ως άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας είναι να καταγραφεί και να αναλυθεί το πλέγμα των κοινωνικών και λοιπών πρακτικών που δημιουργούν, συγκροτούν και αναπαράγουν λαϊκιστικά φαινόμενα.⁴¹ Περαιτέρω η εξομοίωση της έννοιας του λαϊκισμού με τη λαϊκιστική λογική, στην οποία στηρίζεται η πρότασή μας, σημαίνει πως ο λαϊκισμός δεν αποτελεί απλώς λόγο και ιδεολογία, αν και αυτή είναι ομολογουμένως η αφετηρία μας, αλλά καθημερινή πρακτική, τρόπο ζωής, κουλτούρα αλλά και κοινωνικές, και γιατί όχι ταξικές, σχέσεις και συμπεριφορά.

39. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πτυνοκάμπτη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.

40. Στο ίδιο, σ. 53. Ο Μαυρογορδάτος καταλήγει πως οι συνέπειες του λαϊκισμού στη λειτουργία και οργάνωση των επαγγελματικών οργανώσεων δεν ήταν άλλες από τη μετατροπή τους σε «πιστά αντίτυπα της Βουλής ως προς την κομματική σύνθεση». Συνέπειες που ήταν το αποτέλεσμα άσκησης πολιτικής, η οποία ουσιαστικά ενσωμάτωνε ένα είδος «λαϊκιστικής Gleichschaltung» (σ. 56).

41. Το άρθρο του Κ. Τσουκαλά στον παρόντα τόμο φαίνεται, εμμέσως πλην σαφώς, να υπηρετεί τον ίδιο στόχο, αφού αποτελεί ένα δείγμα γόνιμης προσπάθειας για την κατανόηση τόσο της προέλευσης όσο και των εκφάνσεων του φαινομένου στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα και για να επιστρέψουμε στην ελληνική περίπτωση, η κυριαρχία της λογικής της υπεραπλούστευσης και της διχοτόμησης του πολιτικού και κοινωνικού χώρου συνδέεται με σειρά από πρακτικές, οι οποίες εμφανίζονται τόσο στη συμπεριφορά και δράση συλλογικών φορέων όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα, όσο και στη δράση του κράτους. Έτσι λαϊκισμός είναι και οι πείσιμονες προσπάθειες για την προστασία κεκτημένων δικαιωμάτων αλλά και οι κρατικές παροχές και προσλήψεις με κοινωνικά-κομματικά κριτήρια. Λαϊκισμός επίσης είναι η αναγωγή από τον Τύπο και την τηλεόραση μεμονωμένων περιστατικών σε δράματα με καθολική εμβέλεια και πανελλήνια απήχηση. Λαϊκισμός είναι η άκριτη εκμετάλλευση κάθε αιτήματος και προσπάθειας για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα διά της ισοπέδωσης των διαφορών στον κατώτατο κοινό παρονομαστή, δηλαδή την εξίσωση των ανίσων.

Τέλος, το προτεινόμενο μεθοδολογικό πλαίσιο προσέγγισης δίνει την ευκαιρία σε όσους ασχοληθούν με το αντικείμενο να χρησιμοποιήσουν τα όποια συμπεράσματα από την ελληνική εμπειρία για τον εμπλουτισμό των θεωρητικών προσεγγίσεων του λαϊκισμού. Οι ιδιομορφίες του ελληνικού λαϊκισμού, όπως και άλλες εκφάνσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ίσως παρουσιάσουν ένα εμπειρικό υλικό πρώτης τάξεως, ικανό να αποτελέσει την αφετηρία έμπνευσης για τη συμμετοχή της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης στον διεθνή διάλογο.⁴² Συμμετοχή που δεν θα περιορίζεται, ως συνήθως, απλώς στην έστω εμπνευσμένη ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης, αλλά θα επιχειρεί σοβαρή παρέμβαση στον γενικότερο θεωρητικό προβληματισμό και διάλογο.

42. Οι εργασίες του Ν. Μουζέλη αποτελούν ίσως όχι το μοναδικό αλλά οπωσδήποτε το πιο φωτεινό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος Στ., *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την Μεταπολίτευση*, διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.
- Βαροπούλου Ε., Πατρίκιος Τ., κ.ά. «Τι είναι λαϊκισμός;» *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τχ. 6α, Αθήνα 1983.
- Canovan M., *Populism*, Harcourt Brace, Νέα Υόρκη 1981.
- Διαμαντούρος Ν., «Politics and Culture in Post-Authoritarian Greece: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Politics and Society in Greece in the 1990s* (προσωρινός τίτλος), Macmillan, Λονδίνο (υπό έκδοση).
- Δοξιάδης Κ., «Ιδεολογία στην μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, (υπό έκδοση).
- Ελεφάντης Α., *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.
- Ionescu G. - Gellner E. (επιμ.), *Populism*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1969.
- Λιάκος Α., «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989.
- Λυριντζής Χρ., «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρ. Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- Laclau E., *Πολιτική ιδεολογία στην μαρξιστική θεωρία*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983.
- Lyrantzis C., «The Power of Populism and the Greek Case», *European Journal of Political Research*, 15:6, 1987.
- , «PASOK in Power: the Loss of the Third Road to Socialism», στο T. Gallagher & A. M. Williams (επιμ.), *Southern European Socialism*, Manchester University Press, Manchester 1989.
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Ν., Λίποβατς Θ., Σπουρδαλάκης Μ., *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Macridis R., *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1984.
- Νούτσος Π., «Από τον λαό των διαφωτιστών στη λαϊκή δημοκρατία των μαρξιστών. Για την κατανόηση του λαϊκισμού», *Δωδώνη*, τόμ. 14, τχ. 3 (1985).

- Παπαταξιάρχης Ε., «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινωνία, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- Πανταζόπουλος Α., «Σχεδιάγραμμα για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Ο Πολίτης*, τχ. 104, Απρίλιος 1990, σ. 22-35.
- Παπασαραντόπουλος Π., *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.
- Papadopoulos I., *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: le cas du PASOK 1974-81*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Γενεύης, 1987.
- Tsakalotos Euclid, *Alternative Economic Strategies, The Case of Greece*, Avebury, Aldershoys 1991.
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Εξάντας, Αθήνα 1989.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΣΠΑΝΟΥ

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ
Επιστημονική συνάντηση της 10-11 Δεκεμβρίου 1991

Η ερευνητική και επιστημονική ενασχόληση με τα θέματα της δημόσιας διοίκησης είναι πολύ πρόσφατη στη χώρα μας. Η διοργάνωση μιας επιστημονικής συνάντησης με αυτό το αντικείμενο σηματοδοτεί το ενδιαφέρον της Εταιρείας γι' αυτό το σχετικά νέο επιστημονικό πεδίο. Δεν έλειψαν ωστόσο ορισμένοι δισταγμοί σε σχέση με το εύρος και την αναγκαία εξειδίκευση του θέματος όπως και για την ανταπόκριση που θα έβρισκε. Με γνώμονα τη δυνατότητα προσέλευσης του εκτενέστερου δυνατού φάσματος οπτικής και προβληματισμού, η οργανωτική επιτροπή διαμόρφωσε το θεματολογικό πλαίσιο της συνάντησης κατά τρόπο ευρύτατο: «Κράτος και διοίκηση στη σύγχρονη Ελλάδα». Η σκοπιμότητα είναι προφανής: επρόκειτο για μια ανίχνευση, για μια προσπάθεια αποτύπωσης του θεωρητικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος που εκδηλώνεται σταδιακά για τη σύγχρονη ελληνική διοίκηση.

Εκ των υστέρων φαίνεται να δικαιώθηκαν σε σημαντικό βαθμό οι σκέψεις αυτές. Διασκεδάζοντας τις ανησυχίες των διοργανωτών, η έκταση, η ποικιλία και η ποιότητα τόσο των εισηγήσεων όσο και της συζήτησης που επακολούθησε μαρτυρούν το αυξανόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον για τα ζητήματα που αφορούν την ελληνική δημόσια διοίκηση. Οι ανακοινώσεις κάλυψαν τέσσερις θεματικές ενότητες: Διοίκηση και πολιτικό σύστημα, Γραφειοκρατική λειτουργία και δυσλειτουργία, Ελληνική διοίκηση και Ευρωπαϊκή Κοινότητα και, τέλος, Διοίκηση και οικονομία.

Η πρώτη θεματική ενότητα ήταν αφιερωμένη στις σχέσεις διοίκησης και πολιτικής. Ο πρώτος των ομιλητών Νίκος Γεωργαράκης εκκινεί από την παρατήρηση ότι στη μεταπολιτευτική Ελλάδα τα κόμματα αποτελούν κέντρα εξουσίας σε όσμωση με το κράτος και κυριαρχούν επί της γραφειοκρατίας. Όντας μηχανι-

σμοί ελέγχου ανομοιογενών κοινωνικών συμφερόντων, των οποίων υποκαθιστούν εν μέρει την αυτόνομη συλλογική έκφραση, τείνουν να κομματικοποιήσουν όλους τους κοινωνικούς χώρους αλλά και τη δημόσια διοίκηση, παραβλάπτοντας τη διαδικασία κοινωνικοπολιτικής ενσωμάτωσης ως αναγκαίας προϋπόθεσης του εκσυγχρονισμού. Η μεταφορά των πολιτικών και κομματικών αντιθέσεων αποτελεί βασικό στοιχείο της κρίσης που γνωρίζει η ελληνική διοίκηση. Ο Ν. Γεωργαράκης παρατηρεί ωστόσο ότι η κομματικοποίηση εμφανίζει μια βαθύτερη ενσωματωτική λειτουργία, αποτελώντας τον συνδετικό ιστό των επιμέρους κοινωνικών χώρων. Πράγματι, στη λογική μιας τέτοιας ανάλυσης, η κομματικοποίηση δεν αποτελεί παρά επιφαινόμενο· αναφύεται λοιπόν το ζήτημα του τρόπου υπέρβασης και αντικατάστασης της ενσωματωτικής λειτουργίας της. Αν ο εκσυγχρονισμός συνδέεται με την κατά το δυνατόν εξάλειψή της, ένα φλέγον ερώτημα είναι ποιος και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να είναι ο νέος συνδετικός ιστός που θα επέτρεπε την κοινωνικοπολιτική ενσωμάτωση προς όφελος του εκσυγχρονισμού.

Η κυριαρχία των κομματικών μηχανισμών, που οδηγεί σε μια σχέση ανισορροπίας διοίκησης και πολιτικής, μπορεί, σύμφωνα με τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, να θεωρηθεί από τη σκοπιά των οργανωτικών πόρων τους οποίους ελέγχουν αμοιβαία. Οι κομματικοί μηχανισμοί υπερέχουν οργανωτικά της κρατικής γραφειοκρατίας, και η υπεροχή αυτή συμβάλλει στη μετατόπιση του κέντρου εξουσίας προς την πολιτική σφαίρα και εκφράζεται στις διαρκείς μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις της κυβέρνησης στη διοίκηση. Η σχέση ανισορροπίας μεταξύ διοίκησης και πολιτικής παίρνει τότε τη μορφή διοικητικής «ευπλασίας», με την έννοια ότι η πρώτη υπόκειται στις όποιες αλλαγές εξυπηρετούν την εκάστοτε πολιτική ηγεσία.

Προεκτείνοντας στη δεύτερη θεματική ενότητα την κοινωνικοπολιτική προσέγγιση της ελληνικής γραφειοπαθολογίας, ο Μηνάς Σαματάς τονίζει ότι πρόκειται για προϊόν βαθύτερων κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων. Ο εκσυγχρονισμός της γραφειοκρατίας προϋποθέτει συνεπώς εκσυγχρονισμό όχι μόνο του κράτους αλλά και της κοινωνίας. Ο ανορθολογισμός που χαρακτηρίζει την ελληνική διοίκηση στην πραγματικότητα εξυπηρετεί και ενδυναμώνει το υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα, γεγονός που καθιστά στενά τα περιθώρια εκσυγχρονισμού της. Κάθε μεταρρυθ-

μιστική προσπάθεια που δεν λαμβάνει υπόψη αυτή τη διάσταση του ελληνικού διοικητικού προβλήματος, εμπιστευόμενη τεχνικο-οργανωτικές συνταγές, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία.

Πώς όμως βλέπουν τα ίδια τα διοικητικά στελέχη το διοικητικό πρόβλημα; Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Τσέκο, οι αντιλήψεις των ανώτερων διοικητικών στελεχών για τα προβλήματα της δημόσιας διοίκησης αποτελούν όχι απλώς πηγή έγκυρων πληροφοριών αλλά και συστατικά στοιχεία των ιδίων των προβλημάτων. Η ερμηνεία των αποτελεσμάτων εμπειρικής του έρευνας οδηγεί στην παρατήρηση ότι η απαρίθμηση των προβλημάτων αντικατοπτρίζει, κατά την αντίληψη των διοικητικών στελεχών, την υποψώσκουσα αντίθεση μεταξύ πολιτικού και διοικητικού προσωπικού. Ο περί δυσλειτουργιών λόγος των διοικητικών στελεχών μεταθέτει την ευθύνη γι' αυτές σε τρίτους και κυρίως στους πολιτικούς. Συνοδεύεται από ένα αίσθημα αδυναμίας, η οποία επιχειρείται να αντιμετωπιστεί με τη νομιμοποιητική αποδοχή των βασικών αρχών του βεμπεριανού ιδεότυπου (ουδετερότητα, κατοχή εξειδικευμένης γνώσης κτλ.) και του ορθολογισμού του σύγχρονου μάνατζμεντ. Υπ' αυτή την έννοια επισημαίνεται ότι πρόκειται για τον πυρήνα μιας λανθάνουσας διεκδίκησης των διοικητικών στελεχών για ενίσχυση της θέσης τους έναντι των πολιτικών.

Με βάση έρευνά της σχετικά με την ελληνική γραφειοκρατική ελίτ, η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη επιχειρεί να διαπιστώσει το βαθμό εφαρμογής των θεωριών της ελίτ στην ελληνική περίπτωση. Ως γραφειοκρατική ελίτ χαρακτηρίζονται οι ανώτεροι και ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι, διπλωματικοί, δικαστικοί, ανώτατα στελέχη και διοικητές τραπεζών, πρόεδροι οργανισμών, νομάρχες και έπαρχοι. Η κυρίαρχη αγροτική γεωγραφική τους προέλευση κατά τις πρώτες περιόδους του ελληνικού κράτους συνεχίζεται, έστω και φθίνοντας, παρά την προϊούσα αστικοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με την πελατειακή πολιτική παράδοση που χαρακτήριζε τις σχέσεις κέντρου και περιφέρειας. Το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, η κυριαρχία της νομικής παιδείας και η απουσία γυναικών αποτελούν επιπρόσθετα χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικής ελίτ. Η Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη υποστηρίζει, τέλος, ότι η γραφειοκρατική ελίτ αποτελεί στρατηγική ελίτ, ευρισκόμενη σε στενότερη σχέση με την εκάστοτε πολιτική ηγεσία και το κράτος.

Οι σχέσεις της ελληνικής διοίκησης με την ΕΟΚ αποτέλεσαν το αντικείμενο της τρίτης θεματικής ενότητας. Η έμφαση που δίνει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα στην αποκεντρωμένη ανάπτυξη υποκινεί, σύμφωνα με την επισήμανση του Τρύφωνα Κωστόπουλου, ιδιαίτερες απαιτήσεις από τις δομές της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η ικανότητα ανταπόκρισης της τελευταίας εξαρτάται ωστόσο από το βαθμό ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού των δομών της και καθορίζει τις προϋποθέσεις αρμονικής ενσωμάτωσης ολόκληρης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Το ελληνικό αυτοδιοικητικό έλλειμμα δεν ευνοεί την προοπτική αυτή. Παρατηρούνται ωστόσο εξωθεσμικές πολιτικές συμμαχίες μεταξύ φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινοτικών οργάνων με σκοπό την αξιοποίηση των κοινοτικών πόρων που διατίθενται και κατά παράκαμψη των επίσημων οδών. Αν οι παρακάμψεις αυτές δικαιολογούνται από τα θετικά αποτελέσματα στα οποία αποβλέπουν ή και επιτυγχάνουν, το πρόβλημα της νομιμοποίησης των αποφάσεων που παράγονται στο ευρωπαϊκό εποικοδόμημα παραμένει.

Σύμφωνα με τον Νίκο Κοτζιά, το λεγόμενο δημοκρατικό έλλειμμα που εντοπίζεται στο επίπεδο της ΕΟΚ συνεπιφέρει ένα αντίστοιχο δημοκρατικό έλλειμμα σε εθνικό επίπεδο, λόγω της αναγκαστικής μετατόπισης των κέντρων λήψης των αποφάσεων προς την εκτελεστική εξουσία εις βάρος της νομοθετικής και προς τα εθνικά κέντρα εις βάρος της περιφέρειας. Η συνακόλουθη ενίσχυση του ρόλου της εθνικής και της κοινοτικής γραφειοκρατίας επιτείνει αυτή την εξέλιξη. Ο Ν. Κοτζιάς παρατηρεί ότι το ζήτημα αυτό εμφανίζεται περισσότερο οξύμενο στην Ελλάδα, λόγω της ανεπαρκούς ανάπτυξης των δημοκρατικών θεσμών.

Στην τελευταία θεματική ενότητα, ο Διονύσης Γράβαρης αφιέρωσε την εισήγησή του στην έννοια της δημοσιονομικής κρίσης. Αναφερόμενος σε διάφορα μοντέλα ερμηνείας της, επιχειρήσε να διαπιστώσει το βαθμό κατά τον οποίο αυτά μπορούν να αποδώσουν την ελληνική εμπειρία. Διατύπωσε τέλος μια σειρά υποθέσεις σχετικά με τα όρια της πολιτικής διαχείρισης της δημοσιονομικής κρίσης, αντλώντας παραδείγματα από την τελευταία εισοδηματική κρίση.

Το ιδιαίτερα επίκαιρο θέμα της αποκρατικοποίησης αποτέλεσε αντικείμενο της εισήγησης του Παναγιώτη Καρκατσούλη, από μια ιδιαίτερη σκοπιά, που δεν την ταυτίζει με την οικονομική

απο-ρύθμιση. Επισημαίνοντας το κυμαινόμενο από χώρα σε χώρα περιεχόμενο της αποκρατικοποίησης, που εμφανίζεται να αφορά κατά κύριο λόγο την οικονομία, ο Π. Καρκατσούλης παρατηρεί ότι στον ευρωπαϊκό χώρο αφορά εξίσου το θεσμικό και το οργανωτικό πεδίο. Η απογραφειοκρατικοποίηση, η απλούστευση διοικητικών διαδικασιών, η εξεύρεση εναλλακτικών μορφών απονομής της δικαιοσύνης και η εκλογίκευση της νομοπαραγωγικής διαδικασίας συνιστούν επιμέρους εκφράσεις αποκρατικοποίησης, η οποία νοείται ως διαδικασία αποκατάστασης των επικοινωνιακών δυσλειτουργιών μεταξύ των κοινωνικών υποσυστημάτων της πολιτικής, της οικονομίας και του δικαίου.

Η συνάντηση έκλεισε με συζήτηση στοργυλής τραπέζης υπό την προεδρία του Γ. Παπαδημητρίου με θέμα «Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού και η ρυθμιστική λειτουργία του κράτους». Συμμετείχαν οι Ηλίας Κατσούλης, Αντώνης Μακροδημήτρης, Καλλιόπη Σπανού και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε κατέστησε σαφές ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μια αναζήτηση που αμφισβητεί καθιερωμένες διαδικασίες, πρακτικές και τρόπους σκέψης. Με αφετηρία την τρέχουσα έννοια του εκσυγχρονισμού ως διαδικασίας απαλλαγής του κράτους από μια σειρά ευθύνες, τις οποίες βρίσκεται σε αδυναμία να επωμιστεί με επιτυχία, η απο-ρύθμιση φαίνεται να αποτελεί βασική παράμετρο εκσυγχρονισμού. Το κράτος, παρατήρησε ο Ηλίας Κατσούλης, είναι δέκτης συγκεχυμένων κοινωνικών αιτημάτων, των οποίων τη διύλιση και τη συνάρθρωση αδυνατούν να εξασφαλίσουν τα κόμματα. Η δημόσια διοίκηση αποδεικνύεται αντίστοιχα ανίκανη και να χειριστεί και να τα διαχειριστεί κατά τρόπο ορθολογικό και συγκροτημένο, με αποτέλεσμα τόσο η λήψη των αποφάσεων όσο και η εφαρμογή τους να εμφανίζουν έντονα στοιχεία διαδικασίας muddling through. Ο Αντώνης Μακροδημήτρης στάθηκε σε άλλο σημαντικό στοιχείο των προβλημάτων που εμφανίζει η ελληνική περίπτωση, την πολιτικοποίηση και την ακαταλληλότητα της υπερτροφικής γραφειοκρατίας. Απέναντί της η πολιτική ηγεσία αποδεικνύεται ανίσχυρη να επιβάλλει τις απαιτούμενες εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις.

Ωστόσο, κατά πόσο ο εκσυγχρονισμός αμφισβητεί τη ρυθμιστική λειτουργία του κράτους και μάλιστα στην ελληνική περίπτωση; Διατυπώνοντας αυτό το ερώτημα, η Καλλιόπη Σπανού υποστήριξε ότι ο εκσυγχρονισμός αφορά τις διαδικαστικές πλευ-

ρές της ρυθμιστικής λειτουργίας, οι οποίες μπορούν συγκυριακά να ποικίλλουν, και όχι την τελευταία καθ' εαυτή. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, παρά τη φαινομενικά πληθωρική παρουσία του κράτους, εντοπίζεται ένα «ρυθμιστικό έλλειμμα», εν όψει του οποίου ο εκσυγχρονισμός θα σήμαινε την υπό διάφορες μορφές ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους και όχι τον περιορισμό του. Αμφισβητώντας περαιτέρω το ίδιο το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς διεύρυνε τις βάσεις της συζήτησης, θέτοντας το θεμελιακό πρόβλημα των αξιών που στηρίζουν το εκσυγχρονιστικό μοντέλο, το οποίο εμπεριέχει μια μονοδιάστατη σύγκριση μεταξύ κοινωνιών με διαφορετικές παραδόσεις. Συγκαλύπτοντας αντιθέσεις και διστάμενους αξιακούς προσανατολισμούς, ο εκσυγχρονισμός ταυτίζεται με την ιδεολογία του λιγότερου κράτους και εγκλωβίζει στο διχοτομικό δίλημμα μεγιστοποίηση ή κοινωνική δικαιοσύνη. Παραβλέπονται όμως εναλλακτικές μορφές κοινωνικής αυτο-ρύθμισης, οι οποίες δεν συνάδουν προς τις κυρίαρχες αξιακές επιλογές.

Είναι εμφανώς δυσχερής η μεταφορά όλου του πλούσιου προβληματισμού που αναπτύχθηκε και των συζητήσεων που ακολούθησαν. Το σημαντικό είναι ότι το ενδιαφέρον υπήρξε έντονο και μια συνολική αποτίμηση αυτής της επιστημονικής συνάντησης είναι αναμφισβήτητα θετική και ενθαρρυντική. Θα ήταν λοιπόν ευχής έργο να διαδεχθούν την εκδήλωση αυτή άλλες συναφούς θεματολογίας. Μια σκέψη θα ήταν ο προβληματισμός γύρω από τις σχέσεις πολιτικο-διοικητικού συστήματος και κοινωνίας, θέμα που —διά της απουσίας του— έγινε αισθητό κατά τη συνάντηση.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ

ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ»

Μιά μοναδική έκδοση 456 σελίδων μεγάλου σχήματος (30×25 εκ.).

Πρωτότυπα τεκμηριωμένα κείμενα.

Έκατοντάδες έγχρωμες και ασπρόμαυρες εικόνες και σχέδια.

Αναλυτικές κατά τομείς βιβλιογραφίες, σημειώσεις και γενικό εύρητήριο.

Ο τόμος κυκλοφορεί στα ελληνικά και στα αγγλικά.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ "ΜΕΛΙΣΣΑ"

Αθήνα, Ναυαρίνου 10, 106 80, τηλ. 3611692, fax 3600865

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο. Αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο, διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορούν να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου ή σε μορφή Text (ASCII).

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρείται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας, όπου προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη ως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμα, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Η αναδημοσίευση εργασιών που έχουν δημοσιευτεί στην παρούσα Επιθεώρηση απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board J. Bulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikola-kopoulos, M. Spourdalakis

Executive Secretary J. Bulgaris

Address Themelio Publications, Solonos 84, Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The Greek Political Science Review is published biannually, Price 1200 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84, Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 3609001, Fax. 3612092

K. TSOUKALAS

FREE RIDER'S IN WONDERLAND

Internationally dominant instrumental rationality is circumscribed by a more or less harmonic coexistence and articulation between individual maximizing rational behaviour and collective organized rational choice. In Greece, the articulation between individual and collective values presents conspicuous particularities in comparison with most developed countries. Thus, while individual performative behaviour follows in the steps of the homo economicus archetype, behaviour towards the collectivity and the dominant forms of sociopolitical integration are still dominated by traditionally shaped values and norms. The relation between individual and society is still circumscribed by precapitalist reluctances towards any form of normative constraint. The problem of «modernization» of institutions and behaviour thus largely depends on the country's capacity to modernize the articulation between individual and civil society, as well as the dominant sociopolitical patterns of integration. Indeed, the spectacular insistence on self-employment, the concomitant resistance against dependant labour forms, the distinct preference for public employment and the current predilection for the versatility offered by multiple employment are manifestations of an incomplete internalization of modern collective organizational forms. Within this context «free rider» behavioural patterns tend to prevail.

N. MOUZELIS

THE STATE IN LATE DEVELOPMENT

N. Mouzelis examines the role of the state as a crucial factor determining the socioeconomic and political developments in societies that can be described as late-late industrialisers. Based on a comparative study of Balkan and South American societies, this article is of both theoretical and empirical interest and provides a critical assessment of the «peculiarity» of the state's role and performance in «semi-peripheral» societies.

N. DEMERTZIS

«NEW POLITICS» PARTIES. POLITICAL AND CULTURAL DIMENSION

One of the most changes in the western political culture during the late 70s and the 80s was the so-called «new politics». This is a highly complex phenomenon whose main explanation lies on the emergence of post-materialist political orientations and on a set of permissive political opportunity structure. These two factors gave rise to the «new politics» parties, namely to the Green parties all over the industrialized world. Nevertheless, not all Green parties are alike. There are significant differences as far as their political tradition, their program and their inner organization is concerned. These differences make for the construction of a typology which facilitate future comparative research on the subject matter.

P. VALLIANOS

METHODS AND REALITY

The article sketches the roots of T. Kuhn's problematic of «paradigms» in the history of methodological controversy in the philosophy of science, and in particular in the undermining of the inductivist ideal that reigned supreme in the era of positivism. The theory's central theses and problems (viz, «incommensurability») are reviewed. The conclusion is reached that the Kuhnian overcoming of positivism allows for the reconnecting of the scientific mentality and procedure not only with its own historical antecedents and presuppositions, but also with some larger philosophical concerns pertaining to the integration of thought into its social environment that the rise of pure science was supposed to have obviated.

C. LYRINTZIS - M. SPOURDALAKIS

ON POPULISM

In their article, C. Lyrintzis and M. Spourdalakis attempt a comprehensive review of the recent literature on populism. Their excursus is not limited to the increasing number of approaches to populist phenomena in the Greek literature but tries to link these with the long standing international debate on the question. In addition to the task of classifying and grouping together the rather diverse and fragmented Greek literature, the authors put forward a synthetic proposal for approaching and analyzing the «populist logic» — which is at the heart of every populist phenomenon. Their proposal has concrete methodological implications for the analysis of populist phenomena.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ	
ΤΕΥΧΟΣ 48	
Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α	
ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ	
Γράφουν οι: Σοφία Σκορδίλη, Αθανάσιος Βαλαβανίδης
ΑΦΙΕΡΩΜΑ	
Ιχνηλασία στη Λογοτεχνία
ΡΕΝΑ ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ: Κ.Θ. Δημαράς: η τιθάευση του χρόνου
ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ: Τάσεις και προοπτικές στην ελληνική λογοτεχνία
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ: Άρης Αλεξάνδρου: ο πολίτης του λόγου (προδημοσίευση)
ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ: «Το σύνδρομο του Οδυσσέα»
ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ: Επικοινωνία, Βιβλίο, Λογοτεχνία – Το ταξίδι της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες (1945-1985)
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ: Λογοτεχνία και ψυχανάλυση
ΜΑΤΟΥΛΑ ΣΚΑΛΤΣΑ: Κρατική ενίσχυση και ιδιωτική χορηγία για τον πολιτισμό
ΕΛΕΝΗ ΖΟΡΜΠΑ: Κακοποίηση γυναικών – Μελέτη περιστατικών σωματικής κακοποίησης σε Γενικό Νοσοκομείο
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ: Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο: Εμπειρικές εργασίες
ΑΝΕΣΤΗΣ Β. ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ: Συγχωνεύσεις και εξαγορές στην Ευρώπη: κατάσταση και προοπτικές
ΖΗΣΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Προοπτικές ανάπτυξης ανθρωποκεντρικών συστημάτων παραγωγής στην Ελλάδα: Η περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης
R.J. HARTLEY και Ι. Ξ. ΤΡΟΧΟΠΟΥΛΟΣ: Πληροφορική τεχνολογία στις ελληνικές βιβλιοθήκες: Προβλήματα και προοπτικές
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΝΔΥΛΗ: Γλωσσικό μάθημα και διδακτικοί διάλογοι: προθέσεις και πραγματώσεις
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ	
Νέλλη Ασκούνη, Μαρία Νασιάκου, Διαμαντής Μπασαντής, Δημήτρης Φιλιππίδης, Μιχάλης Αράπογλου, Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΕΛΦΙΝΙ

Ένας χρόνος Δελφίνοι. Μια δυναμική παρουσία στο χώρο του βιβλίου

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Έντουιν Α. Άμποτ

Επίπεδος Κόσμος

Βιλλιέ Ντε Α' Ιλ Αντάμ

Σκληρές Ιστορίες

Εμίλ Ζολά

Το στομάχι του Παρισιού

Ντ. Χ. Λόρενς

Ο παραβάτης

Προσπέρ Μεριμέ

Νουβέλες

Φόλκερ Μπράουν

Ιστορία χωρίς τέλος

Βλαντιμίρ Ναμποκόφ

Απόγνωση

Βλαντιμίρ Ναμποκόφ

Η Άμυνα του Λούζιν

Γκράτσια Ντελέντα

Ο κισσός

Τζον Ντος Πάσος

Μαχάταν Τράνσφερ

Χένρι Τζέιμς

Τι ήξερε η Μέιζι

Ουίλιαμ Φόνκερ

Το χωριουδάκι

Ουμπέρτο Έκο

Τζέιμς Τζόις

Ρόμερτ Μούζιλ

Περί βλακειάς (δοκίμιο)

Ρεμί Ντε Γκουρμόν

Λιτανείες του ρόδου (ποίηση)

Με 2 ξυλογραφίες του Γιάννη Γουρζή

Εγκόλπιο Ερωτικού Λόγου

(Ανθολόγηση ξένης ερωτικής ποίησης)

Με έξι πίνακες του Χρόνη Μπότσουλου.

Ζορζ Σαρμπονιέ

Διάλογοι με μοντέρνους ζωγράφους

Με δέκα πέντε πίνακες των Τζακομέτι, Μπρακ, Έρνστ, Χάρτουγκ, Μιρό, Πικαμπιά, Σουλάζ, Μασόν, Ματίς, Νταλί, Σαγκάλ, Βιέρα ντα Σίλβα, Λε Κορμπιζιέ, Μπουφέ, Πιυνόν.

ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ

Αγγελική Βαρελλά

Το φεγγάρι παίζει...σκάκι

(Ζωγραφιές Τατιάνα Ραΐση-Βολανάκη)

Άθα Γιαλούρη

Μύθοι των αρχαίων Ελλήνων

για τους αστερισμούς

(Εικ. Γιάννης Καρύδης)

Μάνια Καπλάνογλου

Η νύφη της Άνοιξης

(Ζωγραφιές Τατιάνα Ραΐση-Βολανάκη)

Νίκη Καποκάκη

Αποστολή στις Κυκλάδες

(Ζωγραφική Ν.Καποκάκη)

Μάριος Βερέττας

Η άγνωστη Μυθολογία. Βιβλίο 1

Έρωτ και Ψυχή

(Εικ. Τέτη Σώλου)

Μάνος Κοντολέων

Η μαγική Μητέρα

(Εικ. Τζένη Δρόσου)

Αλέξης Κυριτσόπουλος-Αντιγόνη Παρούση

Ήταν ένα μικρό χαρτάκι...

(Εικ. Α. Κυριτσόπουλου)

Νίκος Σαλτερής

28 φεγγάρια ή η νύχτα που όλοι φοβούνται.

Οριάννα
Φαλάτσι

ΙΝΣΑΛΛΑΧ

Μυθιστόρημα

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΠΑΝΑΤΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

πλανητική πολιτική
μετά τόν ψυχρό πόλεμο

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ
 ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΣΚΕΨΗ, ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ

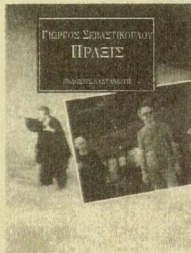
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ: ΘΑΝΑΣΗΣ Θ. ΝΙΑΡΧΟΣ

ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΣ-ΓΚΙΚΑΣ
ΧΡΟΝΙΚΟ ΦΙΛΙΑΣ
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

ΜΑΡῶ ΛΟΥΚΑ
**Ο ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΣ
 ΚΑΙ ΤΟ ΠΙΘΑΡΙ ΤΟΥ**
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΒΑΣΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΑΞΙΣ
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ
**ΜΑΤΗΝ ΩΝΕΙΔΙΣΑΝ
 ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΜΟΥ**
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

ΛΕΩΚΟΣ ΦΑΣΙΑΝΟΣ
**ΑΘΗΝΑΪΚΟ
 ΠΑΝΟΡΑΜΑ**
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

ΣΑΒΒΑΣ ΧΑΡΑΤΣΙΑΣ
**Η ΣΚΗΝΗ
 ΚΑΙ Η ΓΡΑΦΗ**
 ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ

**ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΣ-ΓΚΙΚΑΣ - ΧΕΝΡΥ ΜΙΛ
 ΛΕΡ: ΧΡΟΝΙΚΟ ΦΙΛΙΑΣ / ΜΑΡῶ ΛΟΥΚΑ: Ο ΠΕΖΟ
 ΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΙΘΑΡΙ ΤΟΥ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΒΑ
 ΣΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ: ΠΡΑΞΙΣ / ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ:
 ΜΑΤΗΝ ΩΝΕΙΔΙΣΑΝ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΜΟΥ / ΛΕΩ
 ΚΟΣ ΦΑΣΙΑΝΟΣ: ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΠΑΝΟΡΑΜΑ / ΣΑΒ
 ΒΑΣ ΧΑΡΑΤΣΙΑΣ: Η ΣΚΗΝΗ ΚΑΙ Η ΓΡΑΦΗ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΟΣ

Η σύγχρονη εκδοτική πορεία
 στα ελληνικά γράμματα

MD0006025863